T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TARİH TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAYATI VE KİŞİLİĞİ İLE PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM

ADNAN MELİH KARAGÖZ
227B8024

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. TURHAN ADA

2026

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TARİH TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAYATI VE KİŞİLİĞİ İLE PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM

ADNAN MELİH KARAGÖZ
227B8024
ORCID NO: 0009-0001-9324-8499

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. TURHAN ADA

OCAK 2026

Adnan Melih KARAGÖZ tarafından hazırlanan "Hayatı ve Kişiliği ile Prof. Dr. Tevfik Sağlam" başlıklı çalışma, **11/03/2026** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunmuş ve jürimiz tarafından İnsan ve Toplum Bilimleri Ana Bilim Dalı Tarih Programında **YÜKSEK LİSANS** tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman	**İmza**
Prof. Dr. Turhan Ada	……

Jüri Üyeleri	**İmza**
Prof. Dr. Selim Hilmi Özkan	……
Prof. Dr. Arın Namal	……

ÖZET

HAYATI VE KİŞİLİĞİ İLE PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM

Bu tez çalışması; Türk tıp tarihinin, İstanbul Üniversitesi'nin ve Türkiye'de veremle savaşın önemli simalarından biri olan Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın (1882-1963) hayatını, kişiliğini ve mesleki faaliyetlerini arşiv belgeleri ve birincil kaynaklar ışığında kapsamlı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır.

Çalışmada ilk olarak; Tevfik Sağlam'ın çocukluk ve gençlik yılları ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki eğitimini de içeren baştan sona bütün eğitim hayatı ve Gülhane'deki asistanlık dönemi ele alınmıştır. Ardından, Sağlam'ın Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı sırasındaki hizmetleri, özellikle de Dünya Savaşı sırasındaki III. Ordu Sıhhiye Reisliği görevinde tifo, tifüs ve kolera salgınlarına karşı yürüttüğü mücadele ve geliştirdiği aşı uygulamaları detaylandırılmıştır. Tezin ilerleyen bölümlerinde; Sağlam'ın akademik kariyeri, 1933 Üniversite Reformu sürecindeki rolü, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanlığı ile Rektörlüğü dönemindeki idari faaliyetleri ve Üniversiteler Kanunu'nun çıkarılmasındaki etkisi irdelenmiştir. Ayrıca, Türkiye'de veremle mücadelenin kurumsallaşmasındaki öncü rolü ve kurduğu dernekler aracılığıyla halk sağlığına katkıları ortaya konmuştur.

Araştırma sonucunda; Tevfik Sağlam'ın yalnız bir hekim ve bilim insanı değil, aynı zamanda disiplinli kişiliği, organizasyon yeteneği ve vatanseverliği ile Cumhuriyet dönemi Türk tıbbının ve yükseköğretiminin modernleşmesinde kilit rol oynayan çok yönlü bir lider olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tevfik Sağlam, Tıp Tarihi, İstanbul Üniversitesi, Salgın Hastalıklarla Mücadele, Verem Savaşı.

ABSTRACT

PROF. DR. TEVFIK SAGLAM WITH HIS LIFE AND PERSONALITY

This thesis aims to comprehensively examine the life, personality, and professional activities of Ord. Prof. Dr. Tevfik Saglam (1882-1963), one of the prominent figures of Turkish medical history, Istanbul University, and the fight against tuberculosis in Turkey, in the light of archival documents and primary sources.

First, the study addresses Tevfik Saglam's childhood, youth, and his entire education, including his training at the Imperial School of Medicine (*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*) and his residency period at Gülhane. Subsequently, Saglam's services during the Balkan Wars and World War I are detailed, particularly his struggle against typhoid, typhus, and cholera epidemics and the vaccination practices he developed while serving as the Head of the Sanitary Department of the 3rd Army during the World War. In the following sections of the thesis, Saglam's academic career, his role in the 1933 University Reform process, his administrative activities during his tenure as the Dean of Istanbul University Faculty of Medicine and as Rector, and his influence on the enactment of the Law on Universities are examined. Furthermore, his pioneering role in the institutionalization of the fight against tuberculosis in Turkey and his contributions to public health through the associations he established are presented.

As a result of the research, it is revealed that Tevfik Saglam was not only a physician and scientist but also a versatile leader who played a key role in the modernization of Turkish medicine and higher education during the Republican era with his disciplined personality, organizational skills, and patriotism.

Keywords: Tevfik Saglam, History of Medicine, Istanbul University, Fight Against Epidemic Diseases, Fight Against Tuberculosis.

ÖN SÖZ

Ord. Prof. Dr. Tevfik SAĞLAM, Türk tıbbının yetiştirdiği kıymetli hekimlerimizden biri olarak tıp tarihimizde önemli bir yere sahiptir. O; yaptığı çalışmalar, yetiştirdiği öğrenciler ve ortaya koyduğu karakterle Türk tıbbının modernleşmesinde önemli rolü olan ender şahsiyetlerden biridir. Fikirleri ve çalışmalarıyla 81 yıllık ömrünün son anına kadar Türk tıbbına katkıda bulunmaya çalışan böylesine değerli bir bilim insanının yaşamını ele almaktan onur, gurur ve mutluluk duymaktayım.

"Hayatı ve Kişiliği ile Prof. Dr. Tevfik Sağlam" isimli tezimi yazmamda bana değerli fikirleri ile yol gösteren Sayın Danışmanım Prof. Dr. Turhan ADA hocama teşekkürlerimi arz ederim. Hocamın bana söylediği: "Tevfik Sağlam'ın hayatını yazmak herkese nasip olmaz, sana nasip oldu." şeklindeki güzel sözleri, benim bu tezi yazmamdaki itici bir güç olmuştur. Ayrıca, tez savunma jürimde yer alarak kıymetli önerileriyle tez çalışmama katkıda bulunan Sayın Prof. Dr. Arın NAMAL ve Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN hocalarıma da teşekkürlerimi arz ederim.

Bu tezi yazarken hayatımda çok büyük zorluklar ve sağlık problemleri yaşadım. Yaşadığım tüm bu süreçlerin başından sonuna kadar yanımda olan ve beni her daim motive eden başta biricik annem Nuray KARAGÖZ olmak üzere, kıymetli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Adnan Melih KARAGÖZ

Nisan, 2026; İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZET iii
ABSTRACT iv
ÖN SÖZ v
İÇİNDEKİLER vi
KISALTMALAR LİSTESİ viii
1. GİRİŞ 1
1.1. Yöntem 3
2. PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM'IN ÇOCUKLUK, GENÇLİK VE EĞİTİM HAYATI 4
2.1. Ailesi 4
2.2. Mahalle Mektebi Yılları 5
2.3. Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi Yılları 6
2.4. Tıbbiye İdadisi Yılları 8
2.5. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Askerî Tıbbiye) Yılları 14
2.5.1. Askerî Tıbbiye'de Birinci Sınıf 15
2.5.2. Askerî Tıbbiye'de İkinci Sınıf 18
2.5.3. Askerî Tıbbiye'de Üçüncü Sınıf 20
2.5.4. Askerî Tıbbiye'de Dördüncü Sınıf 22
2.5.5. Askerî Tıbbiye'de Beşinci ve Altıncı Sınıf 24
2.5.6. Tıbbiyeli Ruhu 37
2.6. Staj ve Asistanlık Yılları 41
2.6.1. Süleyman Numan'ın Dahiliye Kliniği 41
2.6.2. Osmanlı Serîriyat Mecmuası 47
3. PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM'IN HARP YILLARINDAKİ FAALİYETLERİ 51
3.1. Balkan Savaşı Yılları (1912-1913) 51
3.1.1. Bulgar Meselesi 51
3.1.2. Makedonya Sorunu 56
3.1.3. Savaşa Giden Süreçte Osmanlı Devleti'nin Durumu 58
3.1.4. Savaşa Hazırlık ve Selanik'e Yolculuk 62
3.1.5. Garp Cephesindeki Vazifeleri 65
3.1.6. Şark Cephesindeki Vazifeleri 74
3.1.7. Tifo ve Tifüs Tartışmaları 75

3.1.8. Avrupa'daki Faaliyetleri 76
3.2. I. Dünya Savaşı Yılları (1914-1918) 78
3.2.1. Görev Bölgesine Yolculuk 79
3.2.2. Üçüncü Ordu Sıhhiye Reisliği Görevi (1915-1918) 81
3.2.2.1. Birinci ve İkinci Tortum Muharebeleri 82
3.2.2.2. Sağ Cenah Harekâtı 84
3.2.2.3. Azap Muharebesi ve Sonrasındaki Faaliyetleri 87
3.2.2.4. Teftiş Gezileri 92
3.2.2.5. III. Orduda Tifüs Aşısı Meselesi 100
3.2.3. Diğer Faaliyetleri 104
3.2.4. Sulh Müzakerelerindeki Rolü 107
4. PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM'IN AKADEMİK VE İDARİ FAALİYETLERİ 111
4.1. Şefler Vakası ve Tevfik Sağlam'ın Üniversiteden Ayrılışı 111
4.2. Gülhane Yılları 113
4.3. Tevfik Sağlam'ın Tıp Fakültesi Dekanlığı ve Üniversite Reformu'ndaki Rolü (1933-1934) 120
4.4. Haydarpaşa Numune Hastanesi Yılları (1936-1942) 128
4.5. Tevfik Sağlam'ın Rektörlük Yılları (1943-1946) 132
4.5.1. Naile Vesile Sağlam 142
4.6. Tevfik Sağlam ve Veremle Mücadele 146
5. PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM'IN EMEKLİLİĞİ VE SONRASINDAKİ FAALİYETLERİ 158
5.1. Tevfik Sağlam'ın Üniversitedeki Son Yılları 158
5.2. Emekliliğin Ardından 160
5.3. Vefatı 161
6. SONUÇ 164
KAYNAKÇA 166
EKLER 178

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
ATASE	: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
bkz.	: Bakınız
BOA	: T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
BCA	: T.C. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BCG	: (Bacillus Calmette-Guérin) Verem Aşısı
çev.	: Çeviren/Tercüme eden
C.	: Cilt numarası
der.	: Derleyen
Dr.	: Doktor
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
KBB	: Kulak-Burun-Boğaz
km.	: Kilometre
No:	: Numara
S.	: Sayı
s.	: Sayfa numarası
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDA	: Türk Diplomatik Arşivi
UNION	: Uluslararası Verem Savaşı Birliği
UVSD	: Ulusal Verem Savaşı Derneği
v.	: Vefat tarihi
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire

1. GİRİŞ

Binlerce yıllık Türk tarihinde kudretli ve azametli zamanlar olduğu gibi, meşakkatli dönemler de yaşanmıştır. Tarihte, yaşanan her zorlu dönemin büyük insanlar ortaya çıkardığı görülmüştür. Bu büyük insanlar, büyük işler yaparak büyük zaferlere imzasını atmış ve tarih sahnesine adını altın harflerle yazdırmışlardır. Büyük insanların yaptığı büyük işler kimi zaman arşiv belgelerinde ve anıların tozlu sayfalarında kalmaktadır. Bunların, yalnız yıllanmış sayfalarda kalmayıp, hayata ve tarih literatürüne aktarılması gerekmektedir. Çünkü, ancak bu şekilde tarihimizde var olan büyük kahramanları tanıtabiliriz. Bahsedilen bu kişilerden biri de hayatı ve yaptıklarıyla tanıtılması lüzumlu olan, Prof. Dr. Tevfik Sağlam'dır.

Tevfik Sağlam, Türk tarihinin en zorlu dönüm noktalarından birinde yaşamış olan bir şahsiyettir. Sağlam'ın gençlik yıllarında Osmanlı Devleti'nin çok büyük zorluklar yaşamakta olduğunu ve Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı gibi iki büyük savaşın yine bu dönemde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti'nin köklü eğitim kurumlarından olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de eğitim gören Sağlam; hem ilkokuldan bu mektebin sonuna kadarki eğitim hayatıyla hem de harp yıllarındaki çalışmalarıyla ilgili yüzlerce sayfalık anı, rapor ve günlük kaleme almıştır. Sağlam'ın eğitim hayatını ayrıntılarıyla anlattığı "Nasıl Okudum" adlı eseriyle hem kendisinin eğitim hayatında yaşadıklarını hem de Osmanlı'nın son dönem eğitim kurumları ve bunların işleyişiyle ilgili pek çok bilgi öğrenmekteyiz. Ardından, gerek cumhuriyet öncesinde gerek cumhuriyetin ilanından vefatına kadar (1963) akademik ve idari alanda pek çok görev üstlenen Sağlam, bu süreç içerisinde de yazdığı yüzlerce sayfalık bilimsel eser ve hatıratla bizleri aydınlattı. Bu kadar üretken bir şahsiyetin bazı eserleri ne yazık ki yaşamı boyunca kitap haline getirilememiştir. Kimilerini kitap haline getirmeye niyet ettiyse de ömrü vefa etmemiştir. Yayınladıklarının bir kısmı da günümüze kadar gelememiştir. Bu noktada Tevfik İsmail Gökçe ile Neşati Üster'in çok önemli çalışmalara imza atmış olduklarını belirtmemiz gerekmektedir. Tevfik Sağlam'ın 1963 yılında vefatının ardından, onun daha önce yayınlanmış ve yayınlanmamış neredeyse tüm eserlerini toplayıp gerekli düzenlemelerin ardından; ilki

1966, ikincisi 1968 ve üçüncüsü 1971 yıllarında basılmak üzere "Tevfik Sağlam 1882-1963" isimli 3 ciltlik bir külliyat oluşturmuşlardır. Bu eserlerde, Sağlam'ın günlük, anı rapor, söylev ve konuşmalarının dışında; yakın arkadaşları, öğrencileri, meslektaşları ve tanıdıklarının onun hakkında yazmış olduğu yazılar da yer almaktadır. Gökçe ve Üster'in bu denli büyük bir iş başarmış olmaları, Tevfik Sağlam'ın yaşamının yazılmasını kolaylaştırmıştır.

Tevfik Sağlam'ın yaşamının yazılması konusunda en önemli kaynaklar arşiv kaynakları olmuştur. Bu doğrultuda, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cumhuriyet Arşivi (BCA) ve ATASE arşivi bize çok önemli belgeler sunmaktadır. Sağlam'ın hayatında tartışmaya açık olan birtakım meselelerin bu arşivlerden yararlanılarak elde edilen belgelerle kesinliğe kavuştuğunu söylememiz mümkündür.

Biyografi tarihyazımı, içerisinde çeşitli tutarsızlıklar ve tartışmalar barındıran bir türdür. Tarihçinin görevi, yazacağı biyografik unsur hakkında yazılmış olan ikincil kaynaklarla birincil kaynaklar arasında köprü kurarak mutlak gerçekliğe ulaşma çabası içerisinde olmaktır. Bu doğrultuda yapmış olduğum tez çalışmasının akademik camiaya önemli katkıları olacağını düşünmekteyim.

Bu tez çalışması, altı bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan "Giriş" bölümünde, araştırmanın gerekçeleri ile tezin yazımı için önemli olan birkaç eserden bahsedildikten sonra tez metnine hazırlık yapılmıştır. Sonrasındaki "Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın Çocukluk, Gençlik ve Eğitim Hayatı" başlıklı bölümde, Sağlam'ın ailesinin yanı sıra Mahalle Mektebi'nden Gülhane Serîriyat Hastanesi'ndeki staj yıllarının sonuna kadar geçirdiği eğitim hayatı anlatılmıştır. "Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın Harp Yıllarındaki Faaliyetleri" başlıklı üçüncü bölümdeyse, "Balkan Savaşı Yılları" ve "I. Dünya Savaşı Yılları" ayrı alt başlıklar halinde detaylıca incelenmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'ni bu savaşlara sürükleyen çeşitli meseleler ele alınmıştır. Ardından gelen "Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın Akademik ve İdari Faaliyetleri" başlıklı dördüncü bölümde, Sağlam'ın Haydarpaşa Tıp Fakültesi'ndeki laboratuvar şefliği yıllarından başlayarak ve kronolojik sıraya uyarak; Gülhane Hastanesi, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Haydarpaşa Numune Hastanesi'ndeki çalışmaları derinlemesine incelenmiş olup, bunlar arasından İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ndeki "Dekanlık" ve "Rektörlük" yılları ayrı başlıklar altında anlatılmıştır. Ayrıca, kendisinin "Türkiye'de veremle savaşın kurucusu" olmasından ötürü, bu

doğrultuda gerçekleştirmiş olduğu çalışmaları "Tevfik Sağlam ve Veremle Mücadele" başlığı altında derinlemesine incelenmiştir. Bunun dışında, Sağlam'ın İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü yaptığı dönemde eşi "Naile Vesile Sağlam"ın vefat etmiş olması nedeniyle kendisinin kısaca hayatı ve vefatı bu bölüm altında kendi ismini taşıyan başlıkla ele alınmıştır. Bu tez çalışmasının "Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın Emekliliği ve Sonrasındaki Faaliyetleri" başlıklı beşinci bölümünde; Sağlam'ın 1946 yılında rektörlükten ayrılmasının ardından, öncelikle 1952 yılındaki emekliliğine kadar olan "Üniversitedeki Son Yılları" incelenmiştir. Ardından, Sağlam'ın emeklilikten sonraki faaliyetlerine değinilmiş, 11 Temmuz 1963'te vefatı ele alınmıştır. Tezin altıncı ve son bölümü olan "Sonuç" başlığı altında, Tevfik Sağlam'ın yaşamından elde edilen sonuçlar açıklanmış ve gerekli görülen hususlar tartışılarak tez çalışması sona ermiştir.

1.1. Yöntem

Bu tez çalışmasında, Tevfik Sağlam'ın hayatı bilimsel araştırma yöntemlerine uyularak düzgün, akıcı ve resmî bir yazı diliyle aktarılmıştır. Ayrıca; arşiv belgeleri, Tevfik Sağlam'ın hatıraları ve Sağlam hakkında kaleme alınmış eserler ayrıntılı bir şekilde incelenerek ortaya konulmuştur. Tez çalışmasında; Tevfik Sağlam'ın ismi TBMM tarafından Soyadı Kanunu'nun kabul edildiği 1934 yılı öncesi için Sağlam'ın ikinci ismiyle birlikte "Tevfik Salim" şeklinde yazılmış olup, bu tarihten vefatına kadar geçen süre anlatılırken "Tevfik Sağlam" şeklinde yazılmıştır. Bunun yanında, Sağlam'ın 1903 yılında Tıp Fakültesi'nden mezun olmasının ardından uygun görülen yerlerde isminin öncesinde "Dr." ünvanına yer verilmiştir. Bununla birlikte, Sağlam'ın akademik ve askerî görevlerinde terfi ettiği yıllar göz önüne alınarak elde ettiği ünvan ve rütbelerine isminden önce yer verilmiştir. Ayrıca, Sağlam orduda görev aldığı süre boyunca Tuğgeneral rütbesine kadar yükselmiş olan bir askerî hekim olduğundan dolayı, uygun görülen yerlerde isminin ardından "Paşa" ünvanına yer verilmiştir.

2. PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM'IN ÇOCUKLUK, GENÇLİK VE EĞİTİM HAYATI[1]

2.1. Ailesi

Büyük ilim adamı, Ali Tevfik Salim Sağlam, 27 Mayıs 1882 tarihinde İstanbul Sultanahmet semti Nahilbend (Nakilbend) mahallesinde dünyaya gelmiştir.[2] Babası Mehmed Salim Bey, Sadaret Mektubî kaleminde yetişerek Sadaret şifre kalemi müdürlüğüne kadar yükselmiş ve bu görevi sürdürürken vefat etmiştir. Tevfik Salim, babasını kaybettiğinde kendisi Tıbbiye'nin üçüncü sınıfında eğitim görmekteydi. Annesi Nevber Hanım[3], Tevfik Salim daha ilkokulu bitirmeden vefat etmişti. Tevfik Salim'in kendisinden beş yaş büyük olan Osman Ferit (Sağlam) adında bir ağabeyi vardı. Osman Ferit Bey bir dönem Etnografya Müzesi müdürlüğü görevini ifa etmiş, bu görevden emekli olmuştur. Tevfik Salim'in Dedesi Ömer Cemal Efendi, 1795'te İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Sultan Abdülmecid devrinde devlet nezdinde büyük hizmetlerde bulunmuş ve Deavî Nazırlığı'na kadar yükselmiş bir bürokrattı. Ayrıca, dinine ve devlet geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir şahsiyetti. Ömer Cemal Efendi'nin babası Osman Efendi ise bir hocaydı. Anadolu'dan İstanbul'a göç etmişti.[4]

Tevfik Salim'in dedesi Ömer Cemal Efendi; örf, âdet ve geleneklerine fazlasıyla bağlı olmasından dolayı oğlu Salim Bey'e sıkı bir terbiye vermek için çaba sarf etmiştir. Fakat, bu durum Salim Bey'in psikolojisi üzerinde olumsuz etkilere

---

[1] (Bu bölümdeki yazıların çoğu, Tevfik Sağlam'ın bizzat kendisinin yazmış olduğu anılardan oluşan "Nasıl Okudum" (1959) isimli kitaptan ve "Kendi Ağzından Tevfik Sağlam" ve "Nasıl Okudum" başlıkları altında bulunan, yine Sağlam'ın anılarından oluşan T. İ. Gökçe ve N. Üster'in editörlüğünü yaptıkları "Tevfik Sağlam (1882-1963)" isimli üç ciltlik külliyatın I. Cildinde yer almaktadır.)

[2] Anonim, **Tevfik Sağlam Konuşuyor**, Tıp Fakültesi Talebe Derneği, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1947, s. 7.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **Tevfik Sağlam (1882-1963)**, C.I, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1966, s. 230.

[3] Sıddık Ünalan, Hakan Öztürk, Osman Ferit Sağlam'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.13, S.1, 2008, s. 88; Saadet Altay, "Ali Tevfik Salim Sağlam", **Atatürk Ansiklopedisi**, 2021, Erişim adresi: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/182/Ali_Tevfik_Salim_Sa%C4%9Flam_(1882-1963) (22.05.2025).; **Dünden Bugüne İstanbul Üniversitesi Rektörleri**, İstanbul Üniversitesi, Erişim adresi:https://www.istanbul.edu.tr/tr/content/dunden-bugune-istanbul-universitesi-rektorleri/iu-rektorleri (22.05.2025).

[4] **a.g.e.**, 1947, s. 5-6.

sebep olmuştu. Bundan dolayı Salim Bey, Tevfik Salim ve Osman Ferit'i yetiştirirken örf, âdet ve geleneklerin öğretimine yeterince önem vermesinin yanı sıra, çocuklarını aşırı baskı altında da bulundurmamıştır. Bu durum, onların ruh sağlığı açısından faydalı olmuştur.[5]

Tevfik Salim'in babası Mehmed Salim Bey, yaşadığı dönemin okumuş-aydın insanlarından biriydi. Dolayısıyla, yakın çevresinde bulunan insanlar da kendisi gibi kimselerdi. Mehmed Salim Bey; Arapça ve Farsça dillerini öğrenmiş, Farsça'yı çok sevdiği için ilerletmişti. Deyimler söylemeyi, fıkra ve hikaye anlatmayı severdi. Edebiyata ve tarihe meraklı olmasının yanında, bürokrat olmasının verdiği nitelikle Bâb-ı Âli üslubunda güzel yazılar neşrederdi. Yaşadıkları evde, Şinasi ve Namık Kemal gibi dönemin aydın simalarının eserlerini bulundururdu. Ayrıca, hiçbir havadisi kaçırmamak adına her gün eve gazete alır ve okurdu. Mehmed Salim Bey üst düzey bir bürokrat olmasına karşın, II. Abdülhamid yönetiminden nefret etmekteydi. Salim Bey'in tüm bu hâl, hareket ve tavırları Tevfik Salim'in ileride entelektüel bir şahsiyet olarak gelişmesini sağlayan en önemli etkenlerin başında gelmektedir.[6]

2.2. Mahalle Mektebi Yılları

Tevfik Salim, 14 Mart 1888'de, 6 yaşındayken, Sultanahmet'te Üçler Mektebi'ne başladı.[7] Osmanlı eğitim sisteminde bir çocuğun ilk mektebe başlamasına "Bed'-i Besmele" adı verilir ve bu faaliyet bir tören haline getirilerek kutlanırdı. Çocukların okula başlaması için aileler hummalı hazırlıklar yapar, çocuklarını "amin alayı" adı verilen ve asırlardır uygulanan bir törenle mahalle mektebine gönderirlerdi. Tevfik Salim mahalle mektebine başlarken kendisine amin alayı yapılmadı. Zira, babası amin alayını pek sevmezdi. Bu sebeple, çocuğuna yapılmasını istemedi. Okulun ilk günü kendisi çocuğunu mektebe götürerek eğitime başlattı.[8]

O zamanlarda mahalle mekteplerinde okutulan iki çeşit alfabe kitabı vardı. Biri; "Eski Elifbe", diğeri ise "Elifba-yı Osmanî" idi. İkincisi, diğerine göre daha modern bir kitaptı. Üçler Mektebi'nde Eski Elifbe okutulurdu. Mektepte tahta ya da tebeşir yoktu. Hoca her talebeye ayrı ayrı ders verirdi. Talebe, aldığı dersi ezberler ve

[5] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 229.
[6] **a.g.e.**, 1947, s. 7.
[7] **a.g.e.**, 1947, s. 7.
[8] **a.g.e.**, 1947, s. 8.

sonraki gün hocasının karşısında okurdu. Üçler Mektebi'nde; kız çocukları önde, erkekler arkada oturmaktaydı. Çocuklar yerde oturur, önlerinde kendilerine uygun şekilde üretilmiş rahle ya da sıralar yer alırdı. Tevfik Salim, bu mektepten pek hazzetmemiştir.[9] Hocaları, Ayasofya Camisi baş imamı Hafız Osman Efendi idi. Osman Efendi, çok sert görünüşlü ve her şeye çabuk kızan birisiydi. Hoca, haşarı talebelere karşı dayak ve değnekle vurma gibi cezaları tercih ederdi. Sıra dayağı ise, talebe için en onur kırıcı cezalardan biriydi. Tevfik Salim, bu mektepte herhangi bir ceza almamıştır. Mahalle mekteplerinde eğitimin içeriği; çocuklara okuma-yazmayı öğretmek, Kur'an-ı Kerim'i okutmak ve hatim etmek şeklindeydi. Dileyenleri hafız yapmak da eğitimin içeriğini oluşturmaktaydı. Ayrıca, hüsnü hat (güzel yazma) ve tecvit (Kur'an'ı düzgün okuma) dersleri de öğretilmekteydi. Hocasına ve bu mektebin eğitim hayatına pek fazla ısınamayan Tevfik Salim, burada başarılı olamamıştır. Nitekim, bir yıl sonra babası onu bu mektepten alarak, oturdukları eve daha yakın olan Nahilbend Mektebi'ne kaydetti. Nahilbend Mektebi'ndeki hocası gayet sakin, sevimli ve iyi ahlâklı birisiydi. Bu mektepteki eğitim-öğretim faaliyetleri diğerine nazaran daha modern şekilde sürdürülüyordu. Bunun yanında, dayak vb. cezalar uygulanmamaktaydı. Dersler, Elifba-yı Osmanî isimli kitap üzerinden okutulurdu. Tevfik Salim, bu mektebi çok sevmiş ve burada üç yıl eğitim görerek ilköğretimden mezun olmuştur.[10]

Tevfik Salim'in Nahilbend Mektebi'ndeki en yakın arkadaşı Saim'di (Saim Ali Dilemre). Tevfik Salim; mektebi bitirince Aksaray'daki Mahmudiye Rüştiyesi'nde, akabinde ise hukuk mektebinde okumak istiyordu. Fakat, arkadaşı Saim onu fikrinden caydırarak beraber okuyacakları Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'ne 23 Mayıs 1891 tarihinde kaydolmasına sebep oldu.

2.3. Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi Yılları

Tevfik Salim'in eğitim gördüğü yıllarda rüştiye mektepleri; askerî ve mülkî rüştiyeler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Tevfik Salim'in tercih ettiği askerî rüştiye mekteplerinde okuyanların çoğu askerlik mesleğine adım atardı. Ancak, bu mekteplerde okuyup ileride asker olmayanlar da mevcuttu. Askerî rüştiyeler genel

[9] Tevfik Sağlam, **Nasıl Okudum**, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1959, s. 8.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 239.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **Tevfik Sağlam (1882-1963)**, C.III, Hilal Matbaacılık, İstanbul 1971, s. 14.
[10] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 9.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 240.

itibariyle kaliteli eğitimi ve disipliniyle ön plana çıkan mekteplerdi. Burada eğitim veren hocalar nitelikli olmakla birlikte çoğu subaydı. Askerî rüştiyelerde uzun süreler boyunca uygulanan sabit eğitim müfredatı bulunmaktaydı.

Soğukçeşme Askerî Rüştiyesinde dersler, Ramazan Bayramı bitiminde başlar, Recep ayının başında ise sona erecek şekilde toplam dokuz aylık sürede tamamlanırdı.[11] O yıllarda öğrenciler; Recep ayında evlerinde sınavlara çalışır, Şaban ayında sınavlara girer, Ramazan ayı boyunca, bayram da dahil olmak üzere, tatil yaparlardı. Dokuz aylık eğitim süresince; Kurban Bayramı, kandiller, padişahın doğum ve tahta çıkış yıl dönümlerinde mekteplerde eğitim tatil edilmekteydi.[12] Soğukçeşme Rüştiyesinin idaresinde kolağası rütbesinde bir müdür bulunmaktaydı. Bunun yanında her sınıfın birer adet dahiliye zabiti vardı. Soğukçeşme'de dahiliye zabitleri ellerinde değneklerle gezer, gerekli gördükleri öğrencileri çeşitli ceza şekilleriyle cezalandırırlardı. Bunlar arasında; dayak, değnek, kulak çekme gibi cezalar bulunurdu. Bundan dolayı talebeler ceza almamak için kurallara mutlaka riayet ederlerdi. Tevfik Salim'in sınıf zabiti, Alâeddin Bey adında sert birisiydi. Elinde her zaman değnek bulunması ve bununla talebeyi cezalandırmasından dolayı herkes ondan korkardı. Talebe tarafından kendisine, boynu eğri olduğu için "aksantegü" (Accent aigu) lakabı takılmıştı.[13] Tevfik Salim, Alâeddin Bey'le I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'da yeniden karşılaşacak ve Soğukçeşme yıllarını hasretle yâd edeceklerdir. Yeniden karşılaştıklarında Tevfik Salim Ordu Sıhhiye Reisi, Alâeddin Bey ise Ordu Levazım Şubesinde bir birimin amiriydi.

Soğukçeşme'de günde dört ders verilirdi. Dört yıllık eğitim boyunca hüsnü hattı Türkî (Türkçe güzel yazı), sarfı Arabî (Arapça gramer), kavaidi Farisî (Farsça gramer), hüsnü hattı Fransavi[14] (Fransızca güzel yazı) ve kavaid-i Osmaniye[15] (Osmanlıca gramer) gibi dil derslerinin yanı sıra; hesap (aritmetik), mükemmel hesap, muhtasar coğrafya (kısa coğrafya), muhtasar hendese (kısa geometri), usul-i defteri (ticarî defter tutma), coğrafya-yı umumî (genel coğrafya), kurşun kalem/kara kalem resim gibi dersler de veriliyordu. Öğrenciler ikinci sınıftan itibaren mezun oluncaya kadar, alanında uzman olan Fransızca hocalar tarafından eğitim alıyordular. Bu hocalar

[11] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 241.
[12] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 241.
[13] **a.g.e.**, 1947, s. 11.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 242.
[14] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 243.
[15] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 244.

sayesinde Fransızcaya olan ilgileri artmıştır. Tevfik Salim, Arapça derslerinden ise genel itibariyle hoşlanmadığını ve Arapçanın çok zor ve karışık bir dil olduğunu belirtmiştir.[16] Arapçada özellikle bir kavramın erkek için ve kadın için farklı şekillerde ifade edilmesinin, dilin anlaşılmasını zorlaştırdığını ifade etmiştir.

Soğukçeşme'de sınavlar; yazılı ve sözlü olarak yapılmaktaydı. Önce yazılı, daha sonra ise sözlü sınavlar yapılırdı. Bir derste başarılı olamayan öğrenciye ikmâl (bütünleme) sınavı hakkı tanınırdı. İki dersten geçemeyen öğrenciler sınıf tekrarı yapardı. Bu öğrencilere "dönek" adı verilirdi.[17] İki defa sınıf tekrarı yapan öğrenciler mektepten atılırdı. Tevfik Salim, rüştiyede yaramaz bir çocuktu. Derslere pek çalışmazdı. Fakat sınavlara yakın zamanda biraz çalışarak, biraz da şans faktörüyle dersleri geçerdi. Böylelikle bütünlemeye kalmamış ve sınıf tekrarı da yapmamıştır.[18]

2.4. Tıbbiye İdadisi Yılları

Soğukçeşme Rüştiyesinden mezun olan Tevfik Salim ve yakın arkadaşı Saim Ali, askerî hekim olmaya karar verdiler. Saim'in ağabeyi olan Dr. İsmail Ali Bey Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de (Askeri Tıp Mektebi) fizik hocasıydı. Saim, ağabeyini örnek alarak hekim olmak istiyor, bu konuda da arkadaşı Tevfik Salim'i etkiliyordu. Tevfik Salim, babasına askerî hekim olmak istediğini söylediğinde babası bunu gayet olumlu bir şekilde karşıladı. Halası ise karar vermeden önce bunu müneccimbaşı Mustafa Bey'e sormaları gerektiği konusunda ısrar ediyordu.[19] Mustafa Bey, Namık Kemal'in babası, Tevfik Salim'in halasının da uzaktan akrabasıydı. Pek çok konuda kendisine danışılan güvenilir bir kimseydi. Halasının tavsiyesine göre, Tevfik Salim'in doğum gün ve saati Mustafa Bey'e iletilecek, o da ilm-i nücuma (astronomi)[20] göre zayiçesini (yıldız haritası)[21] çıkararak hekimliğe uygun olup olmadığı belirlenecekti.[22] Tevfik Salim'in babası bu işleri hurafe olarak nitelendirdiğinden dolayı buna karşı çıkar. Aynı şekilde Tevfik Salim de halasına, her ne olursa olsun hekim olmaya niyetli olduğunu bildirmiş ve Tıbbiye İdadisine kaydolmuştur. Mustafa Bey, Tevfik Salim'in

[16] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 243.
[17] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 246.
[18] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 19.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 247.
[19] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 248.
[20]Tevfîk Fehd, "İlm-i Felek", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.22, Güncelleme:7 Aralık 2019, Erişim adresi:https://islamansiklopedisi.org.tr/ilm-i-felek (11.11.2025).
[21]İlyas Çelebi, "Zâyirçe", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.44, s.160, 2013, Erişim adresi:https://islamansiklopedisi.org.tr/zayirce (11.11.2025).
[22] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 248.

halasının ısrarı üzerine incelemelerde bulunmuş ve zayiçesini vermiştir. Her ne kadar Tevfik Salim ve babası ilm-i nücuma inanmıyor olsa da, zaman Mustafa Bey'i haklı çıkaracak ve Tevfik Salim çok başarılı bir hekim olacaktır.

Tevfik Salim, Ramazan Bayramı'nın dördüncü günü, 2 Nisan 1895 tarihinde arkadaşıyla beraber ellerinde rüştiyeden mezun olduklarının delili olan şehadetnameleri ile Kuleli'de bulunan Tıbbiye İdadisine gittiler. Kaydolmak isteyen tüm talebeleri saatlerce idadi önünde beklettiler. O sırada, başvuran tüm talebeleri almayacakları şayiası ortaya yayıldı. Bunun üzerine durumu izah etmek üzere saraya telgraf çekmeye karar verdiler. Tevfik Salim ve arkadaşı, yazılan yazıyı telgrafhaneye götürüp döndükleri sırada tüm bekleyen talebelerin içeriye alındığını gördüler. Neticede tüm başvuranları kabul ettiler.

Tıbbiye İdadisi yatılı olarak eğitim verilen bir mektepti. Öğrenciler perşembe günü öğle saatlerinde nizami bir şekilde okuldan çıkar, Çengelköy iskelesine iner, gelen vapura biner ve ailelerine kavuşurlardı. Ertesi günün akşamında ise yeniden okula döner ve yasaklı gazete-dergileri okula sokmamaları için kılık kıyafet ve eşyaları arandıktan sonra içeri alınırlardı.[23] Tıbbiye İdadisinde de, Soğukçeşme Rüştiyesi gibi, yıllık eğitim süresi dokuz aydı. Dersler Recep ayının başında biter, Ramazan Bayramının ardından yeniden başlardı. Tıbbiye İdadisinde askerî üniforma giyilmesi zorunluydu. Öğrencilerin okul içerisinde giydikleri üniforma gayet basit iken, dışarıda veya resmî ortamlarda giyilen üniforma ise süslü ve gösterişliydi. Askeri rüştiyelerin de aynı Tıbbiye İdadisi gibi resmî üniforması vardı. Fakat bu zorunlu değildi. Talebeler; idadide verilen kıyafet, iç çamaşırı, özellikle de fesin malzeme kalitesinden memnun değildi.[24] Bu giysileri mümkün mertebe dışarıdan tedarik etmeye çaba gösteriyorlardı. Bu duruma okul idaresi zaman zaman göz yumuyordu. Fakat bazen "Padişahımız Efendimizin verdiği şeyi beğenmiyor musunuz?"[25] şeklinde ikaz edilen talebeler, idarece verilen giysilere katlanmak durumunda kalıyorlardı.

Tıbbiye İdadisi ile ilgili bir diğer husus, yemeklerin çok kötü olmasıydı. Ayrıca aynı tür yemeğin aylarca verilmesi öğrenciler arasında bıkkınlık getirmişti. Bundan dolayı parası olanlar mektebin bakkalından beslenirlerdi. Yemeklerin berbatlığı yanına bir de sağlık şartlarının iyi olmaması eklenince birçok öğrencinin verem hastalığına

[23] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 249.
[24] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 250.
[25] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 250.

yakalanarak hayatını kaybettiği bilinmektedir.[26] Tıbbiye İdadisi, imparatorluğun her bir yanından okumaya gelen öğrencilerle dolu olan bir okuldu. Bu durum, kültürel farklılıklarından dolayı öğrenciler arasında bazı sorunlara sebep olmasının yanı sıra, kültürlerarası etkileşim açısından da olumlu gelişmeler sağlıyordu.

Tıbbiye İdadisinin müdürlüğünü, miralay rütbesinde olan Zekai Bey yapmaktaydı. İdaresi altında bir Dahiliye binbaşısı, Habib Bey, bulunuyordu. Ayrıca bir kolağası ve her sınıfın bir yüzbaşısı ile iki mülazım dahiliye zabiti vardı. Son derece disiplinli bir mektep olan idadide, okutulan müfredat dışında kitap edinmek yasaktı. Koşmak, atlamak ve gazete okumak gibi faaliyetler cezayla neticeleniyordu.[27] Mektebin her tarafında "kanun" adı verilen inzibat memurları dolaşıyordu. Yasaklı faaliyetlerde bulunan öğrencilerin apolet numaralarını kaydederek idareye bildiriyorlardı. Ceza şekilleri olarak; dayak, değnek vb. şeklinde belirtilebilir. Çok büyük suç işleyenlere ise ceza olarak meydan dayağı uygulanırdı. Çarşamba akşamları okunan ceza kararları listesinin ardından meydan dayağına çarptırılacak talebe çağırılır ve cezası uygulanırdı. Meydan dayağı öğrencilerin tamamının nefret ettiği, onur ve haysiyet zedeleyici çok fena bir cezaydı. Bazı zamanlarda bu cezaya hapis cezası da eklendiği görülmüştür.

Tevfik Salim'in okuduğu sınıf, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanından gelen çalışkan öğrencilerin toplandığı bir sınıftı. Çalışkan ve yetenekli gençlerin bu sınıfta yer alması, hem dahiliye zabitlerinin hem de hocaların bu sınıfı sevmesini sağladı. İdadide, her biri birer saat olmak üzere dört ders işlenir, sabah ve akşam iki saat olmak üzere de müzakere zamanı bulunurdu. O yıllarda ilim çevrelerinde "Fransızca bilmeyen hekim olamaz" şeklinde genel bir kanı bulunmaktaydı.[28] Bundan dolayı Tıbbiye İdadisinde Fransızca eğitimine çok önem verilmekteydi. Haftada iki gün dört ders, toplamda sekiz ders, Fransızca dersi verilirdi. İdadideki hocaların tamamı askerdi. Fransızca dersleri için ayrıyeten üç sivil hoca geliyordu. Öğrenciler Fransızca öğrenmeyi ister ve dersleri severek takip ederdi. Öğrencileri Fransızca öğrenmeye teşvik etmek amacıyla bazı zamanlarda yabancı dil sınavı yapılır ve başarılı olan öğrencilerin kollarına sarı renkli bir işaret koymalarına izin verilirdi. Üçüncü sınıfta Tevfik Salim, Saim Ali ve diğer arkadaşlarıyla birlikte Fransızcalarını

[26] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 251.
[27] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 252.
[28] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 253.

geliştirmek amacıyla çaba gösterdiler. İki saatlik müzakere vakitlerinden birini Fransızcaya ayırıyorlar, boş derslerde bile Fransızca çalışıyorlardı. İdadi tarafından kendilerine verilen dört adet kitabı kendilerine yeterli görmeyen ekip, dışarıdan getirilmesi yasak olan hikaye, roman, tarih vb. türden kitapları okula getiriyorlardı.[29] Öte yandan yalnız idadiye değil, ülkeye girişi yasaklı olan kitapları da getirmeye başlamışlardı.[30] Bu kitapları zaman zaman sınıfa getirir ve okurlardı. Hatta bazı hocalar bunları görmüş olsa da göz yumarlardı. Tevfik Salim ve arkadaşlarının zorluklarla geçen Fransızca öğrenme çalışmaları sonucunda meyvelerini vermeye başlamış ve Tevfik Salim Fransızca sınavından başarılı olarak üçüncü sınıfta iken koluna sarı renkli işaret koymayı başarmıştı.[31] Ayrıca bir senelik üstün gayretleri neticesinde herhangi bir Fransızca eseri akıcı bir şekilde okumaya başlamışlardı. Fakat Fransızcaya öncelik vermeleri, diğer dersleri aksatmalarına sebep oldu. Böylece Tevfik Salim, son sınıftayken üç dersten kalmıştır.

Tıbbiye İdadisinde Fransızca dışında matematik derslerine de önem verilirdi. Bu doğrultuda, birinci sınıfta âdi cebir dersi verilirdi. Yine birinci sınıfta hendese-i musattaha (düzlem geometri) dersi verilirdi. İkinci sınıfta ise hendese-i mücesseme (uzay geometri) dersi verilirdi. Üçüncü sınıfta müsellesat (trigonometri) ve kozmografya (astronomi) dersleri okutuluyordu. Tevfik Salim, Fransızca'ya verdiği ehemmiyet sebebiyle bu iki dersin sınavlarından kalmıştı.[32]

Tıbbiye'de edebiyat öğretimi, sivil idadilere göre daha zayıf seviyede kalıyordu. Bununla birlikte talebeler üç sınıf boyunca kitabet (yazı yazma) dersi görüyordu. Hocaları Mustafa Nuri Bey'in verdiği kompozisyonları arzulu bir şekilde yazar ve teslim ederlerdi. Hazırladıkları kompozisyonun altına, hocalarının; "aferin", "Aferin, sözlerin pek ruhlu" vb. şeklindeki yazılarını yıllar geçse de unutamadığını belirtiyor Tevfik Salim.[33] O yıllarda da, günümüzde olduğu gibi, sosyal bilimlerle ilişkili derslerde hocaların şahsiyetinin öğrenciler üzerindeki tesirinin ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Bu minvalde, tarih ve edebiyat derslerinin başı çektiğini söyleyebiliriz.

[29] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 255.
[30] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 255.
[31] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 254.
[32] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 256.
[33] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 257.

Tıbbiye'de tarih dersleri üç sınıfta da okutulurdu. Birinci sınıfta Osmanlı tarihi, ikinci sınıfta ilk ve ortaçağ tarihi, son sınıfta ise yeniçağ tarihi verilirdi. O yıllarda Osmanlı tarihi derslerinde ve ders kitaplarında Sultan Abdülmecid dönemine kadar anlatılır, Sultan Abdülaziz ve V. Murad dönemlerinden bahsedilmezdi.[34] Tevfik Salim'in babası daima kitap ve gazete okuyan birisiydi. Ayrıca tarih meraklısıydı. Bundan dolayı evlerinde; Vâsıf Efendi, Naima Efendi, Râşid Mehmed Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa gibi pek çok önemli Osmanlı tarihçisinin tarih kitapları vardı. Tevfik Salim de bu eserleri okuyarak istifade ediyordu. Fakat, Tıbbiye İdadisinde ilk sınıfta gördükleri Osmanlı tarihi dersinin ne hocasından ne de kitaplarından keyif alabilmiştir. Yalnız, Osmanlı Devleti'nin ilk on padişahını çok sevdiği için onlarla ilgili kısımları okumuş ve aklında tutmuştu. Sınavda soruların tam da bu konular üzerinden sorulması ve dersten geçmesi, Tevfik Salim açısından şans faktörünün yanında olduğunun göstergesidir. İdadinin ikinci sınıfında tarih derslerinde bu sefer ilk ve ortaçağ tarihleri anlatılmaktaydı. Tevfik Salim, bu dersten ve kitaplarından da keyif alamadı. Onun en çok eleştirdiği konu, tarih derslerinde harita kullanımının olmamasıdır.[35] Derslerde, çeşitli coğrafyalar ve bu coğrafyalarda hüküm süren çeşitli devletler anlatılırken bu devletlerin yaşadıkları coğrafyaya ilişkin herhangi bir harita kullanılmaması o dönemki tarih derslerinin keyifsiz geçmesine sebebiyet veriyordu. Bundan dolayı, tarih dersleri ezbercilikten öteye gidemiyordu. Tevfik Salim'in ise ezberci yönü zayıf olduğundan dolayı bu derslerde epey sıkıntı çekmişti. Tarih derslerine şevkle katılması üçüncü sınıfta mümkün olabildi. Tarihçi binbaşı Ali Râzı Bey, ona ve diğerlerine tarihi sevdiren kişi oldu.[36] Bu hocanın şöhretini daha alt sınıflarda okurken duymuşlardı. Hatta bazı talebeler, kendi derslerinden kaçarak onun dersine katılırlardı. Hoca ilk dersine şu sözlerle başladı: "Tarih bir siyanstır (science=bilim). Her siyansın olduğu gibi, tarihin de kanunları vardır. Tarih, vak'aları sıralayıp anlatmak değildir. O vak'aları yaratan sebepleri, âmilleri aramak, tahlil etmek ve onu bellemektir. Buna hikmet-i tarih denir."[37] Bu sözler, talebeler üzerinde yoğun bir tesir bırakmıştı. Tevfik Salim, Ali Râzı Bey'den: "Büyük adamdı." şeklinde bahseder. Sınav kağıtlarında talebelere dolgun notlar vermiş ve tek bir talebeyi dersten bırakmamıştır. Ali Râzı Bey'in etkisiyle tarihe merakı artan Tevfik Salim, Fransızca

[34] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 257.
[35] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 257.
[36] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 258.
[37] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 258.

tarih kitapları da okumaya başlamıştır. Öncelikle, Victor Duruy'un küçük bir tarih kitabını almış ve okumuştur. Ardından, Lamé Fleury'nin küçük boyutlarda, ilgi çekici bir tarih serisini bulmuş ve birçoğunu almıştır. Bu kitaplarda; ortaçağ, yeniçağ, eski Yunan ve Roma, ayrıca Fransız ve İngiliz tarihi kısımlarını keyif alarak okumuştu. Öte yandan, yine Fransızca yazılmış küçük bir Osmanlı tarihi kitabını da almış ve okumuştur. Bu kitaplar Fransızcasını geliştirmesine epeyce katkıda bulunmuştur.

Tıbbiye'de bunların dışında, resim ve jimnastik dersleri de verilirdi. Resim, üç sınıfta da mevcuttu. Birinci ve ikinci sınıflarda karakalem şeklinde gösterilirken, üçüncü sınıfta sulu boya öğretilirdi. Resim hocalarının tümü sevilen ve saygı gösterilen kimselerdi. Ressam Halil Bey (Paşa) talebeye sıcakkanlı davranan biriydi. Diğer yandan, Ali Seyyit Bey, aydın ve iyi bir ressamdı. Kolağası Osman Bey de talebeye karşı çok nazik ve iyi bir kişiydi. Tüm bunlara rağmen, Tevfik Salim'in resme yatkınlığı olmadığından dolayı bu hocalardan istifade edemedi.[38] Jimnastik derslerinde ise, Tevfik Salim'in boyunun kısa oluşu ve bedeninin atletik olmayışından dolayı hocalarından çokça azar işitmişti.[39] Resim ve jimnastikten kimse kalmazdı. Bazılarının notu düşük verilse de her daim geçme barajının hemen hemen üstünde olurdu.

Tıbbiye İdadisinde her dersin kendine has ve kaliteli kitabı bulunmaktaydı. Özellikle matematik kitapları Fransızca klasik eserlerin aynen tercümelerinden oluşuyordu. Tıbbiye İdadisinde her yıl üç hususi, bir de umumi sınav yapılırdı. Hususi sınavlar üç ayda bir yazılı olarak yapılmaktaydı. Sınavı geçemeyenlerin izinleri iptal edilir ve sınavı geçene kadar izinsizlik sürerdi. Umumi sınavlar ise hem yazılı hem de sözlü şekilde gerçekleştirilirdi. Bir dersten kalanlar Ramazan Bayramı'nın ardından bütünleme (ikmâl) sınavına girer, bunda başarılı olurlarsa sınıfı geçerlerdi. İki dersten kalanlar ise sınıfta bırakılırdı. Aynı sınıfta iki kez kalanların ise apoletleri sökülerek askerliğe gönderilirdi. Buna, "alaya gitmek" adı verilirdi.[40] Burada da, Soğukçeşme Rüştiyesinde olduğu gibi, çarşamba akşamları yoklama yapılarak o hafta ceza alan kişilerin adları okunurdu. Öte yandan, çok ağır suç işleyenlere mektepten kovma cezası verilirdi. Bu cezaya çarptırılan kişinin, bütün talebeler karşısında apoletleri, düğmeleri ve fesinin püskülü sökülürdü. Tevfik Salim, bu yıllarda suçtan dolayı hiçbir zaman izinsiz kalmamıştır. Sadece, Fransızcaya ihtimam gösterip diğer derslerini

[38] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 259.
[39] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 259.
[40] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 260.

aksatınca üç dersinin sınavlarından düşük not alarak dersi geçene kadar izinleri iptal edilmiştir. Şayet, Tevfik Salim'in mektebe soktuğu yasaklı kitaplar yakalanmış olsaydı, çok ağır cezalara çarptırılabilirdi.[41] Bunların başında Taşkışla'da sürgün edilmek geliyordu. Zira, o yıllarda Taşkışla, siyasi mahkumların hapsedildiği bir kışlaydı.

Tevfik Salim, rüştiye yıllarındaki yaramaz haline nazaran idadide daha sakin ve tedbirli bir hale büründü. Buna karşın, dayak yemekten kendini kurtaramadığını ifade etmektedir. Neticede, Tıbbiye İdadisini 13. sırada bitirmiş ve mezun olmuştur.[42]

2.5. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Askerî Tıbbiye) Yılları

Tevfik Salim, 6 Mart 1898 tarihinde, arkadaşlarıyla birlikte kaydolmak üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye gittiler. Bu mektep, Topkapı Sarayı'nın içinde, Sirkeci-Demirkapı'da bulunuyordu. Gülhane parkında, Sarayburnu'na giderken sol tarafta kalan büyük bir kışlaydı. Askerî Tıbbiye Mektebi, o yıllara kadar çeşitli binalarda eğitim vermiş olmakla beraber, Tevfik Salim'in eğitime başladığı Demirkapı kışlasına 1865 yılında taşınmıştı.[43] Kökleri; 1827 yılında II. Mahmud tarafından açılan Tıbhâne-i Âmire ve yine aynı padişah tarafından 1832 yılında açılan Cerrahhâne-i Ma'mûre'ye dayanan Askerî Tıbbiye Mektebi, yapımı 1903'te tamamlanacak olan Haydarpaşa'daki görkemli binasına taşınacaktır. 1909 yılında ise, 1867 yılında açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) ile Haydarpaşa binasında birleşerek İstanbul Tıp Fakültesi adını alacaktır.

Uzun zamanlardır hekim kökenli nazırlar tarafından idare edilen Askerî Tıbbiye Mektebi, o yıllarda asker kökenli Mekâtib-i Askeriye Nazırı müşir (mareşal) Zeki Paşa'nın idaresinde bulunmaktaydı. II. Abdülhamid iktidarına muhalifliğiyle bilinen Askerî Tıbbiye öğrencilerini kontrol altında tutmak amacıyla padişah, Zeki Paşa'yı okul idaresinde tutmuştur. Zeki Paşa; disiplinli, aydın, Avrupai ve sert bir kişiliğe sahipti. Tevfik Salim, okul idaresini "terör idaresi" şeklinde tanımlamıştır.[44] Zeki Paşa'dan başka, Askerî Tıbbiye'nin Avni Paşa isimli bir müdürü vardı. Durgun, asık suratlı bir adamdı. Zeki Paşa, kısa sürede disiplini sağlamıştı. Öğrenciler

[41] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 261.
[42] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 40.
[43] Nuran Yıldırım, "Mekteb-i Tıbbiye-yi Şâhâne", **Türk Maarif Ansiklopedisi**. Güncelleme:2022, Erişim adresi: https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-tibbiye-yi-sahane (13.11.2025).
[44] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 42.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 265.

arasındaki birtakım yolsuzluk ve laubaliliği ortadan kaldırmasına karşın, Tevfik Salim'e göre, mektepte tedricen "tiranik bir idare" kurmuştu.[45] Askerî Tıbbiye'nin ikinci nazırı olarak Ferik Ali Rıza Paşa vazifesini sürdürmekteydi. Ali Rıza Paşa, Zeki Paşa'ya nazaran talebe tarafından daha çok seviliyordu. Mektebin dahiliye müdürü, Ali Rıza Paşa'nın kardeşi Miralay (Albay) İhsan Bey'di. İhsan Bey, talebeler tarafından hiç sevilmeyen ve sarayın jurnalcisi olarak görülen kişilerden biriydi. Tevfik Salim'e göre, bütün gayesi Abdülhamid'e sadakatini gösterip külah kapmaktı.[46] Bu doğrultuda her yolun mübah olduğunu düşünerek hareket ederdi. Miralay İhsan; talebeyi sık sık takip eder, üst-baş araması yapar, dolaplarını arar ve onların en ufak bir açığını bularak cezalandırmak için uğraşırdı. Bu davranışlarından dolayı talebe ondan ürkerdi. İhsan Bey dışında meşhur bir saray jurnalcisi daha vardı: Eczacıbaşı Binbaşı Refik Bey. Refik Bey, pek dikkat çekmez, fakat gizliden gizliye saraya birçok kişi hakkında jurnal verdiği bilinmektedir.

2.5.1. Askerî Tıbbiye'de Birinci Sınıf

Tıbbiye-i Şahane'nin birinci sınıfında dört ders görülürdü. Bunlar: hikmet-i tabîiyye (fizik), kimya-yı gayriuzvî (anorganik kimya), tabakatü'l-arz ve'l maadin (jeoloji ve mineroloji) ve Fransızca derslerinden oluşuyordu.[47] Fizik hocaları, Tevfik Salim'in arkadaşı Saim Ali'nin ağabeyi, Kolağası Dr. İsmail Ali Bey'di. İyi derecede Fransızca bildiğinden ve her vakit Fransızca metinler okuduğundan dolayı talebe kendisine "Voltaire" lakabını takmıştı. İsmail Ali Bey, o yıllarda kendi ilmi hakkında Fransızca yazılmış en klasik eser olan Ganot'un kitabından derslerini anlatırdı. Talebenin elinde ise Antranik Paşa'nın Türkçe olarak yazılmış eski bir kitabı ile Salih Zeki Bey'in Ganot tercümesi bulunuyordu. Tevfik Salim, bu eserin Fransızcasını takip ederdi. İsmail Ali Bey derslerinde çoğu zaman Fransızca sözcükler sarf etmekten çekinmezdi. Hatta bazen işi fazlaca abartarak, "Müellif-i kitap ne güzel buyurmuş." diyerek Ganot'dan yarım sayfalık Fransızca bir metni okumaya başlardı. Talebenin bir kısmının Fransızcasının pek de iyi olmadığını hesaba katarsak, dersin bu kısmının ne kadar anlaşılabilir olacağı hususu tartışmaya açıktır. Fizik derslerinin bir laboratuvarı da bulunurdu. Buna, "hikmethane" adı verilirdi.[48] Burada, eski klasik fizik alet edevatı yer alırdı. Zamanı gelince bu aletler derse getirilerek uygulama yapılırdı. Tevfik Salim,

[45] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 265.
[46] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 265.
[47] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 273.
[48] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 274.

İsmail Ali Bey'i ve kardeşi Saim Ali'yi aynı mahallede oturdukları için daha önceden tanırdı. Arkadaşı Saim vasıtasıyla İsmail Ali Bey'in ilminden ve meziyetlerinden istifade ederdi. İsmail Ali Bey, son derece dürüst ve ahlaklı bir insandı. Ciddi tavırlarının yanında, yalnızca derslerinde görülen ince esprileri de bilinmekteydi. Fransızcasının yanı sıra Farsçası da iyiydi. Arapçayı da çok iyi bilmekteydi. Çok okur, hafızasının kuvvetli olmasından da istifade ederek ezbere metinler söylerdi. Hoca, Tevfik Salim'i mahalleden Ali adıyla tanırdı. Daha sonra, bu isme bir de Fakıh lakabını ekleyerek kendisine "Ali Fakıh" diye seslenmeye başladı.[49] Fizik dersinin Esat Feyzi Bey adında bir de muavini vardı. Kendisi talebeliğinden beri fiziğe merak duymuş, vaktinin çoğunu fizik laboratuvarında geçirmiş biriydi. 1895 yılında Wilhelm Conrad Röntgen tarafından X ışınlarının keşfedilmesinden bir yıl sonra hikmethanede bulunan aletlerle bir röntgen cihazı yapmayı başardı.[50] Bu cihazı, 1897 yılındaki Osmanlı-Yunan Harbi sırasında Teselya'dan İstanbul'a gönderilen yaralı askerlerde bulunan kırıkların tespiti için kullanmıştır.[51] Esat Feyzi Bey, güler yüzlü ve son derece zeki bir insandı. Talebenin fizik dersinde anlayamadığı konuları açık, basit ve yalın bir tarzda anlatırdı. Geleceği parlak, kıymetli bir ilim adamı olacağı düşünülen Esat Feyzi Bey, ne yazık ki, henüz genç bir yaşta yüzünde çıkan yılancık sebebiyle menenjite yakalandı ve kısa süre içerisinde vefat etti. Ondan geriye, büyük zorluklarla yaptığı röntgen cihazı kalmıştı.

Askerî Tıbbiye'de kimya dersleri üç yıl okutulurdu. Birinci sınıfta gayriuzvî kimya (anorganik kimya), ikinci sınıfta uzvî kimya (organik kimya)[52], üçüncü sınıfta ise tahlilî (çözümlemeli) ve fizyolojik kimya dersleri verilirdi.[53] Talebe, anorganik kimyayı Binbaşı Vasil Naum Bey'den alırdı. Aslen Lübnanlı olan Vasil Naum Bey'in çok iyi yazılmış ve kaliteli baskısı bulunan bir ders kitabı vardı. Talebenin, derse dair ne ihtiyacı varsa bu kitaptan öğrenebiliyordu. Vasil Naum Bey, zamanının güzide kimyagerlerindendi. Aynı zamanda gümrük kimyageri olarak vazifeliydi. Gayet akıcı ve açık bir ders anlatımı vardı. Askerî Tıbbiye'de kimyahane vardı fakat talebe oraya götürülmezdi. Hoca ihtiyaç halinde gereken malzemeyi sınıfa getirir, talebenin karşısında deneyi göstererek yapardı.

---

[49] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 275.
[50] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 275.
[51] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 276.
[52] "uzvi kimya", **Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük**. Erişim adresi:https://sozluk.gov.tr/?ara=uzvi%20kimya .(16.11.2025)
[53] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 276.

Birinci sınıfta görülen başka bir ders ise, ilm-i tabakatü'l-arz ve'l maadin (jeoloji ve mineroloji) idi. Bu dersin hocası İbrahim Lûtfi Paşa ve muavini Sakızlı Ali Bey'di. Lûtfi Paşa, Tıbbiye'nin en eski hocalarından ve Tıp dilimizin Türkçeye çevrilmesinde büyük emekleri olan bir şahsiyetti. Kendisi, zamanının en iyi jeoloji ve mineroloji uzmanı sayılırdı. Kendisine, "Taşçı İbrahim Paşa" da denirdi.[54] Tıbbiye'de yerleşmiş gelenek üzere hoca kürsüde oturur, muavini de kürsünün yan tarafında hocadan biraz daha aşağıda otururdu. Jeoloji derslerinde, bunun tam tersi, Lûtfi Paşa sağda, Ali Bey solda olmak üzere yan yana otururlardı. Bu iki hoca da epey alçak sesle ders anlatır, arka sıradakilerin duyması güç hale gelirdi. O zamanlar talebenin elinde küçük boyutları olan, zamanın klasik kitaplarından sayılan Lapparant'ın tercüme eseri vardı. Kitabın aslı ağır ve karışık bir üslupla yazılmıştı. Türkçesi ise, talebenin kullandığı, harfi harfine birebir şekilde mükemmel tercüme edilen bir eserdi. Aslı epey zor anlaşılan bu eserin ne yazık ki tercümesi de açık bir anlatıma sahip değildi. Öyle ki, Fransızcası iyi olan Tevfik Salim'in, tercümesinden anlayamadığı bazı cümlelerin anlamlarını Fransızca metinlerden çıkardığı da olmuştur. Bunların dışında, bu derslerde jeolojinin uygulamalı öğretimi yapılmıyordu. Minerolojiden bahsedecek olursak, Tıbbiye'de epey zengin bir taş koleksiyonu olduğunu söyleyebiliriz ve bu kıymetli taşlar hoca tarafından sınıfa getirilerek talebeye gösterilir, tanıtılırdı.

Askerî Tıbbiye'de dört sene boyunca Fransızca dersleri veriliyordu. Fransızca derslerine, Bareille ve Faure adında iki Fransız hoca girerdi. Tevfik Salim'in derslerine Bareille giriyordu. Bareille, talebeyle şakalaşan sempatik bir insandı. Derslerinde Türkçe konuşmazdı. Bu sebeple Türkçe seviyesini kimse bilmezdi. Cümlelerinden anlaşılacağı üzere Türk geleneklerine vakıftı. Bareille, Tevfik Salim ve arkadaşlarının iki sene boyunca dersine girdikten sonra Tıbbiye'den ayrıldı ve Hamidiye Etfal Hastanesi'ne mütercim olarak tayin edildi. Birinci Dünya Savaşı sonlarında Mondros Mütarekesi'nin müzakere safhasında, Tevfik Salim, Beyoğlu'ndaki bir kitapçıda Bareille'in kalın bir kitabına rast gelir. Kitabın adı "Constantinople, Cité byzantine (Konstantinopolis, Bizans şehri)"dir. Kitabı satın alır ve okumaya başlar. Kitapta; Türklerin nasıl barbar, medeniyet düşmanı, vahşi bir millet olduğunu anlatırken, İstanbul'da hüküm sürmüş olan tüm medeniyetlere dair eski eserleri katlettiklerini iddia ediyordu.[55] Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olan Rum, Ermeni ve

[54] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 277.
[55] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 278.

Yahudiler Türk himayesi altında zulüm görüyorlardı. Bu denli ağza dahi alınamayacak iftira ve ithamlara kitabında yer veren Bareille, oysaki derslerine girdiği Tıbbiye talebesi tarafından saygı ve sevgiyle karşılanıyor, Türk topraklarında özgürce yaşamını sürdürüyordu. Bareille, aynı zamanda, Şehzade Abdülmecid Efendi'nin de Fransızca hocası ve dostu idi.[56] Bareille'in kitabı yaklaşık yirmi beş sene sonra tekrar Tevfik Salim'in eline geçecektir. Ona olan öfke duygusu yeniden alevlenen Tevfik Salim, bu kez kitabı paramparça edip bir kenara atmıştır.

2.5.2. Askerî Tıbbiye'de İkinci Sınıf

Askerî Tıbbiye'nin ikinci sınıfında organik kimya (uzvî kimya) derslerine Kolağası Mustafa Bey girerdi. Talebe ona, "Kakule" lakabını takıyordu. Bu lakabın Alman kimyager Friedrich August Kekulé'den kaynaklandığı muhtemeldir. Mustafa Bey, yüksek sesle ve açık bir anlatımla derslerini işlerdi. Muavini ise yüzbaşı Fehmi Bey'di. Talebe onun derslerini Mustafa Bey'inkine göre daha çok severdi. Talebede, Münir Bey'in bu alanda yazılmış eski ama iyi bir kitabı vardı. Bu kitap, Tevfik Salim'i pek tatmin etmediğinden, bu ders hakkında Fransızca yazılmış Armand Gautier'in klasik kitabını okuyordu. Yine de, bir önceki sene Vasil Naum'dan aldığı gayriuzvî kimya (anorganik kimya) derslerinden aldığı keyfi bu derste alamıyordu.[57] İkinci sınıfta doğa bilimlerinin (tabîî ilimler) öğrenimini de başlanırdı. Bunlardan, nebatat (botanik) dersinin hocası Ali Paşa idi. Tevfik Salim kendisinin, nur yüzlü, altmış beş yaşlarında mübarek bir zat olduğundan bahseder.[58] Hoca o kadar kısık sesle ders anlatıyormuş ki, ilk sıradaki öğrenci bile kendisini zor duyuyormuş. Hoca, daha önceden, kurumuş yaprak ve çiçek gibi bitkileri içerisinde barındıran kocaman bir defter hazırlamış ve derste bunu sınıfa getirirdi. Derste anlattığı konuya binaen defteri havaya kaldırıp sayfalarını çevirerek öğrencilere bunu göstermeye çalışırdı. Elbette ki öğrenciler pek bir şey göremezdi. Sınıfa zaman zaman nebatat bahçesinden bazı bitki çeşitleri de getirilir, onları da havaya kaldırmak suretiyle talebeye göstermeye çalışırdı. Bazı derslerde Ali Paşa, talebeyi teker teker yanına çağırarak sözlü sınav yapardı. Fakat hoca soruları sırayla sorardı. Dolayısıyla kime hangi sorunun geleceği talebe tarafından bilinir hale gelirdi. Bu da yanlış bir ölçme-değerlendirme yapıldığını göstermektedir. Tevfik Salim, Askerî Tıbbiye'den mezun olduktan yıllar sonra Ali

[56] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 277.
[57] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 278.
[58] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 279.

Paşa rahatsızlanmış ve kendisini çağırtmıştı. Tevfik Salim de hocasının Erenköy'deki köşküne giderek onu muayene etmişti. Ali Paşa bu sırada ciddi bir zatürreye yakalanmış olsa da bu hastalığı atlatmış ve bir müddet daha yaşamıştır.[59] Botanik dersinin muavini Kolağası Esat Şerafettin Bey'di. Bu hoca, Ali Paşa'nın aksine sert tavırlı biriydi. Sakallarının seyrek olmasından dolayı kendisine talebe arasında "Köse" lakabı verilmişti. Esat Bey, daima vereceği ders hakkındaki bitkilerle birlikte sınıfa gelirdi. Ders anlatımı talebe tarafından sıkıcı olarak görülürdü. O yıllarda, Covet'nin bitki sınıflandırması öğretilirdi. Esat Bey, bunu yeterli görmeyerek genişletmiş, hatta alt gruplar dahi oluşturmuştur. Ali Paşa direkt Covet'nin sınıflandırmasını okuturken, Esat Bey Covet'ninkinin üzerine tasarladığı kendi sınıflandırmasını okuturdu. Bu durum, talebe tarafında büyük bir kafa karışıklığına sebep oluyordu. Hatta bir gün Ali Paşa bir talebesine bitkilerin sınıflandırılması hakkında soru sormuştu. Talebe de şaşırarak Esat Bey'in sınıflandırmasını anlatmıştır. Tevfik Salim, botanik dersinden keyif alamamış, ders kitabından ezber yaparak sınavlara hazırlanmış ve şans faktörüyle bildiği soruların kendisine sorulmasıyla dersi geçmiştir.[60]

İkinci sınıfta Teşrih (anatomi) dersine de başlanırdı. Tıbbiye'de anatomi dersi üç yıl boyunca verilirdi. İkinci sınıfta; kemikler, eklemler, kaslar ve damarlar anlatılırdı. Anatomi hocası, Ferik (Tümgeneral) Rasim Paşa idi. Muavini ise Binbaşı İsmail Besim Bey'di. Rasim Paşa ilk aylar derse gelmiyor, muavini dersi anlatıyordu. Muavini göğsünden hasta olduğundan dolayı sesini yormamaya çalışıyordu. Bundan dolayı derste sesi pek çıkmıyordu. Kemikler sınıfa getirilerek ders anlatımı gerçekleştirilirdi. Anatomi dersiyle ilgili birkaç ders kitabı olmakla beraber, en kalitelisi Testut'nün dört büyük ciltlik ve çoğu kısmı renkli resimlerden oluşan kitabıydı. Çok ayrıntılı olmasına rağmen, birçoğu resimlerinden dolayı bu eseri tercih ediyordu. Öte yandan, içerdiği resim oranı diğerine nazaran daha az olan Sappey'in anatomi kitabını da tercih eden talebe sayısı az değildi. Anatominin uygulama kısmında, kemikleri gerçek iskelet ve kemikler üzerinden uygulamalı olarak öğrenirlerdi. Kemikler teşrihhanede durur ve derste lazım oldukça oradan getirilirdi. Bu kemikleri sınıf talebesinden Şamlı Selim mezarlıklardan temin ederdi. Selim, cuma ve diğer tatil günlerinde Karacaahmet mezarlığına gider ve oradan kemik toplardı. Bu durum bir müddet devam etti. Fakat, bir gün yine kemik topladığı sırada Selimiye

[59] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 280.
[60] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 280.

Kışlası'ndaki askerlerden birkaçına yakalanır. Topladığı kemiklerle beraber kendisini askerlerden zor kurtardığından dolayı bir daha Karacaahmet'e uğramamıştır.

2.5.3. Askerî Tıbbiye'de Üçüncü Sınıf

Anatominin, sinir sistemi ve duyu organları gibi kısımları üçüncü sınıfta okutulurdu. Anatomi dersinin iki hocası vardı: Mazhar Paşa ve Yusuf Râmi Bey. Mazhar Paşa anatomiyi Paris'te öğrenmiş ve orada anatomi hocası Sappey'den eğitim almıştı. Mazhar Paşa, Osmanlı'da anatomi terimlerini düzenleyen ve Tıbbiye'de modern anatomiyi kuran kişi olarak bilinmektedir.[61] Hocanın anlatımı gayet açık ve talebenin anlayacağı düzeydeydi. Anatomi dersi için senede bir veya iki kadavra gelirdi. Mazhar Paşa, ruh halinden de anlaşılacağı üzere, kadavra üzerinde uygulama yapmaktan pek hoşlanırdı. Tıbbiye'de anatomi derslerinin uygulamalı öğretimi "teşrihhane" adı verilen yerde yapılırdı. Burada, getirilen kadavra mermer masanın üzerine yatırılır, hoca kadavra üzerinde kesme işlemlerine (diseksiyon) uygulamalı olarak başlar, kadavranın etrafında toplanan talebe yapılan işi izlerdi. Bazı zamanlarda, talebe de bu işe katılma imkanını bulurdu. O yıllarda kadavrayı bozulmaktan koruyan dezenfektan kullanma usulü yoktu. Bu yüzden kadavra masanın üzerinde günlerce kalır, şişer ve kokmaya başlardı. Yeşil bir renge bürünürdü. Üstüne sineklerin konduğu da görülmüştür. Talebe bu ağır kokuya karşı koyabilmek adına lavanta ile ıslattıkları mendillerini burunları üzerinde tutuyorlardı. Bazen kokuya dayanamayan kişiler arasında baygınlık geçirenler de olmuştu. Tevfik Salim de bir keresinde kokudan bayılmıştı.[62] Tıbbiye talebesi anatomiyi uygulama üzerinden değil, daha çok hocanın teorik ders anlatımından ve kitaplar ile resimler üzerinden öğrenmişlerdir. Anatomi derslerinin diğer hocası Yusuf Râmi Bey'in ise ders anlatımı sınıftakiler tarafından monoton olarak görülürdü. Râmi Bey'in derslerinde sınıftakiler uyku moduna girerdi. Tevfik Salim, her ne kadar direnmeye çalışsa da, uyumaktan kendini koruyamamıştır. Anatomi dersinin Hikmet Emin Bey adında bir muavini de vardı. Bu kişi iyi biri olmakla beraber anatomi bilgisi azdı.

Üçüncü sınıfta kimya dersinin son kısmı olan Analitik ve Fizyolojik Kimya okutulurdu. Hocaları, kimyager Binbaşı Ali Rıza Bey'di. Fransa'da kimya eğitimi görmüştü. Aynı zamanda tıbbiye kimyahanesinin de müdürüydü. Tıbbiye

[61] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 282.
[62] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 283.

kimyahanesinde özenle yapılan deney ve analizlerin sonuçlarına herkes güvenirdi. Başta Ali Rıza Bey olmak üzere, orada görev alan tüm kimyagerler işlerinin ehli kimselerdi. Gümrükte bulunan kimyahane ile tüccarlar arasında çıkan ihtilaflara son nokta Tıbbiye kimyahanesi tarafından konurdu. Hatta, Tıbbiye kimyahanesinin analiz sonuçlarına inanmayan kimseler tarafından Paris belediye kimyahanesinde yaptırılan analizin sonuçları tıpatıp aynı çıkmıştır. Dolayısıyla, Tıbbiye kimyahanesinin küçümsenmeyecek kadar önemli işler yaptığı söylenebilir. Analitik kimyanın öğretimi kimyahanede yapılırdı. Talebe de zaman zaman deneyler yapardı. Ali Rıza Bey'in anlatımı pek akıcı değildi. Fakat, talebe kendisine karşı büyük saygı gösterirdi.

Üçüncü sınıf derslerinden diğeri, İlm-i Menafiü'l Âza (fizyoloji) idi. Bu dersi Şakir Paşa okuturdu. Şakir Paşa, Tıbbiye'nin eski ve en saygıdeğer hocalarından biriydi.[63] Çoğu zaman dalgın biriydi. Filozof olarak bilinirdi. Şakir Paşa fizyoloji tahsilini Fransa'da yapmıştı. Hocası, meşhur fizyolog Claude Bernard'dı. Şakir Paşa, o dönemlerin entelektüellik örneğiydi. Ömrünü daima okumakla ve tıptaki gelişmeleri takip etmekle geçiren Şakir Paşa, ne yazık ki Fransa'dan dönüşünde bilgi birikimini daha da geliştirebileceği bir ilim ortamı bulamamıştır. Dersin fizyolojihane adı verilen laboratuvarı, pencereleri kırık dökük olan harabe bir yerdi. Şakir Paşa burada bazı zamanlarda kurbağa ve köpekler üzerine deneyler yapar ve talebeye gösterirdi. Kurbağalar nebatat bahçesinden, köpekler ise İstanbul sokaklarından toplanırdı. Laboratuvarda ilkel düzeyde deney araç gereçleri bulunmaktaydı. Dünyada deneysel (experimental) tıbbın kurucusu olan Claude Bernard'ın öğrencisi olan Şakir Paşa gibi bir bilginin yurtdışında öğrendiklerini memleketin imkansızlıkları sebebiyle tam manâsı ile yansıtamadığını söyleyebiliriz.[64] Fizyoloji dersinin muavini ise Kemal Cenap Bey'di. Çok zeki ve çalışkan birisiydi. Talebe dersin bir kısmını ondan öğrenirdi. Anlatımı açık ve talebenin anlayacağı şekilde olduğu için dersleri çok istifadeli geçiyordu. Şakir Paşa'nın ardından; Askerî Tıbbiye'de, Darülfünun Tıp Fakültesi ve sonrasında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde uzun bir süre fizyoloji kürsüsünde hocalık yapmıştır.

[63] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 284.
[64] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 285.

2.5.4. Askerî Tıbbiye'de Dördüncü Sınıf

Dördüncü sınıfta Nahiyevi Teşrih dersi okutulurdu. Bununla, tüm anatomi öğretimi son bulurdu. Bu derse, üçüncü sınıfta da teşrih derslerine girmiş olan, Yusuf Râmi Bey girerdi. İlm-i ensac (Histoloji) da bu sınıfta anlatılıyordu. Embriyoloji ise hiç öğretilmezdi. Histoloji isim olarak müfredatta var olan, fakat tıbbiye talebesine neredeyse hiç öğretilmeyen bir dersti. Histoloji hocası Miralay (Albay) Haydar Bey'di. Güler yüzlü, şakacı ve sevimli bir insandı. Talebe kendisini çok sever ve yaptığı ağır şakalara hiç darılmazlardı. Aynı şekilde, hoca da kendisine yapılan şakalara hoşgörü ile yaklaşırdı. Haydar Bey Tıbbiye'nin eski hocalarındandı. Viyana'da histoloji okumuştu. Fakat, ülkeye dönüşünün ardından tıptaki güncel değişim ve yenilikleri takip etmemiş, olduğu yerde saymıştı. Tevfik Salim ve sınıf arkadaşları ondan 1901 senesinde ders almışlardı. O yıl, talebeye kırk yıllık bir kitap üzerinden ders anlatıyordu. Yüksek sesle, ağır ağır ders anlatması talebenin not tutmasına olanak sağlıyordu. Fakat ders sırasında çoğu zaman anılarını anlatırdı. Pek fazla konu işlenmediğinden dolayı bir yılın sonunda yazılan notlar ince bir defteri anca doldururdu. Histoloji dersinin muavini Miralay Cemal Bey'di. Haydar Bey'in aksine Cemal Bey, ağırbaşlı ve ciddi bir insandı. Diksiyonu düzgündü. Fakat, talebe ondan da pek bir şey öğrenemedi. Zira, talebeye haftalarca mikroskobun kutuya nasıl konulup çıkarıldığını anlatmakla vakit geçirdi.[65]

Histoloji laboratuvarı sadece bir odadan oluşuyordu. Burada hoca ya da talebe çalışmıyordu. Laboratuvarda eski model iki adet mikroskop vardı. Bunlar, nadiren sınıfa getirilir ve bir numune gösterilirdi. Talebe, deney ve gözlem yapmadan, yapıldığını da görmeden histoloji dersini bitirdiler.

Dördüncü sınıfta görülen diğer dersler: Hıfzıssıhha (hijyen), Emraz-ı Umumiye (Genel Patoloji), Müfredat-ı Tıp (Materia Medica/matieres méedicales)[66] ve Fenni Tedavi (thérapeutique)[67], Ameliyat-ı Cerrahiye ve Küçük Cerrahi idi.[68] Hıfzıssıhha dersinin hocası Ferik Ferdinand Paşa idi. Ermeni asıllıydı. Gayet ciddi ve ağırbaşlı

[65] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 288.
[66] "Materia Medica" (Müfredat-ı Tıp): 1. Tıp müfredatı, tıpta kullanılan maddelere ait bilim. 2. Tedavi için kulanılan maddeler.**Tıp Terimleri Sözlüğü**, Erişim adresi: https://www.tipterimlerisozlugu.com/sonuclar.html?q=m%C3%BCfredat%C4%B1+t%C4%B1p (18.11.2025).
[67] "thérapeutique" (Fenni Tedavi/Terapi). Hastalıkların nasıl tedavi edileceğini ve hastaları iyileştirme ve rahatlatma yollarını inceleyen ve öğreten tıp dalı. Erişim adresi: https://www.cnrtl.fr/definition/th%C3%A9rapeutique (18.11.2025).
[68] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 289.

birisiydi. Ders anlatımı talebe tarafından sevilirdi. Tertipli ve dakik olmasıyla dikkati çekiyordu. Bundan dolayı, Tevfik Salim'in dersine girdiği yıl, bir kere olsun derse gelmediği ya da geç geldiği görülmemiştir. Bu dersle alakalı olarak talebenin elinde Türkçe yazılmış eski bir kitap vardı. Dersler bunun üzerinden işlenirdi. Hoca, branşındaki güncel gelişmeleri takip etmiyor olacak ki, sebebi keşfedileli yirmi yıla yakın bir zaman geçtiği halde talebeye sıtmanın halâ bataklıklardan çıkan gazlar ile ortaya çıktığını okuturdu. Hıfzıssıhha dersinin muavini Miralay Fahri Bey'di. Bu zat, Almanya'da okumuştu. Ferdinand Paşa'ya göre daha güncel bilgilere sahipti. Diksiyonu düzgündü. Fakat, talebeye kendisini pek sevdirememişti. Derslerinden hoşlanmazlardı.

Genel Patoloji dersini Ferik Nafiz Paşa veriyordu. Nafiz Paşa, Tıbbiye'nin en eski hocalarındandı. Hekimlikte şöhret sahibiydi. O zamanlar İstanbul'da tanınırlığı yüksek bir kimseydi. Nafiz Paşa saray hekimlerindendi. Yıl içerisinde müşir (mareşal) rütbesine terfi olduktan sonra bir daha derse gelmedi. Yerine muavini Neşet Osman Bey hoca oldu. Nafiz Paşa da tıptaki gelişmeleri takip etmekten geri kalmış bir hocaydı. O da, Ferdinand Paşa gibi, bataklıktan çıkan gazlardan bahsederdi. Çok önceleri ortaya çıkış nedeni bulunmuş olan tetanos hastalığının meydana gelmesinde sıcak ülkelerdeki gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkının önemli bir rol oynadığını anlatırdı.[69] Nafiz Paşa'nın müşir olmasının ardından derslere giren Yüzbaşı Neşet Osman Bey, ciddi ve ağırbaşlı genç bir hocaydı. Bilgisi sınırlıydı. Bildiklerini dolandırmadan, açık bir tarzda talebeye aktarırdı. Talebe de dersini sever, kendisinden çokça istifade ederdi. Talebeyi bazen Zoeros Paşa'nın kliniğine götürür ve hasta üzerinden muayene usullerini anlatırdı.[70] Bu sayede talebe, Tıbbiye'nin dördüncü sınıfında ilk defa klinikle ve hastayla muhatap oluyordu. Bu vesileyle talebe, dördüncü sınıfta iken kendine bir stetoskop ve bir de termometre edinerek üzerlerinde taşımaya başladılar. Bunları üzerinde taşıyan talebe epey gurur duyardı. Genel Patoloji dersinin talebeye klinik ve hekimlik aşkı aşılama konusunda büyük yararları dokunmuştur.

Müfredat-ı Tıp ve Fenni Tedavi dersini Kaymakam (Yarbay) Tevfik Vacid Bey'den alırlardı. Kendisi; mütevazı, dindar ve derviş bir zattı. Talebe kendisine, Fransız hekim Georges Dujardin Beaumetz'in adından ilham alarak, "Bomeç" lakabını

[69] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 289.
[70] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 290.

takmıştı. Müfredat-ı Tıp kısmında; her ilacın içeriğini, dozunu, etkilerini ve yan etkilerini öğrenirlerdi.

Dördüncü sınıfta bir de Fenni İspençiyarî (Eczacılık) ve Fenni Tertibi Edviye[71] (Art de formuler)[72] dersi vardı. Bu derste, ilaçların şekilleri ve nasıl hazırlanacağı gibi hususlar öğretilirdi. Bunu, Tevfik Vacid Bey'in muavini Kolağası Mehmet Ref'i Bey verirdi. Ref'i Bey'in kardeşinin saraya mensupluğunu bilen talebe kendisinden de hoşlanmazdı.

Dördüncü sınıfta gördükleri diğer dersler ise şunlardı: Ameliyat-ı Cerrahiye (Médecine Opératoire)[73] ve Küçük Cerrahi. Bunlar, cerrahiye hazırlık dersleriydi. İlkini Miralay Nureddin Bey okuturdu. Derslerde kadavra üzerinde yapılan işlemler öğretilirdi. Fakat, bunlar uygulama yapılması gereken işlemler olmasına rağmen, sınıfta teorik olarak göstermekle yetinildi. Nureddin Bey, Fransa'da eğitim görmüş ve saraya mensup bir hekimdi. Saray mensubiyetinden dolayı talebe tarafından sevilmezdi. Küçük cerrahi dersini ise muavin Kolağası Halit Şazi Bey verirdi. Genç bir hekimdi. Ders anlatımı güzeldi. Ders; sargı, kol ve bacakların tespiti, alçı koyma, kan alma gibi küçük cerrahi işlemlerden oluşmaktaydı. Bunları da sınıfta teorik olarak öğrendiler. Sadece, o dönemlerde çok önem verilen sargı işlemini talebe birbirleri üzerinde uygulardı. Halit Şazi Bey, hekimlikten vazgeçerek diş hekimliğine merak sarmış ve Sirkeci'de bir diş muayenehanesi açmıştır. Kendisi, ülkemizdeki modern diş hekimliğinin kurucusu sayılmaktadır.[74]

2.5.5. Askerî Tıbbiye'de Beşinci ve Altıncı Sınıf

Beşinci ve altıncı sınıflarda dershane ve laboratuvar dersleriyle birlikte klinik öğretimi yapılmaktaydı. Dershane dersleri arasında; Patolojik Anatomi, Bakteriyoloji, Emraz-ı Dahiliye (İç Hastalıkları), Emraz-ı Hariciye[75] (Dışsal Hastalıklar), Fenni

---

[71] "edviye": İlaçlar, devalar, çareler. **Luggat Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, Erişim adresi: https://www.luggat.com/edviye (18.11.2025). Fenni Tertibi Edviye: İlaçların tarifi.

[72] "formuler": Formülleştirmek. **Online Fransızca Sözlük**, Erişim adresi: https://www.fransizcasozluk.net/index.php?q=art+de+formuler (18.11.2025).

[73] "Médecine Opératoire": Operatif Tıp. **Reverso Context**, Erişim adresi:https://context.reverso.net/%C3%A7eviri/frans%C4%B1zca-t%C3%BCrk%C3%A7e/M%C3%A9decine+Op%C3%A9ratoire (18.11.2025).

[74] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 292.

[75] Kelimenin Fransızcası "Pathologie Externe". Bununla aynı anlama gelen ve doktorlar arasında kullanılan hali "External" dir. External terimi, tıp alanında oldukça yaygın olarak kullanılan bir ifadedir ve genellikle "harici" anlamına gelir. Tıbbi bir terim olarak, bir dokunun veya organın dışında bulunan bir durumu ifade eder. Bu terimin kullanımı, birçok farklı tıbbi alanı içerir ve bu alanda çalışan sağlık profesyonelleri için büyük önem taşır. Bu terim, aynı zamanda dış ortam veya dış faktörlerle ilişkili

Kıbâle[76] (Ebelik) vardı. Patolojik Anatomi hocası, Kaymakam Rıfat Hüsamettin Bey idi. Fransa'da tahsil görmüştü. Alçak sesle ders anlatırdı. Bu sebeple, talebe çoğu zaman dersten pek bir şey anlamazdı. Talebede Rindflesh'in tercüme eseri bulunuyordu. Bu, kocaman ve eski bir kitaptı. Hiç kimse bu kitaptan memnun değildi. Hocanın dersinde de not alabilmek mümkün değildi. Bundan dolayı, çok önceden tutulmuş ders notlarını bulup ezberleyerek sınavlara hazırlanıyorlardı. Patolojik Anatomi dersinin bir laboratuvarı yoktu. Bu derse yalnızca bir oda verilmişti. Odada; bir mikroskop, bir mikrotom[77], boyalar ve çeşitli malzemeler yer alıyordu. Bu odada hocanın çalıştığı görülmemiş, talebeye de burada deney vb. uygulamalar yaptırılmamıştır. Hoca sınıfa nadiren mikroskop altında eski bir numune getirirdi. Talebe buna sıra ile bakar, anlamaya çalışırdı. Hoca, talebenin anlayıp anlamadığını umursamazdı. Otopsi meselesine gelince, otopsinin nasıl yapılacağı hakkında hocadan uzun bir süre ders dinlerlerdi. O sene tek bir kadavra Tıbbiye'ye gelmişti. Bu kadavra üzerinden otopsi tekniği öğretildi. Rıfat Hüsamettin Bey, İstanbul'da hekimlikte tanınmış biriydi. Kendisi, Tıbbiye'de patolojik anatomiden başka poliklinikte muayene de yapardı. Rıfat Hüsamettin Bey, hastayı kısaca muayene eder, tanısını söyler, tüm talebe bunu bir tıp normu gibi kabul ederdi. Verem hastalarından korkan hoca, muayenehaneye bir veremli geldiğinde çoğu zaman muayene bile etmeden reçetesini yazar yollardı. Tıbbiye talebesi, bir sene boyunca gördüğü patolojik anatomi dersinden pek bir şey öğrenemeden dersi tamamladı. Buldukları çok eskiden yazılmış ders notlarını ezberleyerek yüksek notlarla dersi geçtiler. Şayet, Tevfik Salim Tıbbiye'den mezun olduktan sonra Gülhane'de patolojik anatomiyi teorik ve pratik olarak öğrenmeseydi ve çokça otopsi çalışması görmeseydi tıbbın en önemli derslerinden biri olan patolojik anatomi hakkında pek bilgisi olmadan mesleğe adım atacaktı.

Bakteriyoloji ise, o zamanın güncel bilgilerine göre okutulurdu. Bakteriyoloji hocası Hamdi Paşa idi. Kendisi, Paris'e Ameliyat-ı Cerrahiye eğitimi için gönderilmiş, Bakteriyoloji hocası olarak dönmüştü. Saray hekimlerindendi. Bundan dolayı talebe

---

durumları da ifade etmek için kullanılır. Örneğin, bir enfeksiyonun harici bir kaynaktan geldiğini söyleyebilir ya da bir hastanın dışarıda maruz kaldığı bir alerjenin semptomlara neden olduğunu belirtebiliriz. "External Ne Demek Tıp?", **Ne Demek**, Erişim adresi: https://demek.org/external-ne-demek-tip/ (19.11.2025).

[76]"kıbal": Ebelik bilgisi ve işi. **Luggat Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, Erişim adresi: https://www.luggat.com/k%c4%b1bal (19.11.2025).

[77] "Mikrotom"(microtome): Mikroskopla muayene için ince dilimlere kesme aleti. **Tıp Terimleri Sözlüğü**, Erişim adresi:https://www.tipterimlerisozlugu.com/sonuclar.html?q=mikrotom (19.11.2025).

kendisinden hoşlanmazdı. Bakteriyoloji derslerini pek yüzeysel anlatırdı. Derste hocanın anlatmadığı, eksik kalan konuları ise muavini Miralay Aristidi Bey tamamlardı. Rum asıllı olmasına karşın, Türkçeyi epey güzel konuşurdu. Dersleri, açık ve anlaşılırdı. Talebe, bakteriyolojiden ne öğrendiyse ondan öğrenmiştir. O dönem Tıbbiye'de güzel bir bakteriyoloji laboratuvarı vardı. Orada dersi hem teorik hem de pratik olarak gördüler. O zamanlar Tıbbiye'de en iyi verilen derslerden biri bakteriyoloji idi.

Doğum dersini, Besim Ömer Paşa'dan öğrendiler. Besim Ömer Paşa, Paris'te eğitimini tamamlamış, İstanbul'a döndüğünde ise bizdeki modern obstetrik[78] ve tıbbî jinekolojiyi kurmuştur. Gebelik ve doğum hakkında halka tıbbî bilgiler aktarmak için büyük çaba sarf etmiştir. Çeşitli sağlık bilgileri hakkında pek çok eser kaleme almış ve epey tanınmış bir şahsiyetti. Hoca, ders anlatırken kendi başından geçen vakaları da araya sıkıştırarak adeta dersi süslerdi. Talebe hocasını çok sever ve ona büyük saygı gösterirdi. Doğum konusunu teorik olarak iyi öğrendiler fakat modeller üzerinde hiç pratik yapmadılar. Tıbbiye'de küçük bir ahşap binada yer alan velâdethanede (doğum kliniği) talebe doğum görebilmek amacıyla sıra ile nöbet tutardı. Tevfik Salim, Tıbbiye'de eğitim gördüğü zaman zarfında bir tek doğum görmeden mezun olmuştur. Bunu sonradan asistanlık yaptığı Gülhane'de tecrübe edecektir.[79] Besim Ömer Paşa, döneminin iyi bir kadın hastalıkları uzmanıydı. Fakat cerrahi jinekolojiyle pek ilgilenmezdi. Ülkemizde cerrahi jinekolojiyi başlatan Asaf Derviş Paşa'dır.

İç Hastalıkları dersi ise, beşinci ve altıncı sınıflarda klinikten ayrı şekilde teorik olarak sınıfta gösterilirdi. Bu derste hemen hemen bütün sistem ve organlara ait hastalıklar sırasıyla öğretilirdi. İç hastalıklarını beşinci yıl Miralay Salih Bey, altıncı yıl ise Feyzi Paşa verirdi. Bir ara, sağlık durumundan dolayı anatomi hocalığından ayrılmak zorunda kalan ve iç hastalıkları kadrosuna dahil edilen İsmail Besim Bey bu dersi okutmuştu. Salih Bey'in sinirli hâl ve tavırları vardı. Bu sebepten dolayı talebe ona "asabi Salih Bey" lakabını takmıştı. Salih Bey, kendi imkanlarıyla Paris'e gitmiş ve orada iç hastalıkları ve çocuk hastalıkları eğitimi görmüştü. Zengin biri olduğundan, ayrıyeten hekimlik yapmıyordu. Saray hekimlerinden biriydi. Feyzi Paşa ise o devrin en büyük hekimlerinden birisiydi. Çok mühim bir şahsiyetti. Osmanlı

[78] "Obstetrics" şeklinde de kaynaklarda yer alır. Latince bir kelime olan "Obstetrics"; doğum işlerinde uzmanlık, ebelik, doğum bilgisi anlamlarına gelir. **Tıp Terimleri Sözlüğü**, Erişim adresi: https://www.tipterimlerisozlugu.com/obstetrics.html (19.11.2025).
[79] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 294.

İmparatorluğu'nun her tarafında tanınan bir şahsiyetti. Fransa'da, zamanın tıp uzmanlarından Behier'nin yanında yetişmişti. Aklına geldikçe: "Hocam Behier" diyerek onu anmaktan hoşnut olurdu. Feyzi Paşa, Tıbbiye-i Mülkiye'de iç hastalıkları kliniği hocasıydı ve Askerî Tıbbiye'de kliniği yoktu. Sınıfta iç hastalıkları dersini verir, poliklinikte muayene yapardı. Feyzi Paşa'nın ders anlatımı herkesçe sevilirdi. Az ama öz anlatım yaparak anlatmak istediği meseleyi talebenin zihnine yerleştirirdi. Meslek hayatındaki çeşitli gözlemleri tatlı tatlı hikaye ederek talebeyi kendine hayran bırakırdı. Talebe, Feyzi Paşa'nın hem teorik hem de pratik derslerinden epey istifade ederdi. Tevfik Salim, özellikle sinir sistemi rahatsızlıklarını onun sayesinde çok iyi bir şekilde öğrendiklerini belirtmektedir.[80] Feyzi Paşa'nın polikliniği de epey faydalı geçiyordu. Hoca, hastadan tafsilatlı bir anamnez[81] alır, muayeneyi kısa tutardı. Hoca tanıyı daha çok anamneze göre koyardı. Horasancı Efendi ise bunun tam tersi olarak kısa bir anamnez alır, çok dikkatli bir muayene yaparak tanı koyardı. Muayenedeki maharetlerine pek güvenirdi.

Dış hastalıklar (Emraz-ı Hariciye) da beşinci ve altıncı sınıfta okutulan teorik derslerdendi. Bu derste, sırayla bütün sistem ve organların cerrahi hastalıkları öğretilirdi. Beşinci sınıfta bu dersi veren hoca Miralay Ahmet Fehim Bey'di. Kilolu bir şahıs olduğundan dolayı talebe arasında kendisine "Fil Ahmet" lakabı takılmıştı. Ahmet Bey Fransa'da okumuştu. Kliniği ve pratiği (uygulamalı dersi) yoktu. Ders anlatımında kendini yormadığı her halinden belliydi. Fransızca yazılmış klasik bir kitap üzerinden derslerini anlatırdı. Sevimli bir insan olmasına karşın, dersleri pek zevksizdi. Buna rağmen, talebe kendisini severdi. Hoca derslerinde kitabı önüne koyar, ondan okuyarak ders verirdi. Talebe içten içe bu durumla dalga geçerdi. Hoca, bunun farkında olmalı ki, bir gün talebeye, bir nevi, ders vermek amaçlı kitabını getirmeyi unutmuş olduğunu beyan ederek derse gelmiştir. Ardından, eskisinden daha gür bir sesle dersini anlattı. Talebe bu durumu, hocanın kitapsız da ders verebileceğini göstermek için o günkü dersi ezberleyip geldiği şeklinde yorumlamıştı.

Dış hastalıkların ikinci kısmını, altıncı sınıfta Ferik Hayreddin Paşa'dan aldılar. Hayreddin Paşa, Tıbbiye'nin en eski hocalarından birisiydi. Ağırbaşlı, samimi ve kibar

[80] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 295.
[81] "Anamnez". Bir tıp terimi olan anamnez sözcüğünün kökeni, Fransızca "anamnèse" sözcüğünden gelmektedir. Anamnez: Hastanın, hastalığı ve çevresi hakkında verdiği bilgi. (Hastanın hastalık öyküsü de denilebilir.) **Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük**. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/?ara=anamnez (19.11.2025).

tavırları olan pek saygıdeğer bir hocaydı. Güzel anlatımı, canlı ve aktif bir ders işleyişi vardı. Dersleri talebe tarafından çok sevilirdi. Tıbbiye'de iki sene boyunca teorik olarak iç ve dış hastalıklarının okutulması talebe için çok önemli bir şeydi. Bu derslerde sırasıyla bütün hastalıkların okutuluyor olması, talebenin hastalıkların tümü hakkında bilgi sahibi olmasını sağlıyordu.

Son sınıfta teorik olarak; Tıbbi Kanuni (Adlî Tıp), akıl hastalıkları (Psikiyatri) ve konferanslar halinde deontoloji[82] ve dâü'l kelp (Kuduz) derslerini alıyorlardı. Adlî Tıp dersini Miralay Ali Rüştü Bey'den aldılar. Kendisi, saray hekimlerindendi. Bu sebeple talebe kendisini sevmezdi. Fakat, dersleri çok faydalıydı. Adlî Tıp dersleri o zamanlarda tamamen teorik olarak gösteriliyordu. Talebe, herhangi bir adlî otopsi ya da pratik yapamadan Tıbbiye'yi tamamlardı.

Tıbbiye'de sinir hastalıkları, iç hastalıkları ile beraber okutulurdu. Bundan dolayı, sinir hastaları iç hastalıkları kliniğinde yatardı. Akıl hastalıkları ise, sadece son sınıfta ve teorik olarak öğretilirdi. Binbaşı Raşit Tahsin Bey, bu dersi verirdi. Almanya'da okumuş, dönüşünde henüz yeni kurulmuş olan Gülhane'de hem sinir ve akıl hastalıkları hocası hem de Rieder'ın muavini olarak çalışmıştı. Gülhane'de kliniği vardı. Aynı zamanda, Askerî Tıbbiye'de psikiyatri (akıl hastalıkları) dersi verirdi. Raşit Tahsin Bey, kilolu olmasına karşın son derece hareketli bir insandı. İşinin ehli olduğundan kimsenin şüphesi olamazdı. Fakat, dersi pek de ilgi çekici değildi. Gülhane'deki klinik dersleri daha güzel geçiyordu. Tevfik Salim, akıl hastalıklarının çoğu birbirine benzediğinden; ayırt etmesinin pek güç, hatta imkânsız olduğunu savunmaktadır.[83]

O yıllarda Kuduz Müessesesi müdürü olan Fransız Dr. Remlinger, talebeye kuduz hastalığını bir konferans serisi şeklinde ve yalnızca teorik olarak anlattı. Deontoloji dersini ise Zoeros Paşa verdi. Kendisi, yaşlı ve pek saygıdeğer bir insandı. Söylediği değerli sözler, Tevfik Salim ve tüm talebenin üzerinde derin etkiler bırakmış ve hekimlik terbiyesinin oluşmasında katkıları olmuştur.

Tıbbiye'de o zamanlar; iç hastalıkları, deri-frengi, kulak-burun-boğaz, göz klinikleri ve bir de doğumevi vardı. Bu klinikler, çok ilkel düzeyde kalmış olan tahta barakalar şeklinde de tarif edilebilecek düzeyde olan, ahşap binalara yerleştirilmişti.

---

[82] "Deontoloji": Bir mesleği uygularken uyulması gereken ahlaki değer ve etik kuralları inceleyen bilim dalı. **Sesli Sözlük**, Erişim adresi: https://www.seslisozluk.net/deontoloji-nedir-ne-demek/ (20.11.2025).
[83] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 297.

Bunlardan en iyi halde bulunanı Cemil Paşa'nın kliniğiydi. 30-40 kişilik amfisi olan tek klinik de buydu. Cemil Paşa, bu klinikte talebe önünde ameliyatları gerçekleştirirdi. İç Hastalıkları kliniği, iki erkek koğuşu ve birkaç odadan oluşan eski ahşap bir barakada bulunuyordu. Küçük bir odada ise basit testlerin yapıldığı bir laboratuvar vardı. Hasta bakımı erkek hasta bakıcılar tarafından yapılmakta olup, kadın hasta bakıcı bulunmamaktaydı. Göz kliniği ise, nebatat bahçesi içerisinde bulunan küçük fakat düzenli bir binada yer alıyordu. Deri-frengi ve KBB (kulak-burun-boğaz) klinikleri perişan haldeki bir barakada bulunuyordu. Çocuk kliniği yoktu. Doğumevi ise iki katlı harap bir binada kurulmuştu. Hiçbir klinikte banyo bulunmuyordu. Bundan dolayı, hastalar bazen Tıbbiye'nin hamamına gönderilirdi.

Klinik eğitiminde sınıf dersi yoktu. Sadece Cemil Paşa ameliyat yapacağı hastayı amfide takdim eder, ayrıntılı bir teşhis yapar, yapacağı işlemi anlatır ve ameliyata başlardı. İç hastalıkları kliniğindeki öğretim ise, yatan hasta başında gerçekleştirilirdi. Göz, deri ve KBB klinikleri ise polikliniklerde yapılırdı. Beşinci sınıfa gelen talebe, devam edeceği kliniği kendisi seçer ve her daim orada tecrübe kazanırdı. Böylelikle talebe ilgisini çeken alanda ilerlemeye başlardı. Talebe beşinci ve altıncı sınıflarda iken sabah ve akşam birer saat olmak üzere kliniklerde çalışırdı. Hastaların müşahedesini (muayene, gözlem) son sınıf talebesi alır, beşinci sınıftakiler ise onları izlerdi. Eskiler yenilere hasta muayenesi ve müşahede alma gibi bildikleri incelikleri öğretirlerdi. Klinikte hasta bakıcı olmadığı için, normalde hekimin görevi olmayan; iğne yapma, lavman, pehlivan yakısı yapıştırma, iyot tentürü[84] sürme, pansuman yapma, sülük yapıştırma ve bazen de hasta temizliği gibi işleri de talebe yapardı. Klinik dersleri bazı klinikler için haftada iki, genel olarak haftada üç gün öğleden önce birer saat olmak üzere görülürdü. Bu derslere tüm talebenin devam mecburiyeti vardı. Talebe sayısının az olması ve kliniğe ayrılan sürenin gayet yeterli olması, talebenin hastayla iyice meşgul olmasını ve hocası ile daha çok vakit geçirerek bilgi ve tecrübelerini arttırmasını sağlıyordu. Tıbbiye'de klinik öğretiminde poliklinikler çok önemli bir yere sahipti. Öğleden sonraları hocalar tarafından polikliniklerde muayene yapılırdı. İlaçlar Tıbbiye eczanesinden ücretsiz olarak verildiğinden dolayı pek çok hasta polikliniklere gelirdi. Bu sayede talebe hocasının

[84] "iyot tentürü" (Tincture of Iodine): İyot tentürü, esas olarak cilt veya dokularda antiseptik olarak kullanılan, iyot içeren bir çözelti olarak tanımlanır. Çözelti halindeyken serbest iyot salar ve bu iyot, bakteri, mantar, virüs ve protozoalara karşı güçlü antimikrobiyal etkiye sahiptir. **ScienceDirect**, Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/topics/immunology-and-microbiology/tincture-of-iodine#definition (21.11.2025).

muayenesi sırasında pek çok şey öğrenirdi. Poliklinikler, içerisinde o zamanın basit araç gereçlerini barındıran birer odadan ibaretti. Hoca hastasının anamnezini alır, muayenesini yapardı. Akabinde, bulguları talebeye gösterir ve talebeye yazdırdığı reçeteyi imzalardı. Poliklinikte hastanın müşahedesi kaydedilmez, protokol defteri de tutulmazdı. Tevfik Salim beşinci sınıftan itibaren iç hastalıkları kliniğini seçerek buraya devam ediyordu. İç hastalıkları kliniği hocası Ferik Zoeros Paşa'ydı. Aslen Lübnanlı olan Paşa, ortaöğretimini İtalya'da okumuş, tıp tahsiline de orada başlamış fakat İstanbul'da tamamlayarak 1863 senesinde kolağası rütbesiyle mezun olmuştur. Aynı sene girdiği sınavla İç Hastalıkları kliniğine muavin olarak atanmıştı. Tıbbiye'de bir dönem tarih ve felsefe derslerine de giren hoca, bir dönem de başka memuriyetlerde çalıştıktan sonra 1876'da klinik hocası olmuştu.[85] Zoeros Paşa; uzun boylu, iri yapılı, ciddi tavırlı, ağırbaşlı ve otoriter biriydi. Hastalara karşı son derece şefkatle yaklaşırdı. Talebeye de evlâdı gibi muamelede bulunurdu. Hoca, Tıp terimlerimiz konusunda çok hassastı. Örneğin, talebe hasta müşahedesi sırasında Fransızca sözcükler kullandığında hemen müdahale ederek bunun Türkçe karşılığını kullanmasını ikaz ederdi. Zoeros Paşa Türkçe dışında; üst düzey Fransızca, İtalyanca, Arapça ve Rumca biliyordu. Entelektüel biriydi. Zoeros Paşa'nın kliniğinde, Eksüdatif Plörezi[86] rahatsızlığı olan hastaların tedavisinde pehlivan yakısıyla beraber bir gün müshil, bir gün de diüretik[87] ilaç veriliyordu. Öte yandan, bu klinikte apandisitin tedavisinde sülük kullanılmaktaydı. Tevfik Salim, Zoeros Paşa'nın tıp bilgilerinin eski zamandan kaldığını ve alanındaki gelişmeleri takip edemediğini düşünüyordu.[88] Bu sebeple, talebenin de geri kaldığını vurgulamıştır. Buna karşın, hocanın kendisinden insanlık, ahlak ve hekimlik terbiyesi gibi manevi hususlarda çok şeyler öğrenmişlerdi. Zoeros Paşa ek olarak dışarıda hekimlik yapmazdı. Bundan dolayı halk tarafında pek şöhreti yoktu. Diğer taraftan, Türk tıbbına büyük hizmetleri dokunmuştur. Avrupa'da yapılan birçok tıp kongresine katılım göstererek Osmanlı Devleti'ni temsil etmiştir. Kuduz

[85] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 301.
[86] "Eksüdatif Plörezi" (Exudative Pleurisy): Eksüdatif plörezi, genellikle romatoid artrit gibi rahatsızlıklarla birlikte görülen, eksüdatif sıvı ve iltihaplı hücrelerin varlığıyla karakterize, spesifik olmayan bir plevral reaksiyon olarak tanımlanır. Göğüs ağrısı, ateş ve nefes darlığı gibi semptomlar içerebilir. **ScienceDirect**, Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/exudative-pleurisy (21.11.2025).
[87] "diüretik" (diuretics): Diüretikler, vücuttaki sıvı birikimini azaltmaya yardımcı olan ilaçlardır. Bazen su hapları olarak da adlandırılırlar. Çoğu diüretik, böbreklerin idrar yoluyla tuz ve suyu atmasına yardımcı olur. Bu, damarlardan ve atardamarlardan akan sıvı miktarını azaltır. Sonuç olarak kan basıncı düşer. **Mayo Clinic**, Erişim adresi: https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/high-blood-pressure/in-depth/diuretics/art-20048129 (21.11.2025).
[88] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 302.

aşısının keşfi ve bu aşıyı Louis Pasteur'ün ilk defa 6 Temmuz 1885 tarihinde insan üzerinde uygulaması[89] üzerine kuduz aşısını öğrenmek amacıyla 1886 yılında II. Abdülhamid tarafından Muallim Dr. Aleksandr Zoeros Paşa ile beraberinde; ilm-i hayvanat muallimi Kaymakam Dr. Hüseyin Remzi Bey ve fenn-i cerrahi-i baytarî ve teksir-i hayvanat-ı ehliye muallimi, aynı zamanda, İstanbul sıhhiye müfettişi Kaymakam Baytar Hüseyin Hüsnü Bey yer alacak şekilde bir ekip oluşturularak Paris'e gönderilmiştir.[90] Sonraları Hüseyin Remzi Bey, 1895 yılında faaliyete geçecek olan ve tıp tarihimizin ilk telkihhânesi olan "Telkihhâne-i Şahane (Aşıhane)" nin kuruluşunda önemli işler başarmış bir bilim insanı olacaktır. Bu ekip, Pasteur'e padişahın verdiği nişanı götürmüştür. Zoeros Paşa, dönüşünde ise Türkiye'de Kuduz Müessesesi'ni kuran kişi olmuştur. Ülkede, Tıbbiye-i Askeriye bünyesinde aşı çalışmalarını yürüten Zoeros Paşa, 1887'de İstanbul'da "Daü'l kelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi" ismiyle açılan laboratuvarın müdürlüğüne atanmış, burada kendisine tahsis edilen imkânlarla çalışmaya başlamıştır. Zoeros Paşa, ilk kuduz aşısını laboratuvarında Pasteur'ün metoduyla 3 Haziran 1887'de hazırlamıştır. Pasteur'ün bir mektubundan, İstanbul'da açılan bu laboratuvarın kendi laboratuvarından sonra dünyada aynı amaçla açılan üçüncü laboratuvar olduğu anlaşılmaktadır.[91]

Tevfik Salim, klinik yıllarında Fransızca yazılmış tıp eserleriyle vakit geçiriyordu. Özellikle de Paris İç Hastalıkları Kliniği Profesörü Dieulafoy'nun dört ciltlik eserini okumayı çok severdi. O zamanlar Fransızca tıp mecmualarını da takip ediyor ve severek okuyordu. "La Semaine Médicale" ve "La Presse Médicale" dergilerini her hafta düzenli olarak Bâb-ı Âli caddesindeki kitapçıdan satın alır ve okurdu. Bu mecmualardan, Batı'daki tıp alanında yaşanan gelişmeleri okudukça bunları bizim neden yapamadığımızı düşünürdü.[92]

[89] İrfan Elmacı, "Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı", **Belleten**, C.79, S.285, Ağustos 2015, s. 617.
[90] Ekrem Kadri Unat, **Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji**, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 5.; İrfan Elmacı, "a.g.m.", 2015, s. 616, 620.
[91] Muzaffer Bekman, **Türkiye'de Bakteriyoloji'nin Başlangıç Tarihi ve Ordinaryüs Profesör Bakteriyolog Dr. Ahmet Refik Güran**, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1948, s. 8.; İrfan Elmacı, "a.g.m.", 2015, s. 621.
[92] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 302.

Tevfik Salim Tıbbiye'de son sınıfta okurken Dieulafoy, plöreziler[93] hakkında verdiği derslerin içeriklerini kitap halinde yayınlamıştı. Bu kitapta bulunan "sitolojik[94] muayene (Cyto-diagnostic)" usulü kısmı Tevfik Salim'in ilgisini çekmiştir. Bu yöntemi Tıbbiye'de de uygulamak ister. Bunu uygulamak için göğüs içerisindeki sıvıyı bir şırınga yardımıyla çekip birkaç işlemden geçirerek mikroskop üzerinde inceleme yapmak gerekiyordu. Bu da en çok plörezi hastalarından alınan sıvının incelenmesiyle mümkündü. O günlerde klinikte bir plörezi hastası yatıyordu. Tevfik Salim öğrendiği yöntemi bu hasta üzerinde uygulamak istedi. Uygulama esnasında herhangi bir sıkıntı çıkmadı. Yaptığı işlemin neticesinde mikroskop üzerinde göreceği hücrelere göre hastalığı teşhis etmek ve Zoeros Paşa'nın kliniğine yeni bir muayene usulü getirme amacını gütmekteydi. Bu esnada, sevinçli ve epey heyecanlıydı. Elde ettiği numuneyi mikroskopta incelerken gördüğü hücreler ile Dieulafoy'un kitabındaki resimlerde bulunan hücrelerin birbirine benzemediğini gördü. Büyük bir hevesle yeni öğrendiği yöntemi tatbik etmeye gayret gösteren Tevfik Salim, işlem sırasında elde ettiği numunenin istediği şekilde olmadığını görünce hayal kırıklığı yaşadı. Fakat, cyto-diagnostic yöntemi, tam bir sene sonra Gülhane'de, yine Tevfik Salim tarafından, bu sefer başarılı olarak pek çok hastaya uygulanmaya başlanmıştır.[95]

İç hastalıkları kliniğinde Zoeros Paşa'nın dışında, Muavin Miralay Celal İsmail Bey adında bir hoca daha vardı. Celal Bey, ağırbaşlı ve ciddi görünüşlü biriydi. Bir dönem Fransa'da yaşamış ve halk arasında tanınmış bir simaydı. Fakat kendine ait kliniği yoktu. Haftada üç gün boyunca klinik dersi verirdi. Genç bir hoca olması sebebiyle tıp bilgileri Zoeros Paşa'ya göre daha günceldi. Fakat, şöhret ve tanınırlık bakımından onun gerisinde kaldı. Talebe ondan ziyade Zoeros Paşa'nın dediklerine inanırdı.

Cerrahi kliniği hocası ise Cemil (Topuzlu) Paşa idi. Cemil Paşa, gayet kibar tavırlı ve nazik bir insandı. Kendisi, Paris'te iyi bir eğitim aldıktan sonra Tıbbiye'de

---

[93] "Plörezi" (Pleurisy): Plörezi, plevranın (göğüs duvarını ve akciğerleri kaplayan ince bir zar) iltihaplanması olarak tanımlanır ve viseral plevranın kalınlaşmasına ve akciğer genişlemesinin kısıtlanmasına yol açabilir; genellikle enfeksiyonlar, neoplazi veya asbestozis gibi çeşitli durumların bir sonucu olarak ortaya çıkar. **ScienceDirect**, Erişim adresi:https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/pleurisy (22.11.2025).

[94] "Sitoloji": Sitoloji (sitopatoloji olarak da bilinir), hücreleri mikroskop altında inceleyerek hastalıkları teşhis etmenin veya taramanın bir yoludur. Bir patolog, vücut sıvısı veya dokudan alınan küçük bir örnekteki hücrelerdeki değişiklikleri arar. **Cleveland Clinic**, Erişim adresi: https://my.clevelandclinic.org/health/diagnostics/21714-cytology (22.11.2025).

[95] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 94.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 304.

hoca olmuş ve Türkiye'de modern cerrahiyi oluşturmuştur.[96] Tevfik Salim'in talebeliği zamanında Cemil Paşa, yükselebileceği en yüksek mevkilere erişmiş, şöhreti memleketin her bir yanına yayılmış olan bir hekimdi. Ayrıca, Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin damadıydı. Padişah kendisini sever ve şehzadelerinin ameliyatlarını ona yaptırırdı. Cemil Paşa otoriter bir hoca olmasının yanı sıra, epey mütevazı bir kimseydi. Derslerini açık bir anlatımla verirdi. Ameliyatlarını da gayet sakin bir ruh hali ve çabuklukla tamamlardı. Tevfik Salim'in Tıbbiye'de gördüğü ilk ameliyat Cemil Paşa'nın bir hekime yaptığı dil kanseri ameliyatıydı. Bu denli riskli bir ameliyat karşısında korkan Tevfik Salim, Cemil Paşa'nın soğukkanlılığına ve yeteneklerine hayran kalmıştı. Cemil Paşa, batılı tarzda eğitim görmüş, aydın bir hekim olmasıyla birlikte, yaptığı çalışmalarla, Askerî Tıbbiye'nin mesleğindeki aktüaliteyi takip etmekten yoksun olan hocalarına adeta meydan okuyordu. Cemil Paşa; ileriki yıllarda, belirli aralıklarla, İstanbul Şehreminliği (Belediye Başkanlığı), bir süre de Nafia (Bayındırlık) Nazırı olarak görev almıştır. Cerrahi kliniğinde Cemil Paşa'nın, Miralay Cemil Bey adında bir muavini vardı. Talebe kendi arasındaki konuşmalarda, diğer hocaları Cemil Paşa ile isimleri karışmasın diye, kendisine "Sakallı Cemil" lakabını takmıştı. Cemil Bey'in klinikteki vasfı Cemil Paşa'nın ameliyatlarında ona yardımcı olmak ve bazı küçük ameliyatları yapmaktan ibaretti. Sempatik fakat bir o kadar da silik bir karaktere sahip olan Cemil Bey'in ameliyatlarda hocası Cemil Paşa'dan sıklıkla azar işittiği talebe tarafından şahit olunan bir durumdu.

Göz kliniğinin başında Miralay Esat Bey bulunurdu. Esat Bey, biraz sert tavırlı ve gayet ciddi biriydi. Saray hekimlerinden olmasına karşın, hürriyetçi fikirlerinden dolayı talebe kendisini severdi. Fransa'da eğitim görmüş ve zamanının tanınmış göz hekimlerindendi. Küçük fakat pek temiz ve düzenli bir kliniği olduğundan dolayı talebe kliniğini de severdi. Açık ve basit bir anlatımı vardı. Sevilen biriydi. Talebe, onun ilminden ve ameliyatlarından fazlasıyla istifade ederdi.

Frengi ve deri kliniği, kırmızı boyalı ve perişan halde bulunan ahşap bir barakadaydı. Kliniğin hocası Kaymakam Celal Muhtar Bey'di. Kendisi; bir gözü bozuk olan, hareketli, çabuk konuşan ve titiz bir şahsiyetti. O da diğer klinik hocaları gibi Fransa'da tahsil görmüştü. Fournier'nin talebesiydi. Celal Muhtar Bey'in kliniğinde, hastalar teker teker içeri alınır ve hoca tarafından muayene edilirdi. Hoca, hastayı muayene eder, sonrasında ise ellerini kafurlu ispirtoya batırır ve havluya

[96] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 95.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 304.

silerdi. Ardından, hoca koyduğu teşhisi söyler ve sonra talebeye derideki rahatsızlığı göstererek tedaviyi anlatırdı. En sonunda da çeşitli deri rahatsızlıkları için önceden hazırlattığı hazır reçeteyi hastaya uzattıktan sonra diğer hastayı muayene için kabul ederdi. Polikliniğe çok hasta geliyordu. Bundan dolayı, talebe deri ve zührevî[97] hastalıkların her türünü bol bol görme fırsatını elde ediyordu. Celal Muhtar Bey'in kliniğinde devam eden talebe bir ekip halinde çalışırdı. Ekip; reçete hazırlama, hastaları sıraya sokma, hastaya ilacını tarif etme, hocaya yardımcı olma gibi hususları yerine getirirdi.

KBB (Kulak-Burun-Boğaz) klinik ve poliklinikleri de deri polikliniği gibi perişan halde bulunan bir yere konumlandırılmıştı. Burada iki hoca vardı: Mirliva Şefik Paşa ve Miralay Civani Ananyan Bey. İkisi de poliklinik muayenesi yapardı. KBB'nin ameliyathanesi yoktu ve büyük ameliyatlar yapılamıyordu. Bademcik ve geniz eti gibi nispeten küçük müdahaleler yapılabiliyordu. Şefik Paşa ciddi bir insandı. Civani Bey ise, onun aksine, şakacı ve neşeli biriydi. Muavinleri ve talebe ile şakalaşmaktan zevk alırdı.

Askerî Tıbbiye'de birçok poliklinik vardı. Klinik hocaları ve muavinlerinden başka diğer hocaların birçoğu da poliklinik yapardı. Bağımsız kürsü olarak yalnız İç Hastalıkları Polikliniği vardı. Bu kliniğin hocası ise Horasancıyan Efendi idi. Muavini, Miralay Vahan Bey'di. Horasancıyan Efendi sivil bir hekimdi. Askeriyedeki Ferik rütbesinin karşılığı olan "Ûlâ Evveli" rütbesine sahipti.[98] Horasancıyan Efendi; iyi ahlaklı, nazik ve efendi bir hocaydı. Kendisinin hâl ve hareketlerinde yüksek düzeydeki bir bürokrat edası bulunmaktaydı. Horasancıyan Efendi'nin polikliniğine son sınıf talebesi devam ederdi. Tevfik Salim son sınıfa geçtiği vakit, Hoca görevinden ayrılmıştı. Kendisi o zamanların büyük hekimlerinden biri olduğundan, Tevfik Salim ve arkadaşları beşinci sınıftayken kaçamak yaparak onun polikliniğine giderlerdi. Horasancıyan Efendi, hastayı çok dikkatli bir şekilde muayene ederdi. Kendi muayene tekniğine ve kabiliyetlerine çok güvendiği için hastaya fazla soru sormazdı. Anamnezi uzun tutan hocalara karşın, kısa anamnez ve etkili muayeneyi savunurdu. Talebe, onun karakterine ve ilmine karşı büyük bir hürmet ve güven beslerdi. Hoca, hekimlik hayatı boyunca deontolojiye son derece riayet eden, dürüst bir insan olarak tanınmıştı. 1902

[97] "Zührevî": Frengi ve bel soğukluğu gibi hastalıklar. **Sesli Sözlük**, Erişim adresi: https://www.seslisozluk.net/z%C3%BChrevi-nedir-ne-demek/ (24.11.2025).
[98] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 307.

yılında görevden ayrılan Horasancıyan Efendi'nin yerine Gülhane hocalarından Binbaşı Süleyman Numan Bey tayin edilmişti. "Gülhane Serîriyat Hastanesi ve Tatbikat Mektebi", Rieder Paşa yönetiminde 30 Aralık 1898 tarihinde kurulmuştur.[99] Aynı sene, Askerî Tıbbiye Mektebi mezunlarına Gülhane'de bir yıl staj yapma mecburiyeti getirildi. Buranın ilk talebesi 1897 mezunlarıydı. Stajlarını Gülhane'de tamamlayanlar askerî hekim olarak orduya tayin ediliyordu. Gülhane'de sıkı bir disiplin ile, hasta başında klinik eğitime ağırlık verilmekteydi. Talebe sabah erken saatlerden akşama kadar kliniklerde uygulamalı eğitim görmekteydi. Gülhane Mektebi, sonradan kurulduğu için olmalı, Tıbbiye talebesi tarafından hiç sevilmiyor ve ondan düşmanlıkla bahsediliyordu. Tevfik Salim Tıbbiye'de son sınıfta okurken, bazen Tıbbiye-Gülhane bazen de Fransız-Alman hekimliği çekişmesi sürmekteydi. Bu çekişme, talebeyi etkisi altına alıyordu. Talebe, bilmediği ve görmediği Gülhane'ye önyargı ile yaklaşıyordu. Süleyman Numan Bey, Tıbbiye'deki görevine böylesine çetrefilli bir ortamda başlamıştı. Onun Tıbbiye'ye gelişiyle talebe, o zamana kadar alışık olduğu hoca tipinden başka bir şahsiyetle karşılaşmıştı. Süleyman Numan, o yıllarda, otuzlu yaşlarında genç bir hocaydı. Kılık kıyafetine ve dış görünüşüne dikkat eden, zarif bir kimseydi. İnce bıyıklı, sevimli ve temiz yüzlü, fakat bir o kadar da ciddi ve titiz bir görünüşü vardı. Talebe, askerî üniforma içinde kendisini bir Türk hekiminden ziyade Alman subayına benzetiyordu.[100] Talebe yeni hocasına sıcak bir karşılama yapmak yerine, soğuk, mesafeli ve meraklı tavırlarla hareket ediyordu. Süleyman Numan Bey, hastalarına: *"Geçmiş olsun Efendim, neniz var?"* şeklindeki nazikçe sorulmuş sorular yöneltiyordu.[101] Diğer hocaların hastalarına karşı gayriciddi tavır ve sorularına alışmış olan talebe, Süleyman Numan hocanın tavırları ve hastasına kibarca yaklaşımı karşısında şaşırmıştı. Hatta, bu durumu alaya dahi alıyorlardı. Süleyman Numan, güzel bir anamnezden sonra dikkatli ve metodik bir muayene yapıyor, elde edilen bulguları ise protokol defterine kaydettiriyordu. Bunun yanında, Arapça yahut Fransızca tıp terimlerinin yerine Türkçesini kullanması da birtakım talebe tarafından alay konusu oluyordu. Kısaca talebe, yeni hocasının ne kılık kıyafetini, ne konuşmasını, ne tavırlarını ne de teşhis ve tedavisini beğenmişti. Tevfik Salim de, Tıbbiye'de Gülhane aleyhindeki propagandanın etkisiyle, Süleyman

[99] Nuran Yıldırım, "Gülhane Askerî Tıp Akademisi (GATA)", **Türk Maarif Ansiklopedisi**, Güncelleme:2022, Erişim adresi: https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/gulhane-askeri-tip-akademisi-gata (24.11.2025).
[100] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 307.
[101] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 307.

Numan'dan hazzetmemişti.[102] Fakat, Tıbbiye'den mezun olup Gülhane'de staj yaptığı yıllarda, hocasının büyük karakterini ve üstün yeteneklerini tanıyınca, onun hakkındaki fikirleri olumlu yönde değişecektir. Askerî Tıbbiye'de çok sayıda polikliniğin olması ve hasta sayısının bolluğu, talebenin ayakta teşhis ve tedavi yöntemlerini öğrenmesini ve küçük müdahaleleri yapabilmelerini sağlıyordu. Bu durum, hekimlik hayatları boyunca kendilerine kolaylık sağlayacak, pratikçi hekim olarak yetişmelerine katkıda bulunuyordu.

Tıbbiye talebesi, haftada bir gün camide toplanarak Akait dersi alırdı. Bu dersi, yeşil sarıklı, uzun sakallı bir hoca veriyordu. Hoca kürsüye çıkar, dersi oradan anlatırdı. Talebeye Kelâm anlatırdı. Talebenin çoğu, hocanın anlattığı meseleleri dinlemez, çoğu zaman bağdaş kurmuş vaziyette uyuklardı. Talebe bazı zamanlarda hocayı sinirlendirmek için elinden geleni yapar, hocanın her sözünden sonra "âmin" derdi. Bu dersin sınavı yoktu. Tevfik Salim üçüncü sınıftayken, hoca birden değişti ve ders sınıfa nakledildi. Ardından, dersi Tevfik Salim'in Soğukçeşme Rüştiyesi'ndeki Arapça hocası Haşim Hoca vermeye başladı. Haşim Hoca, çok zeki ve sert mizaçlı biriydi. Soğukçeşme'de talebe kendisinden korkarken, Tıbbiye'de ders verdiği sırada yumuşak ruhlu ve sakin bir adama dönüşmüştü. Bu dersin yazılı sınavı vardı. Hoca sınav esnasında kürsüye geçip başını pencereye çevirerek oturmuştu. O sırada, bunu fırsat bilen talebe defterlerini açıp kopya çekti. Sadece Tevfik Salim, dinî bilgilerine güvenir bir şekilde, kopya çekmedi. Sınav sonuçları açıklandığında ise, sınıfta sadece Tevfik Salim dersi geçememişti. Bu durum, bütün sınıf için büyük bir alay konusu olmuştu. Zira, kendisi sınıfın çalışkanlarındandı. Sınıf dördüncüsü idi. Ayrıca, sınıf çavuşuydu (sınıf temsilcisi). Bunların dışında, arkadaşları tarafından beş vakit namaz kıldığı ve dini bilgilerinin kuvvetli olduğu bilindiğinden dolayı dersten kalması çok yadırgandı. Tıbbiye'deki altı senelik eğitim hayatı boyunca kaldığı tek ders ve tek izinsizliği bu olmuştur.[103]

Tevfik Salim, yabancı dil olarak Fransızca dışında Almanca da biliyordu. Tıbbiye'nin ikinci sınıfındayken birkaç arkadaş yeteri kadar Fransızca bildiklerini düşünerek, bir de Almanca öğrenmeye karar verdiler. Bunun için "Schleicher Metodu" isimli bir kitap alarak işe başladılar. Kendi kendilerine çalışıyorlardı. Almanca'nın telaffuzunu Fransızca'ya göre daha zor buldular. Bir hoca olmadan bu dili öğrenmenin

[102] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 100.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 308.
[103] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 309.

imkânsız olduğunu düşünerek tatil zamanında evlerine gelecek şekilde bir Almanca hocası buldular ve bu suretle kendilerini geliştirdiler.

Askerî Tıbbiye'de her yıl sınıf imtihanı yapılmaktaydı. Bundan başka, üç adet grup imtihanı vardı. Bunlara, "Doktora İmtihanı" adı verilirdi. Birinci doktora sınavı, dördüncü yılın başında fizik, kimya ve botanik gruplarından; ikincisi beşinci yılın başında anatomi ve fizyolojiden; üçüncüsü ise altıncı yılın başında hıfzıssıhha, farmakoloji ve patolojik anatomiden yapılırdı. Doktora sınavlarında o dersin hocaları bir heyet halinde toplanır ve talebenin kendi dersi hakkındaki bilgilerini ölçerdi. Altıncı yılın sonunda yapılan klinik sınavlarına "Tez İmtihanı" adı verilirdi. Bunun, tez yazmakla herhangi bir ilgisi yoktu. Teorik ve pratik bir klinik sınavından başka bir şey değildi. Doktora sınavları epey ciddi bir şekilde gerçekleştirildiği halde, hocalar klinik sınavlarında (Tez İmtihanı) talebeyi çok zorlamıyordu. Tıbbiye'de yazılı sınav yoktu. Notlar rakamla değil; sıfır, iyi, oldukça iyi, pekiyi şeklindeki ifadelerle verilirdi. Tevfik Salim ve arkadaşları klinik sınavlarını 1903 yılı ağustos ayının sonlarında bitirdiler. Tevfik Salim, 2 Eylül 1903 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den sınıf 3.'sü olarak ve Tabip Yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur.[104] Diploma numarası 2001'dir.[105]

2.5.6. Tıbbiyeli Ruhu

Askerî Tıbbiye'de eğitim altı yıl sürmekteydi. Burada her sınıfın iki dahiliye zabiti vardı. Bunların çoğu iyi insanlardı. Talebe arasında herhangi bir kargaşa çıkması durumunda İhsan Bey'den azar işitmekten korktukları için talebeye hoşgörülü davranırlardı. Öğretim üyelerinin ise, yabancı dil hocalarının dışında, hepsi hekimdi. Büyük çoğunluğu Abdülhamid idaresinden nefret ederdi. Aralarında saraya mensup olan ya da sarayda çalışanlar da vardı ve bunlar pek sevilmezdi. Fakat genel olarak talebe tüm hocalarına saygı ve sevgi gösterir, onların ilminden istifade etmeye çalışırdı. Askerî Tıbbiye'de hoca ve talebe arasında bir "Tıbbiyeli ruhu" vardı.[106] Tıbbiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı dünyasına açılan ilk penceresiydi. Burada okuyan talebenin yüzü Batı'ya çevrilmişti. Tıbbiyeli, Batı ile Doğu'nun farkını iyi bilen ve geri kalmışlığımızın sebeplerini iyi idrak eden kişiydi. Bundan dolayı, Tıbbiye; vatanseverliğin, hürriyet aşkının, daima ileriyi düşünme ve bir an önce muasır

[104] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 104.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 311.
[105] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 109.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 313.
[106] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 44.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 266.

medeniyetler seviyesine ulaşma fikrinin yuvası olmuştur. Tıbbiyeliler, II. Abdülhamid ve hükümetine karşı daima muhalif davranmışlardır. Bundan dolayı, padişah da Tıbbiyelileri sevmez, onları baskı ve takip altında tutardı.[107] Bu yüzden Tevfik Salim, mevcut Tıbbiye yönetimine "terör idaresi" adını veriyordu. Terör idaresi, Tıbbiyeli ruhunu daha da güçlendiriyor ve talebenin mücadelesini perçinliyordu.

Tıbbiye'de talebe arasında siyasî meseleler cesur ve korkusuzca tartışılmaktaydı. Aralarında haber taşıyacağı tahmin ve tespit edilenlerle iletişimi keserlerdi. Tıbbiyeli gençlerde Abdülhamid düşmanlığı o denli kuvvetlenmişti ki, o ne istiyorsa aksini yapmayı âdet haline getirmişlerdi. Tıbbiye İdadisinde olduğu gibi, Askerî Tıbbiye'de de üniforma giyilmesi zorunluydu. Güzel, süslü bir üniformaları vardı. Fakat, talebe okul idaresine karşı sessiz bir direniş olması amacıyla kılık kıyafet düzenine karşı gelirdi. Fırsat buldukça askerî üniformanın düğmelerini çözer, göğsü açık şekilde gezerlerdi. Zabitler ve Harbiye Mektebi talebesi düz dar pantolon giyerlerdi. Askerî Tıbbiyeliler ise pantolonlarını ya tamamen bol, ya da üstü dar, altı geniş külhanbeylerine benzer şekilde yaptırırlardı. Harbiye talebesi Hamidiye fesi tercih ederken, Tıbbiyeliler Aziziye tarzında fes tercih ederlerdi. Harbiyeliler fesin ucuna büyük ve kalın püskül takarken, Tıbbiyeliler ise küçük ve ince püskül takardı. Harbiye talebesi saçlarını kısa şekilde, çoğu zaman alabros (à la brosse) tarzında kestirirdi. Tıbbiye'de ise talebe saçlarını uzatmayı severdi. Bunun yanında, fesi yan takmayı da severlerdi. Tıbbiyelilerin çoğu, bu haliyle askerî hekime değil, külhanbeylerine benziyordu. Tıbbiye talebesinin bu haline dahiliye zabitleri zaman zaman göz yumuyorlardı. Zira, talebenin ayaklanmasından çekiniyorlardı. Tıbbiye'de her akşam yemeğin ardından sınıflar bahçede sırayla dizilirdi. Sınıf zabiti, sınıf nöbetçi çavuşuyla birlikte, akşam yoklaması yapardı. Daha sonra ise selam borusu çalar ve talebe üç defa "Padişahım çok yaşa!" diye bağırırdı. Bu şekilde merasim sona ererdi. Tıbbiye talebesi, diğer askerî okullara göre, "Padişahım çok yaşa!" ifadesini gayet isteksiz ve kısık sesle söylerlerdi.[108] Bu durum elbette okul idaresinin gözünden kaçmıyordu. Buna engel olmak için harekete geçilerek merasim sırasında dahiliye zabitlerinin sorumlu oldukları sınıfları çok dikkatli bir şekilde incelemeleri emri verildi. Bu sayede talebeden kimin bağırıp, kimin bağırmadığı tespit edilecekti. Fakat bu tedbir de suya düşecektir. Zira, zabitin tam karşısına denk düşen talebe ağzını

[107] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 266.
[108] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 268.

açarak sanki bağırıyormuş edasıyla ağzını oynatacak, diğer talebe ise kısık sesle "Padişahım çok yaşa!" diyecektir. Bu sayede kimin bağırıp, kimin bağırmadığı tespit edilememiştir.

Ramazan ayında Yıldız Sarayı'nda askerî okul talebelerine padişah tarafından "iftar-ı seniyye" verilirdi. Bu iftara bütün askerî okullar çağırıldığı halde Mekteb-i Tıbbiyeliler davet edilmiyordu. Tevfik Salim Tıbbiye'de son sınıfta iken tevafuk üzere Tıbbiye de iftara davet edildi. İftarın ardından sıraya sokulan talebeye padişahın ihsanı olarak, Osmanlı'da bir gelenek olan, "diş kirası" dağıtımı yapıldı. O gece Tıbbiyelilerle beraber Mühendis ve Bahriye Mektepleri de iftara davet edilmişlerdi. Talebeleri saray bahçesinin bir bölümünde topladılar. Bir imam, padişaha dua okudu. Hemen ardından, Mühendis ve Bahriyeli talebenin epey yüksek sesle "Âmin!" nidaları yankılandı. Tıbbiyeliler, padişahın ikramları ve diş kirasına rağmen, ses çıkarmıyordu. Daha sonra, "Padişahım çok yaşa!" lafzına geçildiği esnada da Tıbbiye talebesinden çok alçak ses geliyordu. Orada bulunan 2. Fırka kumandanı Müşir Şevket Paşa'nın: "Bağırsanıza!" şeklindeki ikazı üzerine bir miktar sesleri artsa da, tatmin edici düzeyde ses çıkarmamışlardır.[109]

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin her yerinde disiplin hakimdi. Mola zamanlarında dört tarafı kapalı olan mektebin avlusunda dolaşmaktan başka imkân yoktu. Mektep kapısının dışındaki botanik (nebatat) bahçesine bile çıkmalarına izin verilmiyordu. Tevfik Salim'in aktardığına göre, dershaneler güneş görmeyen, havasız yerlerdi.[110] Yemekler, Tıbbiye İdadisine kıyasla biraz daha iyi olmakla beraber, pek de iç açıcı değildi. Burada da bir bakkal bulunuyordu ve talebe ihtiyacını buradan karşılıyordu. Talebe de dışarıdan; peynir, reçel ve sucuk gibi ürünler getiriyordu. Öte yandan, Tıbbiye'de hastalanan, özellikle de verem hastalığıyla mücadele eden, pek çok talebe mevcuttu. Bütün bu olumsuz durumlara rağmen, talebe eğlenceli faaliyetlerde bulunmaya çalışıyordu. O yıllarda Tıbbiye mektebi yatakhaneleri 60-70 kişi civarında kapasitesi bulunan büyük koğuşlardan oluşuyordu. Her koğuşun yanında tuvalet kısmı vardı. Bir gece koğuştakiler karagöz oyunu oynatma kararı verdiler. İçlerinden bazıları iyi karagöz oynatan kimselerdi. Tevfik Salim'in çocukluk arkadaşı Saim Ali (Dilemre) de önceden orta oyunu karakterlerini kesip boyayarak hazırlamıştı. Sonrasında, karagöz oyunu oynatılırken dahiliye zabiti kapıdan içeriye girdi. Tam o sırada oyunu

[109] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 269.
[110] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 270.

oynatan kişi gaz lambasını söndürmüş ve tüm öğrenciler etrafa kaçışmıştı. Dolayısıyla, oyunu kimin oynattığı tespit edilemedi. Ertesi gün, bir tahkikat heyeti kurulmuş ve birkaç öğrenci sorguya çekilmiştir. Tüm öğrenciler tıbbiyeli ruhuna özen göstererek arkadaşlarını afişe etmemişlerdir. Fakat, figürleri Saim Ali'nin yaptığı yalnızca ortaya çıktığı için kendisine sopa cezası verildi ve salındı. Olayı kimin yaptığı tespit edilemediği için de tahkikat ortadan kalktı. Talebenin gece eğlencelerinden biri de meddahtı. Bu eğlence sırasında dahiliye zabitlerine yakalanmamak adına bir arkadaşları kapıda gözcülük yapar, bir baskın tehlikesi hasıl olacağı sırada ise arkadaşlarını uyarmak amacıyla kuvvetli bir şekilde öksürürdü. Bu şekilde, yakalanmaktan kurtulurlardı.

Askerî Tıbbiye'de de, İdadide olduğu gibi, dışarıdan gazete, dergi, kitap vb. getirmek yasaktı. Bu mesele ciddi şekilde takip edilirdi. Fakat, burada diğer mekteplere göre farklı bir yaklaşım vardı. Zabitler talebeye iyi muamele eder, onur kırıcı tarzda hakaret etmezdi. Bir süre sonra, Tıbbiye'de evvelden beri zalim bir idare tesis eden dahiliye müdürü İhsan Bey'in yıldızı sönmeye başladı. Zira, çok uyumlu bir şekilde çalıştığı müdür Avni Paşa görevinden alınmış, yerine Halepli Zeki Paşa getirilmişti. Zeki Paşa, Almanya'da eğitim almış, sert görünüşlü fakat dürüst ve aydın görüşlü bir askerdi. Bu değişim ortamında İhsan Bey müdürlükte kaldı. Fakat eski nüfuzunu kaybetmeye başladı. Çünkü, eskiden Avni Paşa'nın serbest ortamında talebeye istediği baskı ve kabalığı yapabiliyordu. Şimdi ise üstü olan Zeki Paşa farklı bir kişiliğe sahipti. Netice itibariyle İhsan Bey 1901 senesinde bir bahçıvan çırağı tarafından karnından bıçaklanmıştı. Tıbbiye'de Cemil Paşa'nın kliniğine apar topar getirilip ameliyata alınmasına rağmen kurtarılamamıştır. Müdür İhsan'ın yerine, Zahit Bey adındaki bir topçu Miralayı tayin edildi. Bu zat, Tevfik Salim'in deyişiyle; babacan tavırlı, iyi kalpli ve dindar bir insandı.[111] Tevfik Salim ve arkadaşları Askerî Tıbbiye'deki son yıllarını Halepli Zeki Paşa ve Zahit Bey idaresinde oldukça rahat geçirdiler.

[111] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 272.

2.6. Staj ve Asistanlık Yılları[112]

1903 yılı eylül ayında, Tevfik Salim'in de aralarında bulunduğu Tıbbiye'den Tabip Yüzbaşı rütbesiyle mezun olan 113 hekim, Gülhane Serîriyat Hastanesi'ne devam ettiler.[113] II. Abdülhamid, Türk hekimlik teşkilatını modernleştirmek amacıyla Almanya'dan Prof. Dr. Robert Rieder ve Prof. Dr. Georg Deycke'yi ülkemize getirmiştir. 18. asırdan itibaren Osmanlı topraklarına çeşitli amaçlarla yabancı asker ve devlet adamları gelmiş ve bu topraklarda bir müddet görev almışlardı. 19. asırda, Moltke ile başlayan, bazı Alman asker ve devlet adamlarının Osmanlı'da görev alma süreci, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar hızla sürmüştür. Abdülhamid döneminde, Rieder ve Deycke Paşaların öncülüğünde, 1898'in son günlerinde Gülhane Serîriyat Hastanesi ve Tatbikat Mektebi kurulmuştur. Kurumun idaresi Rieder Paşa'ya verilmiştir. Askerî Tıbbiye Mektebi'nden mezun olan hekimler burada bir sene staj görmeye başladılar. 1900 yılında; Süleyman Numan, Asaf Derviş, Eşref Ruşen ve Kerim Sebati hocalar Almanya'daki eğitimleri sona erdikten sonra memlekete dönerek Gülhane kadrosuna katıldılar. Böylelikle, güçlü bir hoca kadrosu oluşuyordu. Gülhane Mektebi, Sarayburnu'nda Topkapı surları içerisinde, sarayın hemen yanı başındaki eski Gülhane Rüştiyesi binası içinde küçük fakat modern tarzda kurulmuş bir hastaneydi. Tıbbiye-i Şahane (Askerî Tıbbiye) hocalarının çoğu bu gelişmeden hoşlanmadı. O zamanlar Gülhane, Askerî Tıbbiye tarafından sevilmiyor, çeşitli konularda eleştiriliyordu.[114] Tevfik Salim de Gülhane aleyhindeki fikirlerden etkilenerek, Gülhane'deki stajına önyargılı düşünceler içerisinde başladı. Fakat, zamanla oradaki ilim ortamı ve çalışma stilleri Gülhane hakkındaki düşüncelerini değiştirmiştir.[115] Tevfik Salim burada da dahiliyeyi tercih etmişti. Süleyman Numan dahiliye profesörüydü. Deycke'de dahiliye polikliniği yapıyordu.

2.6.1. Süleyman Numan'ın Dahiliye Kliniği

1890 senesinde Askerî Tıbbiye'den yüzbaşılık rütbesiyle mezun olan Süleyman Numan, üç buçuk sene farklı alanlarda muallim muavinliği (asistanlık)

---

[112] (Bu bölümdeki yazıların çoğu, Tevfik Sağlam'ın bizzat kendisinin yazmış olduğu anılardan oluşan "Gülhane'de" başlığı altında, T. İ. Gökçe ve N. Üster'in editörlüğünü yaptıkları "Tevfik Sağlam (1882-1963)" isimli üç ciltlik külliyatın II. Cildinde yer almaktadır.)

[113] **a.g.e.**, 1947, s. 28.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **Tevfik Sağlam (1882-1963)**, C.II, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1968, s. 17.

[114] Tevfik Sağlam, **Süleyman Numan**, yayınevi bilinmiyor, İstanbul 1935, s. 11.

[115] **a.g.e.**, Tıp Fakültesi Talebe Derneği, 1947, s. 28.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 17.

yaptıktan sonra, eğitimini ilerletmek üzere 1894 yılında Almanya'ya gitmiş ve orada Berlin birinci dahiliye kliniğinde, Ernst Viktor von Leyden'in yanında altı sene boyunca gönüllü asistan olarak görev almıştır.[116] 1900 yılında İstanbul'a dönüşünün ardından, Gülhane'de dahiliye kliniği muallimi, 1901'de ise Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de (1867 yılında açılan sivil tıp mektebi) Emraz-ı Umumiye hocası olmuştur.[117] 25 Şubat 1902 tarihinde, görevden ayrılan Horasancıyan Efendi'nin yerine, Tıbbiye-i Şahane'de (Askerî Tıbbiye) dahiliye kliniği muallimliği vazifesine getirildi.[118] Süleyman Numan bu yıllarda bir yandan hastalarıyla ilgilenmeye gayret ediyor, bir yandan da Gülhane'ye önyargılarla gelen stajyer hekimlerin zihniyetiyle mücadele ediyordu.

Tevfik Salim Gülhane'ye başladığı sırada, tüm stajyer hekimler Gülhane'nin bir sınıfına toplandılar. Rieder, onlara kısa ve anlamlı bir konuşma yaptı. Kendilerini geliştirmeleri için devletin her türlü fedakarlığı yaptığını, kendileri ve devleti için çalışmaları gerektiğini onlara aktardı. Bu konuşmanın ardından, herkes talep ettiği dallara ayrıldı. Rieder Paşa'ya, o zamanlar yeni inşa edilmekte olan Haydarpaşa Askerî Tıbbiye binasının inşaatını kontrol görevi de verilmiştir. Nitekim inşaatı denetlemek amacıyla bir gün burayı gezerken ikinci kattan düşerek omurgası kırılmıştır.[119] Uzun süre tedavi görmüş olmasına rağmen sakat kalmış ve 1904 yılında emekli olarak ülkesine dönmek zorunda kalmıştır. Rieder Paşa, Gülhane'de 1898-1904 yılları arasında görev yapmıştır.

O yıllarda dahiliye kliniği, 30 yataklı, küçük, basit fakat modern bir klinikti. Düzenli olarak her hastanın ayrıntılı müşahedesi alınıyordu. Askerî Tıbbiye'nin klasik ve gelenekselleşmiş müşahede ifadelerinden tamamen farklı şekildeki ifadelerle müşahede alınıyordu. Ayrıca, hastanın günlük müşahedesi kaydedilmekteydi. Her hastanın başında asılı bulunan kağıtta; ateşi, nabzı, kilosu, idrar ve dışkı sonuçları yazıyordu. Ölen her hastanın otopsisi yapılıyordu. Bundan dolayı, Türk tıbbında laboratuvarı kliniğe sokanın Süleyman Numan olduğu söylenmektedir.[120] Hasta, hastaneden çıktığında müşahedeler bir deftere geçiriliyor ve itinayla muhafaza

[116] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 10.
[117] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 10.
[118] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 11.
[119] Derviş Şen, "Gülhane Askeri Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nın Tarihçesi", **Ulusal Cerrahi Dergisi**, C.21 S.3, Temmuz-Ağustos-Eylül 2005, s. 163.
[120] Ahmet Başustaoğlu, **Bir Nefes Sıhhat Tevfik Sağlam'ın Yaşamı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 79.

ediliyordu. Süleyman Numan'ın kliniği bu denli sistemli bir şekilde yönetiliyordu. Süleyman Numan kliniğine her gün gelir, asistanları ile teker teker el sıkıştıktan sonra günün önemli olayları hakkında bilgi alır ve kliniğe giderdi.[121] Hoca, her hastanın başında hastadan sorumlu stajyerden malumat alırdı. Tekdüze müşahede okutturmaz, talebesinden hasta başında edindiği malumatı doğrudan aktarmasını isterdi. Bundan sonra, muayeneyi yapar ve stajyerin hastada bulduğu rahatsızlıkları kontrol ederdi. Süleyman Numan hastalarını gayet iyi bir şekilde muayene eder ve bu sırada çok dikkatli davranırdı. Muayene anında hastayı incitmemeye gayret ederdi. Her haliyle talebesine örnek olmaya çalışırdı.[122] Süleyman Numan Hoca, Gülhane dahiliye kliniğinde hasta bakımına çok önem verirdi. Bir hastanın yüzünün silinmemiş, ağzının temizlenmemiş ya da yatağının kirlenmiş olduğuna rast geldiğinde, buna çok kızardı. Hastalarına daima iyi davranır ve onlarla pozitif şekilde iletişim kurarak motive etmeye çalışırdı. Hastanın durumu kötü olsa dahi, ona kötü olduğunu söylemezdi. Süleyman Numan'ın hasta başında talebesi ile ilmî tartışmalarda bulunması talebenin yanlışlarını anlamasını sağlıyordu. Hoca, kendisi söyleyip anlatmaktan hoşlanmıyor, talebenin görüp anlamasına ehemmiyet veriyordu. Bu yüzden, talebeye daima soru soruyor, sorularıyla talebeyi düşünmeye ve araştırmaya yönlendiriyordu. "Seririyatın vazifesi düşünür hekim yapmaktır." sözünü çok sever ve sık sık tekrar ederdi.[123] Süleyman Numan, hocası Leyden'in ekolünün tesiri altında kalarak fonksiyonel görüşe büyük önem verirdi. Patolojik fizyoloji ve patojeni[124] ilgi alanlarıydı. Ağdalı tabirlerden hiç hoşlanmazdı.

Süleyman Numan'ın kliniğinde hasta başındaki siyah levhaya hastanın aldığı ilaçla verilen gıda ölçüleri yazılır, fakat teşhis yazılmazdı. Teşhis ancak hasta çıkarken müşahede kağıdına kaydedilirdi. Süleyman Hoca'nın bu sistemi, kendisini çekemeyen birtakım şahıslar tarafından, teşhisi koymakta güçlük çektiği için yazdırmadığı şeklindeki eleştirilere alet oluyordu.[125] Halbuki, Süleyman Numan teşhis koyma konusunda uzman olan hocalardan biriydi. Tevfik Salim, onun asistanı olduğu yıllarda, hocanın birçok harika teşhisine şahitlik etmiştir. Süleyman Hoca'ya göre, hastalığa

[121] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 18.
[122] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 14.
[123] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 14.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 19.
[124] "Patojen"(pathogen): Patojenler, vücudunuza girdiklerinde sizi hasta edebilen küçük organizmalardır. Virüsler, bakteriler, mantarlar, parazitler ve prionlar patojenlerdir. **Cleveland Clinic**, Erişim adresi: https://my.clevelandclinic.org/health/articles/pathogen (26.11.2025).
[125] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 15.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 19.

isim koymak, hastayı ve hastalığı anlamak anlamına gelmiyordu. Ona göre, basmakalıp teşhis koymak stajyer hekimleri araştırmak ve öğrenmekten uzaklaştıran etkenlerden biriydi. O, hekimliğin birtakım hastalığı öğrenmek ve bunlara karşı kullanılacak ilaçları öğretmekten ibaret bir meslek olmadığını savunmuştur.

Süleyman Numan fikir hürriyetine de önem veren bir hocaydı. Asistanlarının ve talebesinin kendi fikrine muhalif olan düşüncelerine darılmaz, aksine yeni bir fikir ortaya atmalarına sevinir ve söyleyeni methederdi. Bunların yanında, ilimde dogmalara bağlı kalmanın doğru olmadığını, her bir fikrin tartışılabilir olduğunu savunurdu. Bilgiçlik taslayanları beğenmez, hekimlerin daima mütevazı olmaları gerektiğini söylerdi. Derslerinde çoğu zaman yanıldığı vakaları göstermekten ve ne sebepten dolayı yanıldığını anlatmaktan zevk alırdı. Süleyman Numan, her günkü vizitelerin dışında haftada iki gün sınıfta dahiliye dersleri verirdi. Seçtiği hastaları sınıfa getirir, müşahedesini anlatır, laboratuvar tetkiklerini ve mikroskobik numunelerine talebeye gösterirdi.[126] Hoca, yetenekli olduğunu düşündüğü gençleri destekler ve onların iyi yerlere gelebilmesi için çaba gösterirdi. Tevfik Salim'in sınıf arkadaşlarından olup başka dallarda ilerleyen asistanlara dahi, kendi asistanıymış gibi iyi muamele ederdi. Tevfik Salim, dahiliye dalını sevdiği için buraya gelmiş, Süleyman Hoca'nın kliniğini de çok beğenmişti. Fakat, çekingenliğinden olmalı, hoca ile samimi olmaları epey zaman sonra gerçekleşmişti. Biraz dik başlı olduğunu belirten Tevfik Salim, görüşlerini açıkça, bazen de kaba bir şekilde ifade ederdi. Onun bu düşünceleri hocasının zıttı olsa dahi, hocasında herhangi bir güceniklik etkisi bırakmazdı. Buna rağmen, hocası sene sonunda onu asistan olarak seçecekti. Tevfik Salim, Gülhane'de bir yıl süren stajını başarıyla tamamladığından dolayı 14 Ağustos 1904 tarihli belge kendisine takdim edilmiştir.[127] O yıllarda Gülhane asistanlığı herkes için değerli bir mevkiydi. Bunun için güçlü referanslı kişiler de yok değildi. Ancak, hoca bu stajyerleri kibarca reddediyordu. Tevfik Salim, Süleyman Numan'ın yanında iki sene asistanlık yaptıktan sonra baş asistan olmuştur. Gülhane'de toplamda beş sene boyunca asistanlık yapmıştır.[128] Hoca, asistanlarını yetiştirmek için çok uğraşır ve onlardan hiçbir imkânı esirgemezdi. Hoca hasta başındayken sadece talebe ile münakaşaya girer, talebe varken asistanlara soru sormazdı. Viziteye girmeden ve viziteden sonra asistanlarıyla harika münakaşa ederdi. Bu münakaşalar sırasında

[126] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 16.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 20.
[127] Gülhane Staj Vesikası hakkında **bkz.:** Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 112.
[128] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 17.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 21.

asistanları ondan önemli bilgiler öğrenirdi. Asistanını koruyup gözeten hoca, küçük bir iş yapsalar dahi onları ödüllendirir ve teşvik ederdi. Bunu diğer asistanlar ve talebe karşısında anlatmaktan keyif alırdı. Asistanlarının yaptığı bir muayeneyi, bulduğu bir şeyi mutlaka onun ismiyle anmaya ehemmiyet verirdi. Hatta, asistanlarının pek çok şeyi kendisinden daha iyi bildiğini, bugün kendisinin ders verdiğini fakat gelecekte onların ders vermeye başlayacaklarını söylerdi. "Erkân-ı Harbiyem" diyerek andığı asistanlarını çok severdi.[129] Zeki olanları çok sever, fakat çalışkanları daha çok takdir eder ve çalışkanlığı zekadan üstün görürdü. Süleyman Numan, derste talebesinin dikkatini çekmeyi çok iyi bir şekilde başarırdı. Gülünç bir hikaye anlatırken muhteşem bir bağlantı kurmasıyla talebe kendini bir anda derin bir ilmî meselenin içinde bulurdu.[130] Bu yüzden hocanın dersleri verimli geçerdi. Hocanın hasta başında da neşeli tavırları devam ediyordu. Talebesine, hastanın hastalığıyla ilgili sebep ve bulgularıyla alakalı sorular sorardı. Hocası tarafından soru taarruzuna tutulan talebesinin sıkıldığını fark edince diğer talebeye, bir ötekine ve en sonunda doğru cevabı onlara buldurana kadar sorular sorardı. Tevfik Salim, 1906 yılında yapılan bir sınavla Tıp Fakültesi'nde de Süleyman Numan'ın yanında poliklinik muavini (asistan) olmaya hak kazanmıştır. Buna rağmen, çok sevdiği Gülhane'deki görevini de bırakmamıştır. 18 Ekim 1907'de bir derece terfi almıştır.[131] 1909 senesinde, askerî ve sivil tıp mekteplerinin birleşimiyle ihdas edilen Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'nde de Süleyman Numan'ın yanında laboratuvar şefi olarak görev aldı.[132] Onun yanında, 1903'ten 1914 yılına kadar 11 sene boyunca görev almıştır. Tıp Fakültesi, Haydarpaşa'daki binasına geçtiğinde üç dahiliye kliniği ile çalışmalarına devam etti. I. Dahiliye Kliniği'nde Fevzi Paşa görev yapıyordu. Burada; Adnan Bey (Adıvar), Neşet Ömer Bey (İrdelp) ve Akil Muhtar Bey (Özden) de yer alıyordu. II. Dahiliye Kliniği'nde; Celal İsmail Paşa, Samuel Abravaya (Marmaralı) ve Rıfat Bey görev yapıyordu. III. Dahiliye Kliniği'nde ise Zoeros Paşa'nın ayrılmasıyla Süleyman Numan Bey ve Tevfik Salim görev alıyordu.[133]

Süleyman Hoca, asistanlarını ve diğer anabilim dallarında çalışan gençleri sık sık evinde akşam yemeğine davet eder ve bu surette onlarla bir hocadan ziyade arkadaş

[129] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 18.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 22.
[130] Osman Şevki Uludağ'ın "Süleyman Numan Nasıl Ders Verirdi?" başlıklı yazısı için **bkz.:** Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 50.
[131] **BOA, Y..MTV., 303/40.**
[132] İbrahim Alaettin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, Yedigün Neşriyatı, İstanbul 1946, s. 338.
[133] Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 77.

gibi konuşur, şakalaşırdı. Çoğu zaman bu ortamlarda önemli ilmî mevzular anlatılır, üzerinde tartışılırdı. Bu sohbetlerde, Süleyman Numan dürüstlük, vatan ve ilim sevdası duygularını gençlere aşılamaya gayret gösterirdi.[134] Talebe ve asistanlarını evladı gibi gören hoca, zor zamanlarında yardımlarına koşmaktan büyük mutluluk duyardı.

Süleyman Numan, ilmi ve kabiliyetleriyle, incelediği bir hastanın teşhisini koyabilen nadir hekimlerdendi. Örneğin; 1904 senesinde İstanbul'da bir menenjit vakası gören hoca, hastanın belirtilerine bakarak bu hastaya menenjit teşhisi koyar. Fakat, ne yazık ki, hastayı gören ve tetanos, romatizma ve septisemi gibi teşhisler koyan diğer hekimlere fikrini kabul ettiremez.[135] Diğer taraftan, başka bir zaman yine hocanın menenjit teşhisi koyduğu iki hasta serum tedavisiyle iyileştirildi.[136] Ancak yine de hekimler arasında hocanın gösteriş yapmak için hastalık icat ettiği şeklindeki iftiralar söylenegeliyordu. Süleyman Numan, Türk tıbbında ilk defa bir hastada humma-ı racia hastalığı olduğunu tespit eden kişidir.[137] Buna rağmen, birtakım hocalar bu hastalığın Polonya'da ve Güney Rusya'da bulunduğunun kitaplarda yazılı olduğunu, Türkiye'de olabileceğine dair bilgi bulunmadığı için Süleyman Numan'ın bunu uydurduğunu söylemekteydiler.

Süleyman Numan'ın iyi bir kütüphanesi vardı ve çok okur, ilmî gelişmeleri takip ederdi. 1905 senesinde "Spirochaeta pallida" isimli frengi vb. hastalıklara sebep olan bakteri keşfedildiği zaman, tıp çevrelerinden bazı kimseler buna inanmamış ve üzerine araştırma yapmaya lüzum görmemişlerdi. Fakat, Süleyman Numan hem kendisi bunun için araştırmalarda bulunmuş hem de stajyerleri ve asistanlarına bu bakterili hastalar hakkında araştırma yapmalarını tavsiye etmişti. Aynı şekilde, frengi hastalığının tedavisinde kullanılmak üzere bulunan "Salvarsan" adlı antibiyotiği Türkiye'de hasta üzerinde ilk uygulayan yine Süleyman Hoca'nın kliniği olmuştur.[138] Bunların yanı sıra, Süleyman Numan kanserin mikrobik olduğuna inanırdı ve buna neden olan mikrobu bulmak için çok uğraşırdı. Bu minvalde, talebesini deneyler yapmak için teşvik ederdi. Süleyman Numan, bunlardan başka, 1910 yılında çıkarılmaya başlanan "Osmanlı Serîriyat Mecmuası" nın yazı heyetindeydi ve orada pek çok tıbbî bilgiler yazmaktaydı.

[134] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 18.
[135] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 19.
[136] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 20.
[137] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 20.
[138] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1935, s. 21.

2.6.2. Osmanlı Serîriyat Mecmuası

Bu dergiyle alâkalı olarak karşımıza, birkaç resmî evrak çıkmaktadır. Bu belgelerdeki esas konu, Kolağası Tevfik Salim Bey'in tıp ilminden bahsedecek olan "Serîriyat" ismindeki bir dergi çıkarmak amacıyla ruhsat talep ettiğine dair hususların karara bağlanması şeklindedir. Derginin ruhsat alım ve yayına hazırlık işlemleri epey zaman almıştır. 23 Mart 1909 tarihli bir arşiv belgesine göre, Dr. Tevfik Salim, Dahiliye Nezareti'ne yaptığı başvuruyla derginin yayımlanabilmesi için ruhsat talebinde bulunmuş, Dahiliye Nezareti de, 28 Mart 1909 tarihli bir diğer belgede, buna istinaden ve Matbuat Nizamnamesi'nin üçüncü ve dördüncü maddelerinin bir gereği olarak başvuru sahibi hakkında tahkikat yapılması amacıyla Zaptiye Nezareti'ne, gereğinin yapılması amacıyla bir yazı göndermiştir.[139] Ayrıca, tahkikat neticesinin kendilerine bildirilmesi talep edilmiştir. Meseleyle alakâlı olarak, yine tarihli 28 Mart 1909 ve Bâb-ı Âli Daire-i Umur-ı Dahiliye (İçişleri Dairesi) mektubî kaleminden çıkan, Zaptiye Nezareti'ne yazılan bir arşiv vesikasında durum zikredilmektedir. Akabinde, aynı belge İstanbul Polis Müdüriyeti'ne intikal etmiştir. İstanbul Polis Müdüriyeti, kendisine gönderilen resmî belgenin üzerine kendi resmî mührünü basarak 4 Nisan 1909 tarihinde bir cevapta bulunmuştur.[140] Kurumlararasında süregelen yazışmalardan çıkan ortak sonuç, Tevfik Salim Bey'in talebinin, kendisinin askerî hekim olması sebebiyle kendisi hakkında yapılacak tüm tahkikattan Harbiye Nezareti'nin ve ilgili komutanlığın sorumlu olduğu ve meselenin bu kuruma havale edilmesi gerektiğidir.

Zaptiye Nezareti'nden gönderilen 4 Nisan 1909 tarihli cevabi yazıda ise, ayda bir çıkarılacak ve tıbbî ilimler hakkında yazılar kaleme alınacak olan "Osmanlı Serîriyat Mecmuası"nın çıkarılması üzerine talepte bulunan Kolağası Dr. Tevfik Salim Bey'in asker kökenli birisi olmasından dolayı kendisi hakkında yapılacak olan tahkikatın Harbiye Nezareti'nce yapılması gerektiği bildirilmiştir.[141] Öte yandan, Dahiliye Nezareti'nin, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti Âlisi'ne mesele hakkında yazmış olduğu bir yazısı bulunmaktadır. Bundan sonraki süreçte, Tevfik Salim hakkında Harbiye Nezareti'nin gerçekleştireceği tahkikat hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, derginin ruhsat işlemlerinin ne zaman sonuçlandığına dair

[139] **BOA, DH.MKT., 2778/52**
[140] **BOA, ZB, 331/86**
[141] **BOA, DH.MKT., 2785/24**

bir bilgi de edinilememektedir. Sadece, derginin başvuru tarihinden hemen hemen bir yıl sonra yayımlanabildiği bilinmektedir. Ayda bir çıkarılması kararlaştırılan derginin ilk sayısı Mart 1910 tarihinde yayımlanmıştır.[142] Osmanlı Serîriyat Mecmuası'nın yayımlandığı günü, "Tababet-i Hâzıra Mecmuası" ndan öğrenmekteyiz. Zira bu mecmuada yer alan: "Mart'ın birinci günü âlem-i tababetimizi yeni bir risale, Osmanlı Serîriyat Mecmuası tezyin etti." şeklindeki ifadeden dolayı Serîriyat Mecmuası'nın 14 Mart 1910 tarihinde ilk baskısını gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.[143] Kimi sayfalarında resimli tıbbî bilgilerin bulunduğu, ayrıca yerli hekimlerimizin yanı sıra yabancı hekimlerin yazılarına da yer verilen dergi, Ebuzziya Matbaası'nda basılmaya başlanmış olup ikinci seneden itibaren Tanin Matbaası'nda basılmaya başlanmış, 3. sene 2. sayısından itibaren bilinen son sayısına kadar da Kader Matbaası'nda basılmıştır. Türkçe tek bir başlık halinde yayımlanan derginin Türkçe başlığına ilaveten yalnızca 2. sene 3-6 numaralı sayılarının kapağında, Fransızca ifadelerle, "Osmanli Séririat Medjmouassi Revue Médicale Ottomane" başlığını görmekteyiz.

Derginin ilk sayısından bilinen son sayısına kadar ön kapağında bir Hey'et-i Nâşire (Yayın Heyeti) yer almaktadır. Dr. Tevfik Salim Bey, derginin sorumluluğunu üstlenmiştir. Derginin yayın heyetinde: Dr. Asaf Derviş, Dr. Süleyman Numan, Dr. Tevfik Salim (Sağlam) Dr. Orhan Abdi (Kurtaran), Dr. Ziya Nuri (Birgi), Dr. Hamdi Suad (Aknar), Dr. Refik Münir (Keskingil), Dr. Haydar İbrahim (Aydar) ve Dr. Süreyya Ali (Kayacan) yer almaktadır.[144] Yayın heyetinin dışında: Dr. Reşad Rıza (Kor), Dr. Julius Wieting Paşa, Dr. Neşet Ömer (İrdelp), Dr. Server Kamil (Tokgöz), Dr. Hulusi (Behçet), Dr. Saim Ali (Dilemre), Dr. Besim Ömer (Akalın), Dr. Kemal Cenab (Berksoy), Dr. Abdülkadir Lütfi (Noyan), Dr. Ali Haydar (Erel), Dr. Eşref Ruşen ve Dr. Tevfik İsmail (Gökçe) gibi önemli isimler, çeşitli makalelerle dergiye katkıda bulunmuşlardır. Düzenli olarak yayımlanan dergi, Eylül 1912 - Ekim 1913 tarihleri arasında Balkan Harbi'nin başlaması ve yayın heyetinin bu harbe iştirak etmesinden dolayı yaklaşık 1 yıllık bir kesintiye uğramıştır. Dergi, bu tarihten itibaren, son sayısına kadar kesintiye uğramamıştır. Dergide yayımlanan makalelerin bazılarının kitapçık şeklinde ayrı baskısı yapılmış veya bir seri halinde yayımlanan makaleler bir araya getirilerek kitap şeklinde yayımlanmıştır. Bunlar, "Seririyat

[142] **Osmanlı Seririyat Mecmuası**, Matbaa-yı Ebuzziya, Mart 1326 (Mart 1910), No:1, s. 1.
[143] **Tababet-i Hâzıra**, 16 Mart 1326 (29 Mart 1910), Sene:2, No:2, 31.; Cem Hakan Başaran, "Osmanlı Seririyat Mecmuası / Revue Médicale Ottomane (1910-1914)", **Kebikeç**, S.47, 2019, s. 273.
[144] Cem Hakan Başaran, "a.g.m.", 2019, s. 275.

Mecmuası Külliyâtı" adıyla basılmıştır. Derginin yayın amacı ve hedefleri, 14 Mart 1910 tarihli ilk sayısında yayın heyeti tarafından "Mukaddime" başlığı altındaki giriş yazısında açıklanmıştır. Burada; tıp ilmine ve Osmanlı tıbbına daima hizmet edeceklerini ve bu gayeye ulaşmak amacıyla ellerinden gelen gayreti sarf edeceklerini, meslektaşlarının da yardımı eklenince mecmuanın öneminin daha da iyi bir şekilde anlaşılacağını beyan etmişlerdir.[145] Derginin yayın heyeti, tıp ilmindeki güncel gelişmelere mecmuada yer vererek hekimleri bilgilendirmeyi beyan ediyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde Osmanlı Serîriyat Mecmuası'ndan önce de Türk hekimler tarafından çeşitli birlikler kurulmaya ve mecmualar çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunlardan biri de "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye"dir. Bu cemiyet, bir grup tıbbiyelinin mücadeleleriyle ve bazı tıbbiye muallimlerinin destekleriyle kurulmuştur.[146] Daha sonraları, Osmanlı Serîriyat Mecmuası'nın cemiyet kanadını temsil edecektir. Cemiyet, 3 Mart 1867 tarihinde resmi olarak kurulmuş ve 29 Mayıs 1897 tarihinde ise II. Abdülhamid'in emriyle kapatılmıştır. Dergi müellifleri, iktidarın kısıtlayıcı ortamında çeşitli mecmua isimleriyle yeniden bir araya gelmeye çalışsalar da başarılı olamamışlardır. II. Meşrutiyetin ilanı, toplum hayatında matbuat serbestliğinin tanınmasını sağlamış, bundan dolayı bu dönemde çeşitli dernekler açılmış ve pek çok hekim toplulukları ortaya çıkmıştır. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, meşrutiyet ilan edilmeden önce, Askerî Tıbbiye Mektebi içerisinde yeniden ihdas edilmeye çalışılmış olsa da, ancak askeri ve sivil tıbbiyelerin birleşmesiyle 1909 yılında Tıp Fakültesi'nin kuruluşunun ardından bir araya gelebilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye azalarının sarayda kabul edilmesi, bu cemiyetin faaliyetlerine izin verileceği anlamına geliyordu. Cemiyetin açılış toplantısı, 25 Aralık 1910 tarihinde Tıp Fakültesi Reisi (Dekanı) Cemil Paşa (Topuzlu) başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Cemiyetin idaresinde bulunan, Ziya Nuri ve Süleyman Numan Bey gibi isimler toplantıda yer almıştır.[147] Cemiyetin yaklaşık iki yıl sonraki genel kurul seçimlerinde ise (21 Nisan 1912) cemiyet reisi olarak Mazhar Paşa seçilmiştir. Cemiyetin reisi değişmekle beraber, cemiyet kadrosu aynı kalmış ve en yetkili kişiler olarak Süleyman Numan ve Ziya Nuri (Birgi) Beyler göze çarpmaktadır. Görüldüğü üzere, cemiyete üye olan pek çok kişi

[145] **Osmanlı Seririyat Mecmuası**, Mart 1326 (Mart 1910), No:1, s. 3; Cem Hakan Başaran, "a.g.m.", 2019, s. 277.
[146] Cem Hakan Başaran, "a.g.m.", 2019, s. 279.
[147] Cem Hakan Başaran, "a.g.m.", 2019, s. 279.

aynı zamanda Osmanlı Serîriyat Mecmuası'nda yazılar kaleme almaktadır. Cemiyetin yeniden kurulmasıyla ilgili olarak Dr. Şükrü Kamil (Talimcioğlu) Bey, Tababet-i Hâzıra isimli mecmuada uzun bir eleştiri yazısı yazmış, sessiz sedasız diriltilen bu cemiyetin toplumun geneline hitap eden bir cemiyet olamayacağını ve ölüme mahkûm olacağından bahsetmiş, bu topluluğun kendi menfaati adına bu girişimi yaptığını ve liyakatsiz kişilerin âzâ olarak cemiyete doldurulduğundan bahsetmektedir.[148] Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin nizamnamelerinde bulunan ve asıl vazifelerinden biri olan "Türkçe tıp gazetesi neşretmek" görevi göz önünde bulundurulduğunda, cemiyetin resmi adıyla herhangi bir dergi tespit edilememiş olsa da cemiyet bu dönemde Osmanlı Serîriyat Mecmuası'nı yarı-resmi yayın organı olarak kullanıyordu. Osmanlı Serîriyat Mecmuası'nda çeşitli başlıklar altında yazılar yazılmış olup, dergi içeriğinde en geniş yeri kaplayan "Serîriyat Dersleri" isimli başlık olmuştur. Mecmuada Süleyman Numan'ın "Kolera" başlığıyla yazmış olduğu ve bu hastalığın İstanbul'a nasıl bulaştığını anlattığı yazısının içeriğini yanlış bulan Harbiye Nezareti, Maarif-i Umûmiye Nezareti'ne yazdığı 25 Ocak 1911 tarihli uzun bir yazı yollayarak durumu anlatmış, meseleyle ilgili düzeltme ve ilavelerde bulunmuştur.[149] Dergi içerisinde Tevfik Salim de yazılar kaleme almıştır. Onun, "Osmanlı Tıb Lisanı" başlığı altında yer alan tıbbi terminoloji hakkındaki yazıları ve "Bizde Tababet" başlığı altında yer alan tabiplik, hasta bakıcılık ve sıhhî hizmetler hakkındaki yazıları önem arz etmektedir. Genel olarak, çok geniş bir tıp literatüründen faydalanılarak yazılan dergide; yurtdışında ve Türkiye'de yaşanan tıbbî gelişmeler ve klinik gözlemler, tanı ve tedavilerin yanı sıra mikrobiyolojik araştırmalar ve tanıya yardımcı testler ile keşfedilen yeni ilaçlar ve istatistikler yer almıştır. Bu bölümlere özellikle Dr. Tevfik Salim, Dr. Refîk Münir, Dr. Süreyya Ali ve Dr. Azmi Arif Beylerin katkıları yadsınamayacak kadar büyüktür.[150]

[148] **Tababet-i Hâzıra**, sene 2, No: 20, 16 Kânunuevvel 1326 (29 Aralık 1910); Cem Hakan Başaran, "a.g.m.", 2019, s. 280.
[149] **BOA, MF.MKT., 1166/6**
[150] Cem Hakan Başaran, "a.g.m.", 2019, s. 287.

3. PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM'IN HARP YILLARINDAKİ FAALİYETLERİ

3.1. Balkan Savaşı Yılları (1912-1913)[151]

3.1.1. Bulgar Meselesi

19. asrın ilk yıllarından itibaren Balkanlarda birtakım karışıklıklar hız kazanmaya başlamıştı. Ortaya çıkan karışıklıkların temelinde milliyetçi fikir ve hareketlerin olduğunu söylememiz mümkündür. Yaşanan gelişmeler, Balkan coğrafyasının tamamını derinden etkileyecek ve mevcut sınırları değiştirecek olan Balkan Savaşları'na giden sürecin başlamasına sebep olmuştur. Bu doğrultuda, Bulgar milliyetçiliğinin gelişim sürecinin Balkanlarda savaşın meydana gelmesindeki önemli etkenlerden biri olduğunu söyleyebiliriz.

1860'lardan itibaren şiddetini arttırmaya başlayan Bulgar milliyetçi hareketlerinin diğer milletlere göre daha geç gelişmesi gayet normal karşılanmalıdır. Zira, Barbara Jelavich'e göre payitahta en yakın Balkan bölgesi olan Bulgar toprakları daima merkezi hükümetin kontrolüne ve askerî müdahalelere açık bir konumdaydı.[152] Tarihi gelişmelerin doğal bir unsuru olarak Balkan milletleri arasında Rumların kültürel üstünlüğü bulunmaktaydı. Bunda, Ortodoksluğun merkezi olarak kabul edilen Patrikhane'nin kendileri tarafından idare edilmesi de etkilidir. Sırp, Karadağlı, Rumen ve Rumların aksine Bulgarların halkı örgütleyip bir araya getirecek dinî bir merkezleri bulunmamaktaydı. Bulgaristan coğrafyasındaki milliyetçi bilinç, kültürel gelişmelerin ardından gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda asırlar boyunca uygulamış olduğu istimâlet politikasının yanı sıra Bulgarlar, kendi kimliklerini ve tarihlerini; kilise, halk şarkıları ve folklorik ögeler sayesinde muhafaza ettiler. Fakat, dinî açıdan Yunanlara (Rum) tâbiydiler. 19. yüzyılın başlarında Bulgarca'ya çok yakın bir dil olan

[151] (Bu bölümdeki yazıların çoğu, Tevfik Sağlam'ın bizzat kendisinin yazmış olduğu anılardan oluşan "Balkan Harbi Hatıraları (1912-1913)" başlığı altında, T. İ. Gökçe ve N. Üster'in editörlüğünü yaptıkları "Tevfik Sağlam (1882-1963)" isimli üç ciltlik külliyatın II. Cildinde yer almaktadır.)

[152] Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi-1 18. ve 19. Yüzyıllar**, çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı & Haşim Koç, İstanbul 2020, Küre Yayınları, s. 365.

Kilise Slavoncası Yunanca ile değiştirilmişti.[153] Bu yüzden Bulgarlar tarafından Bulgarca'nın edebi bir dil olarak gelişim göstermesi önemliydi. Mamafih, Aynaroz Dağı'ndaki manastırda Keşiş Paisii, 1762 yılında ilk Bulgaristan tarihi kitabını yazdı.[154] Böylelikle, Bulgarların da bir tarihleri olduğunu kanıtlamak istiyordu. İstanbul'da ve Bulgar coğrafyasında kaleme alınan Bulgarca kitapların sayısı 1840 ve 50'li yıllarda epey artmıştır. Yabancı dilde yazılmış pek çok bilimsel kitap Bulgarca'ya çevriliyor ve yayımlanıyordu. Bulgar çocuklar, eğitim için kilise ve manastırlara gönderiliyorlardı. İlk Bulgar lisesi Gabrova'da (Gabrovo) 1835 yılında açıldı. Üniversite düzeyinde ise bir eğitim kurumları bulunmamaktaydı. Yükseköğretim için Bulgar öğrenciler Protestan misyoner okullarına müracaat ediyor ya da yurtdışına çıkıyorlardı. Yurtdışına çıkanlar, Fransa, Almanya ya da Avusturya'da eğitim görüyorlardı. Ancak, Rus topraklarında tahsil görenler ileride yüksek mevkilere çıkacaklardı. Çarlık Rusya'sı, özerk ve ileride bağımsız bir Bulgar devleti kurulması yönünde başrolü üstlenecek olsa da ilk başta Bulgarlarla ilişkileri tek taraflıydı. Zira, 19. asrın henüz ilk yarısında Ruslar daha çok Sırp ve Yunanlara odaklanmış vaziyettelerdi. Jelavich, Kırım Harbi'nde aldığı yenilgi sebebiyle Rusların Balkanlar'da etkin bir siyaset izlemesinin yaklaşık yirmi sene boyunca engellendiğini iddia etmektedir.[155]

1858 senesinde, Slav Yardımsever Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyet Bulgar gençlere Rusya'da eğitim görmeleri amacıyla burs tahsisinde bulundu. Cemiyetin en büyük amaçlarından biri, Slavları Rusların önderliğinde bir araya getirmekti. Öğrenciler, eğitimleri süresince maruz kaldıkları ideolojilerin neticesinde Bulgar milliyetçi hareketinin adeta silahşoru haline geleceklerdi. Bulgar tüccarlar, Yunanların bağımsız olmasından sonra İstanbul'daki Rum nüfuzunun bir miktar azalmasından çok istifade etti. Pek çok alanda Rum rakiplerinin yerini almaya başlamışlardı. Böylece Bulgar tüccarların zenginleşerek güçlendiğini söyleyebiliriz. Eflak ve Boğdan taraflarındaki hakimiyetini kaybeden Osmanlı Devleti, payitaht halkının pek çok ihtiyacını karşılamak üzere Bulgaristan ve Mısır coğrafyasındaki ticarete yönelmişti. 1830'dan 1876 yılına kadar Bulgar tüccarların memleketin bütün pazarlarında ticaret yaptıkları biliniyordu.[156] Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında uzlaşmaya varılan

[153] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 366.
[154] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 366.
[155] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 368.
[156] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 368.

1838 tarihli Baltalimanı Ticaret Muahedenamesi'yle beraber tekel usulünün (Yed-i Vahid) kaldırılması ve ortaya konan serbest ticaret politikası, Türk tüccarları etkilemesinin yanında Bulgarlar da dahil olmak üzere tüm Balkan milletlerinin ekonomilerini olumsuz yönde etkilemiştir.

Tek bir merkezî Bulgar otoritesi bulunmadığından dolayı, cemaatlerin kendisi sorunları çözmekteydi. Tanzimat döneminde bu cemaat sistemi, Osmanlı idari sistemine entegre oldu. Kapsamlı düzenlemeler ise 1864 yılındaki Vilayet Nizamnamesi ile gerçekleşti. Bulgar cemaatleri, ileride milli bir kilise ve milli bir eğitim sistemi kurma hususunda önemli rol oynayacaklardı. Bulgaristan coğrafyasında; toprak mülkiyeti, idarî teşkilat ve vergi usulü meselelerinde çeşitli sorunlar bulunuyordu. Bunlar için, Bâb-ı Âli tarafından çeşitli reformlar ortaya kondu. Bâb-ı Âli, idarî reform yapma maksadıyla Tuna'nın güneyinde pilot bir eyalet kurma fikrini ortaya atmıştı. 1864'te Silistre, Vidin ve Niş bölgelerini kapsayacak olan bir "Tuna Vilayeti" kurulmuştu. Bu vilayetin idaresine, aydın devlet adamlarından Midhat Paşa getirilmişti. Çeşitli alanlarda iyileştirmeler yapılarak mamur edilmeye çalışılan vilayette, özellikle daha iyi bir eğitim vermeyi ve bu sayede Bulgar gençlerinin yurtdışına gitmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır.[157] Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın ilanıyla kapsamlı reformlar yapmaya çaba göstermiş olsa da bazı reformların gerçekleştirilememiş olması, taşradaki gayrimüslim ahalinin hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. 1840'lı yıllardan itibaren yerel meclislerde gayrimüslimleri de görmeye başlamaktayız. Fakat, bu durum onların hükümetten isteklerini durduramamıştır. Jelavich, hükümetin yaptığı reformlar karşısında gayrimüslim halkın hoşnutsuzluğu sona ermeyince Osmanlı bürokratlarının Rus veya Sırp kışkırtmasını bahane ettiklerini savunmaktadır.[158] Ayrıca, Rusların kesinlikle Bulgarları isyana teşvik etmediğini de eklemektedir. Rusların Osmanlı'ya reform konusundaki baskısını, diplomatik yollar ve Ortodoks kilisesi vasıtasıyla gerçekleştirdiğini iddia etmektedir. Tüm bunlara karşın Halil İnalcık, Bulgarlar tarafından önceden beri çıkan ayaklanmalarda, özellikle de 1850 yılındaki Vidin İsyanı'nda, yaptığı tahrikçi faaliyetlerle öne çıkan devletin Rusya olduğunu ortaya koymuştur.[159] Bilindiği üzere, Vidin İsyanı ortaya çıktığı sırada Tuna'nın hemen

[157] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 371.
[158] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 372.
[159] Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, İstanbul 2023, Kronik Kitap, s. 99.

ötesinde, Eflak'ta bir Rus ordusu bulunuyordu.[160] Tarihî kaynaklar, Vidin ayaklanmasını çıkaran Bulgar komitacıların, Rusların Eflak'a gelmiş olmalarından dolayı cesaretlendiği ve onlarla doğrudan doğruya iletişime geçtiklerini göstermektedir.[161] Öte yandan, Rusya'nın Bulgaristan'ı karıştırmak ve fitne yaymak üzere casuslar yolladığı da kaynaklarla sabittir. Örneğin, 1850 Haziran'ında Rıza Paşa tarafından, Eflak'tan Rusçuk üzerinden, kıyafet değiştirmiş bazı Rus subayların Niş, Sofya ve Tırnova taraflarına hareket ettikleri tespit edilmiştir.[162] İnalcık, Bulgarların bağımsızlık sürecini: "Osmanlı hükümetinin gözü önünde olup giden bu sessiz inkılâb, Bulgar tacir ve muallimlerinin eseri olan ve önce bilhassa Helenizm'e karşı cephe alan bu seri kalkınma, Bulgarlara millî benliklerini ve gayelerini öğretmiş, kurtuluş mücadelesi için didinecek milliyetçi, uyanık bir kadro yaratmıştı."[163] şeklinde belirtmiştir.

Bulgarlar arasında "İhtiyarlar" adı verilen, tüccar ve aristokratlardan oluşan bir grup, Bulgarlara verilen imtiyazların arttırılmasını savunuyor ve yıkıcı bir ayaklanma istemiyordu. Şayet, Bâb-ı Âli ile bir anlaşma yapabilirseler amaçlarına ulaşabileceklerini düşünüyorlardı. Bu fikirleri, şiddet içeren yöntemleri hedefleyen kimseler tarafından ağır bir şekilde eleştiriliyordu. Bunlar arasında, zengin ailelerin eğitimli gençleri başı çekiyordu. Çünkü onlar, devrimci ideolojilerin peşinden koşarak millî bağımsızlıklarına kendi çabalarıyla ulaşmayı arzuluyorlar ve bu sebeple büyük güçlerin desteğini de talep etmiyorlardı. Bu doğrultuda Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde komite merkezleri kurdular. Ayrıca, Avrupa'da benzer amaçlarla kurulmuş gruplarla iletişim halinde oldular. Başlarda, Bulgarların silahlı isyanı başlatacak güçlü bir askerî organizasyonu bulunmuyordu. Jelavich, Türk kuvvetlerinin büyük güçler karşısında zor durumda kalsa bile, Bulgar komitacıları rahatlıkla mağlup edebilecek güçte olduğunu öne sürmüştür.[164] Bundan dolayı Bulgarlar, büyük bir gücün, Rusya'nın desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Öte yandan, 1864 yılında İstanbul'a Rus elçisi olarak tayin edilen İgnatiev, Balkanlardaki milliyetçi hareketlerle yakın temas halinde bulunmuştur.

[160] Halil İnalcık, **a.g.e.**, 2023, s. 99.
[161] Halil İnalcık, **a.g.e.**, 2023, s. 100.
[162] Halil İnalcık, **a.g.e.**, 2023, s. 101.
[163] Halil İnalcık, **a.g.e.**, 2023, s. 50.
[164] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 373.

Bulgarlar, kendi kiliselerini Fener Rum Patrikhanesi'nden ayırmak amacıyla faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda ilk etapta, Tanzimat Fermanı'nın "dinî eşitlik" ilkesini Patrikhane'nin hakimiyetine karşı bir argüman olarak kullandılar. Nitekim, 1849 yılında Sultan Abdülmecid, Bulgarların İstanbul'da kendi kilisesini kurabileceğini kabul etti.[165] Ardından, İstanbul'un Fener semtindeki ahşap bir bina Bulgarların yardımlarıyla kiliseye çevrilmiş ve burası Sveti Stefan Kilisesi adını almıştır.[166] Demir Kilise, olarak da bilinir. Bu durum, Bulgar milletinin bağımsızlık yolundaki en büyük adımlarından biri olmuştur. Ruslar daima Rum Patrikhanesi'nin faaliyetlerini desteklemekle birlikte, Balkan Ortodoksları arasında çıkacak herhangi bir çatışmayı engellemeye çalışıyordu. Diğer yandan, Bulgarlar 1860 yılının Nisan ayında kutladıkları Paskalya töreninde Rum Patriğinin ismini zikretmeyip Osmanlı padişahlarının adını zikretmişlerdir.[167] Bu gelişme, Bulgarlar ile Rum Patrikliği arasındaki çekişmenin şiddetlenmesini sağlayacaktı. Bulgarların çeşitli faaliyetleri neticesinde Osmanlı Devleti, Sultan Abdülaziz döneminde, 1870 yılında "Bulgar Eksarhlığı"nın kurulduğunu ilan eden bir ferman yayınlamıştır.[168] Bu durumdan, Rum Patrikhanesi ve Yunan hükümeti hiç hoşlanmamıştır. 1872 yılında I. Antim eksarh seçildi. Ardından, kilisenin Rum Patrikhanesi'nden ayrıldığını ilan etmiştir. Bunun üzerine, Patrik onu bölücü olarak ilan etmiştir.[169] Tüm bu gelişmeler, görüldüğü üzere, bir süreliğine Ortodokslar içerisinde çatışmaya sebep olmuştur. Muhafazakar Bulgarlar dinî meseleler üzerinde yoğunlaşırken, devrimci görüştekiler ise Balkanların çeşitli bölgelerinde komitalar kurarak Türk ve Müslüman nüfusu yok etmek ve kargaşa çıkarmak suretiyle faaliyetlerde bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti, Balkan coğrafyasında bir süredir devam eden Bulgar komitacıların isyanlarıyla mücadele ederken, 1875 yılında Bosna ve Hersek'te meydana gelen isyanla da karşı karşıya kalıyordu.[170] Bu gelişmeler, Osmanlı ve Rus devletlerini yeniden karşı karşıya getiriyordu.

[165] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 374.
[166] "Sveti Stefan Kilisesi – İstanbul", **T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı**, Erişim adresi: https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/istanbul/gezilecekyer/sveti-stefan-kilisesi (03.12.2025).
[167] Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914**, İstanbul 2017, Timaş Yayınları, s. 568.
[168] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 374.
[169] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 375.
[170] Barbara Jelavich, **a.g.e.**, çev. İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç, 2020, s. 377.

3.1.2. Makedonya Sorunu

Osmanlı Devleti'nin Girit ve Ermeni meseleleriyle uğraştığı yıllarda gelişen ve daha sonra tehlikeli bir hal alan başka bir sorun ise Makedonya sorunuydu. Makedonya kavramı, Osmanlı Devleti tarafından kullanılan bir kavram olmayıp Berlin Kongresi'nden sonra Balkanlı milletler tarafından ortaya atılmıştır.[171] Osmanlı Devleti bu toprakları "Rumeli" ismiyle belirtiyordu. Makedonya toprakları, stratejik ve ekonomik bakımdan önemli topraklardı. Bu faktörlerden dolayı bu coğrafya, üzerinde çekişme yaşanan bir mekan haline geliyordu. Bu faktörlerin dışında, Makedonya'nın etnik yapısı da fikir ayrılıkları ve çatışmaları tetikleme potansiyeline sahipti. Bu coğrafyada; Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Ulahlar, Arnavutlar ve Yahudiler bir arada yaşamaktaydı. Kültürel çeşitliliğin olduğu bu topraklarda hakim olan unsur Türklerdi. Hatta, bu topraklarda üç vilayetin müfettişi olan Hüseyin Hilmi Paşa, 1904 yılında bir nüfus sayımı yaptırmış ve bu sayıma göre; Müslümanlar (çoğu Türklerden oluşmaktaydı) 1.508.507, Bulgarlar 896.497, Rumlar 307.000, Sırplar 100.717 ve Valaklar (Ulah) 99.000 kişiden oluşuyordu.[172] Bu topraklardaki karışıklığı hızlandıran bir diğer gelişme, Bulgarların 1870 yılında kendi kiliselerini, Bulgar Eksarhlığı'nı, kurmalarıyla İstanbul'daki Rum Patrikliğinden ayrılmaları şeklinde gerçekleşmiştir. Rum ve Bulgar kiliselerinin ayrılmasının sonucunda Makedonya Bulgarları, Rum kilisesinin etkisinden kurtulup kendi millî kiliselerine bağlanmakla Bulgaristan'ın etkisi altına giriyorlardı. Okulların genelde kiliselere bağlı olduğu hesaba katılırsa, Bulgaristan kendi din adamları vasıtasıyla Makedonya'da yaşayan Bulgarları kendine çekme avantajı elde ediyordu.[173] Buna karşılık, Yunanistan ve Sırbistan da aynı yöntemi uygulamaktaydı. Bundan dolayı, bu üç devlet arasında yaşanan Makedonya perspektifindeki Balkan mücadelesinde, din adamları ve öğretmenler devletlerin enstrümanı olarak kullanılıyordu.

Osmanlı Devleti'nde Makedonya sorununun ortaya çıkmasındaki en önemli sebeplerden birisi olarak Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları gösterilebilir. İlk olarak Ayastefanos'la birlikte büyük bir Bulgar Devleti kurulmuştu. Ardından yapılan Berlin Antlaşması'nda ise, Büyük Bulgaristan parçalanarak Makedonya ve Doğu Rumeli (Şarkî Rumeli) toprakları ayrılmıştır. 1886 yılında Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la

[171] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, 2017, s. 567.
[172] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, 2017, s. 568.
[173] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, 2017, s. 569.

birleşmesi, Bulgarlar için "Büyük Bulgaristan" ülküsünü gerçekleştirme noktasında çok önemli bir adım oluyordu. Bu ülkü doğrultusunda, Bulgarların sonraki hedefi Makedonya olmuştur. Bu doğrultuda, Makedonya'da çıkaracakları karışıklıklar suretiyle Batılı devletlerin dikkatini ve müdahalesini buraya çekmek istiyorlardı. Böylece, Ermeniler gibi Bulgarlar da silahlı örgütlenme yoluna gittiler. Sofya ve Selanik gibi şehirlerde komita merkezleri kurarak faaliyetlerini yürüttüler. Bulgarlar, Osmanlı toprağı olan sadece Makedonya'yı değil, Edirne'yi de ele geçirmek istiyorlardı. Yunanlar ve Sırplar da komitalar kurarak Makedonya topraklarında terör faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Özellikle 1890'lı yıllardan itibaren bu topraklar çetrefilli bir süreç içerisine girmiştir. Bu yıllardan itibaren özellikle Rusya ve Avusturya'nın harekete geçmesi ile sorun uluslararası bir nitelik kazanmaya başladı. 1897'de ise, Osmanlı Devleti bir yandan Yunan Harbi, diğer yandan da Girit ve Ermeni meseleleriyle uğraşıyordu. Tüm bu meselelerde İngiltere, Osmanlı Devleti'ne yoğun baskılarda bulunuyordu. Makedonya Komitası'nın baskısı ile Bulgar hükümeti 1899 yılında Osmanlı Devleti'ne bir muhtıra göndererek Makedonya'ya özerklik verilmesini istiyordu. Osmanlı Devleti bunu reddetti. Diğer Balkan ülkeleri ile Batılı devletler de buna itiraz etti. Çünkü, özerk bir Makedonya kısa sürede Bulgaristan'ın himayesi altına girecekti. Fakat, isteğini kabul ettiremeyen Bulgarlar, komitaları vasıtasıyla Balkanlarda terör faaliyetlerine daha yoğun bir şekilde hız vermişlerdir. Ortalığın daha da karışması üzerine İngiltere, Osmanlı Devleti'ne Makedonya'da ıslahat yapma konusunda baskıda bulunmaya başladı. Rusya başta olmak üzere diğer büyük devletler de buna destek verdiler. Almanya ise Osmanlı Devleti'nin direnmesini tavsiye ediyordu.[174] 1901 yılında Makedonya'da yaşanan olaylar önü alınamaz bir hale geldi. Bunun üzerine II. Abdülhamid'in emri üzerine 1902 Kasım ayında "Rumeli Vilayetleri Hakkında Talimat" yayınlandı. Bu talimatla beraber; valilerin yetkileri genişletilmiş, mahkemeler daha tarafsız hale getirilmiş, jandarma teşkilatında hem Müslüman hem de Hristiyanlara yer verilmeye başlanmış, en az elli evi olan her köye okul yapılmasına karar verilmiş ve tüm bu çalışmaları takip etmek üzere bir genel müfettişlik oluşturulmuştur. Bunun üzerine, Hüseyin Hilmi Paşa genel müfettiş olarak Selanik'e görevlendirilmiştir. Hilmi Paşa, bir müddet başarılı faaliyetlerde bulunmuş olsa da komitacıların terör faaliyetlerini durduramamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu çabalarına rağmen İngiltere, yeni taleplerine devam etmekteydi. İngilizler,

[174] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, 2017, s. 573.

Makedonya'ya Hristiyan bir genel vali tayin edilmesini talep ediyorlardı.[175] Bu yıllarda komitacılar köprü ve demiryollarını bombalıyordu. Hatta, Mitroviçe'de Rus konsolosunu dahi katletmişlerdi.[176] Bu sırada, Osmanlı Devleti benzer şekilde faaliyetlerde bulunan Ermeni komitacılarla da mücadele ediyordu. Avusturya ve Rusya imparatorları, dışişleri bakanları ile birlikte, 30 Eylül-3 Ekim 1903 tarihlerinde Mürzsteg'de buluşarak Makedonya sorununu görüştüler. Burada, "Mürzsteg Programı" adı verilen ıslahat esaslarını kabul ettiler.[177] Bu esaslar, 9 Ekim 1903 tarihinde Bâb-ı Âli'ye bildirildi. Buna göre, Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanına, Hristiyan ahalinin sıkıntılarını gözlemlemek adına bir Avusturyalı ve bir de Rus memur verilecekti. Bu devletler esasında bu sayede casusluk faaliyetleri yürütmeyi amaçlıyorlardı. Ayrıca, jandarma teşkilatının başına bir yabancı generalin getirilmesi gibi istekler de sıralanmıştı. Sultan Abdülhamid, Mürzsteg Programı'nı kabul etmek istemiyor olsa da devletlerin baskı ve tehditleri üzerine programı aynen kabul etmek zorunda kaldı. Fakat, bu program da pek bir işe yaramayacak, sorunlar devam edecekti. Makedonya sorunu, Balkan Savaşları'nın oluşması noktasındaki en önemli etkenlerin başında gelmektedir. Bu savaşlar neticesinde Osmanlı Devleti Balkanlardan çekilmek zorunda kalmış, fakat bu coğrafyada Türk egemenliğinin bıraktığı boşluğu doldurma kabiliyetine sahip olan bir devlet bulunmadığından dolayı Balkanlar huzura kavuşamamıştır.

3.1.3. Savaşa Giden Süreçte Osmanlı Devleti'nin Durumu

Sultan II. Abdülhamid döneminde, Batı tarzında açılan okulların da etkisiyle, Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye gibi mekteplerde eğitim görmüş aydın, entelektüel gençlerin sayısı epeyce artmıştı. Bu gençler, Abdülhamid idaresinde yoğun basın sansürü altında eğitim görmüş kimselerdi. Tevfik Salim'e göre, Sultan Abdülhamid bu okulları iktidarı için tehlikeli görmekte ve buralarda okuyan öğrencilerin dünyada olup bitenleri öğrenmemesi için elinden geleni yapmaktaydı.[178] Ayrıca, bunu yaparak mevcut iktidar çarklarının sistemli ve sorunsuz bir şekilde işlediği izlenimi vermekteydi. O dönemlerde eğitim veren modern okullarda resmî olarak yabancı dil eğitimi verilmekteydi. Fakat, okul idaresinin belirlediği kitaplar dışındakilere izin verilmezdi. Tevfik Salim'in Askerî Tıbbiye yıllarında bu sebepten dolayı çektiği

[175] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, 2017, s. 574.
[176] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, 2017, s. 574.
[177] Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, 2017, s. 574.
[178] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 25.

sıkıntıları, okula gizlice dil kitabı sokma çabalarını bilmekteyiz. Ona göre, mektepten mezun olan gençlerin çoğu, dil eğitiminin kalitesizliğinden olsa gerek, öğrendikleri yabancı dili kolayca unutmaktaydılar. Diğer taraftan, dil öğrenme konusunda istekli ve ısrarlı olan gençlerin istedikleri kitap ve mecmualara erişmeleri pek de kolay değildi. Doğrusu, Beyoğlu'nda (Pera) yabancı dil eserleri satan kitapçılar mevcuttu. Fakat, buralardan yabancı uyruklu kişiler ve Osmanlı azınlıkları alışveriş yapıyordu. Türk tebaasının yabancı yayıncılarla iletişim halinde olması mevcut koşullarda tehlikeli sayılmaktaydı. Öte yandan, önemli pek çok kitabın ülke sınırları içerisine sokulması ve kitapçılar tarafından satılması yasaktı. Bundan dolayı, Türk aydınları Batılı eserlerin çoğunu temin edemiyor ve Batı'daki gelişmeleri tam anlamıyla takip edemiyordu. Hatta, Tevfik Salim'in Askerî Tıbbiye anılarında da bahsettiği şekliyle, yüksek tahsil görmek maksadıyla yurtdışına gönderilen Türk öğrencilerin memlekete döndüklerinde tıp alanındaki gelişmeleri takip edememelerinin sebeplerinden biri de bu olmalıdır. Tevfik Salim, o zamanlar Türklerin Avrupa'ya gitmelerinin zor olduğundan, bunun için padişah iradesi ve "kuvvetli bir arkası" olması gerektiğinden bahsetmektedir.[179] Bunun dışında, zamanın gençleri için Avrupa'ya gizlice kaçarak gitmek vardı ki, bu tehlikeli ve çok zor bir yolculuk anlamına geliyordu. Bu şekilde yurtdışına giden Osmanlı aydınları az da olsa mevcuttu. Tüm bunlardan dolayı Tevfik Salim, memleket aydınlarının çoğunun dünyadaki gelişmelerden habersiz olduklarını belirtmektedir. Bundan başka, Batı'yı yakinen tanıması ve takip etmesi gereken elçilik çalışanlarının çoğunun iltimaslı ve niteliksiz olması da buna eklenebilir.[180] Aydın sayılan gençler arasında Osmanlı'nın Batı karşısında çok geride kaldığı ve devletin her geçen gün yıkılışa sürüklendiğine dair görüş mevcuttu. Gençler, bütün bunların müsebbibinin II. Abdülhamid olduğuna inanıyorlardı. Abdülhamid'in gidişi ve yerine mülayim bir padişahın gelişiyle meşrutî idarenin yeniden tesis edilmesini arzu ediyorlardı. Ancak bu şekilde devletin içerisinde bulunduğu güç vaziyetten kurtulabileceğini düşünüyorlardı. Türk aydını, Batılı devletlerin, özellikle de Fransa ve İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne olan düşmanlıklarının Abdülhamid idaresine olduğunu ve II. Abdülhamid ortadan kalkarsa bu devletlerin bizimle dost olacağını sanıyorlardı.[181] Bu bağlamda Tevfik Salim, o dönemin aydınlarının dünya siyasetini henüz kavrayamadıklarını ifade etmiştir. Halkınsa, ülke idaresinden memnun

[179] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 25.
[180] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 25.
[181] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 26.

olmamakla beraber sefalet ve cehalet içerisinde kaderine razı olarak yaşamaya çalıştığını söylemektedir.[182]

Osmanlı Devleti'nin jeopolitik ve stratejik açıdan değerli olan Rumeli topraklarına sahip olmak isteyen Büyük Devletler (Düvel-i Muazzama), bu coğrafyayı karıştırmaktaydı. Harbiye'de yetişen gençler, Rumeli topraklarında Batılı devletlerin emellerini gerçekleştirmek için faaliyette bulunan komitacılarla mücadele etmek zorunda kalıyorlardı. II. Meşrutiyetin ilan edildiği gün olan 23 Temmuz 1908 tarihi, aynı zamanda Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi anlamına geliyordu.[183] II. Meşrutiyet dönemi, tarih aralığı itibariyle uzun bir dönemi kapsamamasına karşın, Türk tarihi açısından önemli etkilere sahiptir. Dönemin en belirgin özelliği, Meşrutiyet öncesine göre daha serbest bir basın-yayın faaliyetlerinin gerçekleştirildiği atmosfere sahip olmasıdır. Bu dönemde; siyasî, iktisadî, hukukî ve eğitim başta olmak üzere neredeyse her alanda çeşitli yenilikler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Genç aydınlar, Rum, Ermeni, Sırp ve Bulgarlarla bundan böyle dost olarak yaşayacaklarını düşünüyorlardı. Bu sayede, onlara göre Makedonya meselesi yatışacaktı. Yeniden açılan Mebusan Meclisi'ne azınlıklardan pek çok üye katıldı. Meşrutiyetin ilanı aydınlar tarafından ilk günlerde coşkuyla karşılandı. Fakat, bu mutluluk pek de uzun sürmedi. Avusturya, Berlin Antlaşması'ndan beri işgal ettiği Bosna-Hersek'i ilhak etti. Ardından, özerk bir prenslik olan Bulgaristan Prensliği bağımsızlığını ilan etti. Bunlara ek olarak, Girit Yunanistan'a bağlandığını açıkladı.[184] Aydınlar içerisinde bulunan birtakım kimse, İttihatçılar iktidara geldiğinde onlara yanaşmış ve kendilerinin devletin önemli kademelerine getirilmelerini talep etmişlerdi. Birçoğunun talebi gerçekleşmeyince İttihat ve Terakki'den ayrılmaya ve yavaş yavaş muhalif tarafa geçmeye başladılar.[185]

Mebusan Meclisi'nde Türk ve azınlık mebuslar arasında husumet baş göstermeye başlamıştı. Azınlık vekiller Osmanlı Devleti'ni ve Türkleri ağır bir şekilde eleştiriyorlardı. Öyle ki, Rum asıllı mebus Yorgo Boşo Efendi: "Benim Osmanlılığım, Osmanlı Bankası'nın Osmanlılığı kadardır." diyecek kadar haddini aşmıştır.[186] Bu

[182] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 26.
[183] Kurtuluş Öztürk, "II. Meşrutiyet (1908-1923)". **Türk Maarif Ansiklopedisi**, C.3., Güncelleme: 2022, Erişim adresi: https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/ii-mesrutiyet/#yazar-1 (05.12.2025).
[184] Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 1992, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/balkan-savasi (06.12.2025).
[185] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 27.
[186] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 27.

dönemde tarafgirlik had safhadaydı. Din adamlarımız arasına nifak da girmişti. Örneğin, Mustafa Sabri Efendi, meşrutiyeti destekledikleri için Manastırlı İsmail Hakkı ve Mustafa Asım Efendilere hakaret etmekteydi. 13 Nisan 1909[187] tarihinde İstanbul'da başlamış olan bir ayaklanmanın Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından bastırılmasının ardından, II. Abdülhamid'in devrilmesiyle neticelenen bir süreç gerçekleşmiştir. Birçoklarının ayaklanmanın fitilini ateşlediğini düşündüğü, Volkan gazetesinin sahibi ve başyazarı olan Derviş Vahdeti, darbeden birkaç ay sonra idama mahkum edilmiştir.[188] Kendisinin bir İngiliz ajanı olduğu iddialar arasındadır.[189]

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki hükümeti, Balkan devletleri arasındaki husumetin en önemli sebeplerinden biri olan "kiliseler meselesi"ni 3 Temmuz 1911'de çıkarılan bir kanunla düzenledi.[190] Bununla birlikte, Balkan milletleri arasındaki bu büyük mesele onların lehine düzenlenmiş ve bu milletlerin aralarında anlaşmaları kolaylaştırılmış oldu. İttihat ve Terakki hükümetinin yapmış olduğu bu çalışmanın Balkan Savaşları'nın oluşum sebeplerinden biri olduğunu ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin bunun faturasını çok ağır bir şekilde ödemek zorunda kaldığını savunan tarihçilerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. II. Meşrutiyet döneminde ordu içerisinde bir grup asker tarafından oluşturulan ve "Halaskar Zabitan" (Kurtarıcı Subaylar) şeklinde isimlendirilen topluluk, ordu içerisinde kargaşaya sebep oldu. İktidar değişikliklerine sebep oldular. Orduda disiplinin bozulması ve askerin siyasetle uğraşması, bu dönemde Osmanlı Devleti'nde siyasî ve askerî alanlarda yaşanan büyük hezimetlere sebep olmuştur. Bu çalkantılı ortam içerisinde, 1911 yılında başlayan Trablusgarp Savaşı henüz sona ermeden Balkanlar karışmış ve 1912'de Osmanlı Devleti'nin Balkanları adım adım kaybedeceği Balkan Savaşları başlamıştır. Bu harp, Osmanlıcılık fikrinin bir kenara atılarak Türk milliyetçiliğinin ön planda yer almasına sebep olacaktır.[191]

---

[187] Bu tarihin rumi takvimdeki karşılığı 31 Mart 1325 olduğundan dolayı, ayaklanma "31 Mart Ayaklanması" şeklinde adlandırılmaktadır.
[188] Zekeriya Kurşun, Kemal Kahraman, "Derviş Vahdetî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 1994, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/dervis-vahdeti (06.12.2025).
[189] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 27.
[190] Cevdet Küçük, "a.g.m.", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 1992, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/balkan-savasi (06.12.2025).
[191] Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 94.

3.1.4. Savaşa Hazırlık ve Selanik'e Yolculuk

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın kurduğu "Büyük Kabine" adı verilen hükümet Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti aleyhine birleşeceklerini tahmin edememişti. Hükümet, Rusya'nın savaş olmayacağı hususunda Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi'ye verdiği teminata güvenerek Rumeli'deki 120 tabur talimli askeri terhis etti. 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesiyle birlikte I. Balkan Savaşı başlamış oldu.[192] Diğer müttefikler ise 13 Ekim'de Bâb-ı Âli'ye ortak bir nota vererek Rumeli'nin milliyet esasına göre muhtar idarelere bölünmesini talep ettiler. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Sırbistan ve Bulgaristan sefirlerinin pasaportlarını kendilerine vererek ülkeden gitmelerini istedi. Ertesi gün bu iki devlet Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Ardından, Yunanistan da bir nota vererek onlara katıldı. I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti iki cephede mücadele etti. Doğu cephesinde Bulgarlarla, batı cephesinde ise bütün müttefiklerle savaştı. Öte yandan, denizlerde Yunan donanmasıyla mücadele edilmiştir.

Balkan Harbi başladığı vakit, Dr. Tevfik Salim Tıp Fakültesi Üçüncü İç Hastalıkları (Dahiliye) Kliniği (Serîriyatı) laboratuvar şefi olarak Süleyman Numan'ın yanında çalışıyordu. Harbiye Nezareti Sağlık Dairesi'nde bulunan paşalar, askerî hekimliği ve harp sırasındaki sıhhî hizmetler hakkında modern bilgi ve tecrübelere sahip değildiler.[193] Gülhane Serîriyat Hastanesi'nin başında bulunan Prof. Dr. Julius Wieting, asker hekimi olmamakla birlikte, Güney Afrika'da yaşanan harplerde askerî hekim olarak görev almış ve bu sayede modern asker hekimliği konusunda bir miktar bilgiye sahipti. O yıllarda Osmanlı Devleti'nde, Almanya'da askerî hekimlik konusunda tecrübe edinmiş Süleyman Numan, Ziya Nuri, Asaf Derviş ve Eşref Ruşen dışında nitelikli asker hekimimiz bulunmamaktaydı. 1909 senesinde Haydarpaşa'da Tıp Fakültesi oluşturulduktan sonra Gülhane'deki bazı profesör ve asistanların fakülteye intikal etmesinin ardından Wieting Paşa, Gülhane'yi daha çok bir askerî hekimlik uygulama okuluna dönüştürmüştür. Bu sayede mektep, devletin önemli askerî kurumlarının pek çok konuda kendisine danıştığı bir kurum olmaya başlamıştır.

Balkan Savaşları başladığı vakit Türkiye'de harpte sağlık hizmetlerine ilişkin bir yönetmelik bulunmamaktaydı. Bunun ivedilikle hazırlanması gerekiyordu. Bunun

---

[192] Cevdet Küçük, "a.g.m.", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 1992, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/balkan-savasi (06.12.2025).
[193] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 29.

için, Alman ordusunun Harp Sağlık Yönetmeliği'nin tercüme edilmesi tercih edildi. Yönetmelik, yaklaşık 100-150 sayfadan oluşuyordu. Bunun yanında ek sayfaları da vardı. Bu yönetmelik ve eki, 15 gün içerisinde Türkçeye çevrilmek üzere Süleyman Numan, Asaf Derviş ve Ziya Nuri'ye verilmişti. Onlar da bu yönetmeliği üçe bölerek, içerisinde Tevfik Salim'in de bulunduğu üç hekime bölüştürerek havale ettiler. Tevfik Salim, Askerî Tıbbiye'de okurken arkadaşlarıyla birlikte gizlice Almanca çalışmış, hatta kendilerine Almanca hocası tutmuşlardı. Bu sayede bir miktar Almancası vardı. Fakat, bu yönetmelikte yer alan, üst düzey Almanca bilgisi isteyen kavram ve terimlere hakim değildi. Esasında üçünün de Almancası çok üst düzeyde değildi. Öte yandan, yönetmelik Alman ordusuna ve kolordu teşkilatına göre yazılmıştı. Bizdeyse, henüz kolordu teşkilatı teşkil edilmemişti. Yine de ellerinden geldiği kadar tercümesini yaptılar. Teslim ederken, bu tercümenin mutlaka bir heyet tarafından gözden geçirilmesi ve ordumuza uygun bir halde düzenlenmesi gerektiği üzerinde durdular. Fakat, bir süre sonra tercüme edilmiş bu yönetmeliğin Harbiye Nezareti tarafından aynı şekilde bastırılmış olduğunu ve uygulanmak üzere orduya dağıtıldığını öğrendiler.

Tevfik Salim, Balkan Harbi başladığı zaman Türk hekimlerinin çoğunun sağlık hizmetleri hususunda bilgisinin olmadığını belirtmektedir.[194] Sıhhiye seferberliği, Sağlık İşleri (Sıhhiye) Dairesi'nde vazifesi olan Kurmay Yarbay Mustafa Nimet tarafından hazırlanmıştı. Bu, Tevfik Salim'e göre, feci bir seferberlik hazırlığıydı. Buna göre, harpte görev alacak olan hekimler rütbe sırasına göre gelişigüzel şekilde tayin edilmişti. Hekimlerin yetenekleri ve uzmanlık alanları göz önünde bulundurulmamıştı. Dr. Tevfik Salim'e 6 Ekim 1912 sabahında, Sıhhiye Dairesi Seferberlik Müdüriyeti'nin 5 Ekim 1912 tarihli bir emir yazısı ulaşmıştır.[195] Bu emirde, Tevfik Salim'in Selanik fırkasının ikinci seyyar hastanesine tayin olduğu yazmaktaydı. Fakültede çalışan arkadaşları da benzer şekilde emirler almıştı. Hocası Süleyman Numan Yanya'ya, Ziya Nuri (Birgi) Batı ordusuna ve Asaf Derviş Doğu ordusuna gidecekti. Bundan birkaç gün sonra, Selanik fırkasının ikinci seyyar (gezici) hastanesine tayin edilip tıp fakültesinden ayrılmak zorunda kaldığından dolayı Tevfik

[194] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 30.
[195] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 31.

Salim'e, 10 Ekim 1912 tarihinde Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi tarafından bir belge verilmiştir.[196]

Seferberlik emrine genç hekimler şaşırmıştılar. Zira, onların asker hekimliği tecrübesi bulunmamakta olup yalnız klinikte yetişmişlerdi. Bu sebeple, hastanelerde çalışacaklarını ümit ederken, şu anda hepsi sıhhiye bölüklerinde ve seyyar hastanelerde görev alacaklardı. Kendilerine emirleri tebliğ edilen genç hekimler durumu tartışmak üzere soluğu hocaları Süleyman Numan'ın evinde aldılar. Süleyman Numan, onların bu memnuniyetsiz tavırlarını görünce: "Efendiler, seferberlik emri münakaşa edilmez, icra edilir. Haydi çabuk hazırlanıp yola çıkalım."[197] şeklinde konuşunca genç hekimlerin morali yeniden kendine gelmiştir. Tevfik Salim'e 11 Ekim 1912 tarihinde Selanik redif fırkası ikinci seyyar hastanesi hekimliğine ek olarak aynı fırkanın başhekim müşavirliği (danışman) görevi de verilmiştir.[198] Ardından, Tevfik Salim Selanik fırkasına tayini sebebiyle gerekli işlemlerin yapılması amacıyla Harbiye Nezareti'ne dilekçe vermiş[199] ve görevlendirildiği yere gitmek üzere hazırlık yapmaya başlamıştır. Hazırlık aşamasında hem kendisi hem de arkadaşlarının üzerinde panik havası hakimdi. Birbirlerine sorarak matara, muşamba, eyer, tabanca vb. teçhizatı yanlarına aldılar. Kış mevsimini harp bölgesinde geçirecekleri için kalın çamaşır aldılar. Balkanlarda kışın soğuk geçtiğini bildikleri halde yanlarına bir kürk ya da kalın bir kaput (palto) almayı unuttular. Hocaları Süleyman Numan ise harbe gitmeden düzenli ve eksiksiz bir hazırlık yapmıştı. Kendi mikroskobunu dahi yanına almıştı. Hoca, Yanya'ya gitmiş, orada kendisine başhekimlik vazifesi verilmişti. Orada mevcut olan bulaşıcı hastalıkların, özellikle de geri gelen ateşin[200] tanısında bu mikroskop çok iş görmüştür.

---

[196] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 32.
[197] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 33.
[198] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 33.
[199] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 34.
[200] **Geri gelen ateş için bkz.** "SAIDs" (SAID'ler): SAID'ler (sistemik otoinflamatuar hastalıklar), tekrarlayan ateşlere neden olan bir grup hastalıktır. En sık çocukları etkiler. Eskiden "periyodik ateş sendromları" olarak bilinen bu rahatsızlıkların çoğu kalıtsaldır ve genetik bir varyanttan kaynaklanır. Tedavi, SAID'nin türüne bağlıdır, ancak genellikle ömür boyu ilaç kullanımını içerir. **Cleveland Clinic**, Erişim adresi: https://my.clevelandclinic.org/health/diseases/saids-periodic-fever-syndrome (07.12.2025); Ergin Çiftçi, Halil Özdemir & Sonay İncesoy & Erdal İnce & Ülker Doğru, "Periyodik ateş, aftöz stomatit, farenjit ve servikal adenit (PFAPA) sendromlu bir olgu", **Türk Pediatri Arşivi**, 2004, 39, s. 36: Ateş, çocuklarda sık görülen ve öncelikle enfeksiyonu akla getiren semptomlardan biridir. Özellikle enfeksiyon hastalıklarına yatkın olan küçük çocuklarda yineleyen ateş atakları görülebilir. Buna karşın enfeksiyon dışı nedenlerle oluşan ve yineleyen ateş atakları ile seyreden bazı ender hastalıklar tanımlanmıştır. Yineleyen ateş atakları olan bir çocukla karşılaşan hekimlerin bu hastalıklara özgü bazı ipuçlarından yararlanarak tanı koymaları mümkündür. Periyodik ateş, aftöz stomatit, farenjit ve servikal adenit (PFAPA) sendromu bu ender hastalıklardan biridir.

3.1.5. Garp Cephesindeki Vazifeleri

Tevfik Salim Bey'in de aralarında bulunduğu Türk hekimleri, 18 Ekim 1912 tarihinde Balkan Harbi'ndeki görev yerlerine ulaşmak amacıyla kafile halinde Sirkeci'den yola çıktılar. Kafilede; Süleyman Numan, Ziya Nuri, Dr. Mahir, Reşat Rıza, Selanikli Şevket Münir, Süreyya Ali ve daha pek çok kişi bulunmaktaydı. İstanbul'dan Selanik'e trenle yolculuk yaklaşık olarak 24 saat sürüyordu. Hekimler bunu da hesaba katarak yanlarına erzak almışlardı. Tevfik Salim'i uğurlamaya eniştesi Cavit Bey gelmişti. Yanında koca bir sepetle gelen Cavit Bey, içerisine ekmek, peynir vs. gıdalar koyarak uzun yolculuklarında lazım olur diye bunları Tevfik Salim'e vermiştir. Hakikaten, Selanik yolculuğu çok uzun sürmüş, yanlarına aldıkları erzaklar yetmemiş, Cavit Bey'in verdikleri ise tıkırı tıkırına yetmiştir. Rumeli demiryolları yabancı ulaşım şirketlerinin elinde ve Türk olmayan memurların idaresinde bulunuyordu. Yolculukları sırasında tren her istasyonda saatlerce bekleyerek Selanik'e 61 saatte, 20 Ekim sabah saat 7'de vardı. Selanik'e vardıklarında eşyalarını otele yerleştirdikten sonra hep beraber Garp Ordusu sıhhiye müfettişi Dr. Selami Paşa'yla konuşmaya gittiler. Paşa'yla görüşen herkes teker teker oradan ayrıldı. Tevfik Salim, Selanik'te vazifeli olduğundan dolayı orada kalacaktı. Arkadaşı Süreyya Ali ise İştip (Makedonya'da bir yer adı) redif fırkası sıhhiye bölüğüne görevlendirilmişti. Tevfik Salim onunla becayiş (değiş-tokuş) yaptırdı. Bunun üzerine Süreyya Ali Selanik'te kaldı. Tevfik Salim, 21 Ekim'de işlemlerini tamamlamış ve İştip redif birliğine görevlendirildiğine dair kendisine verilen belgeyi de yanına alarak yolculuğa hazırlanmıştır.[201] 22 Ekim sabahında ise, tren istasyonuna gelerek Köprülü'ye giden treni beklemeye başladı. Trenin ne zaman hareket edeceği kimse tarafından bilinmiyordu. Tüm eşyalarını istasyona yakın olan otele nakletti ve istasyonda saatlerce tren bekledi. Nihayetinde, beklediği trenin akşam saatlerinde kalkacağını öğrendi ve otelden eşyalarını alarak istasyonda beklemeye koyuldu. Akşam saat 7'de tren hareket etti. 23 Ekim sabah 3'te yağmurlu bir havada Köprülü'ye vardı. Sabah oluncaya kadar tren istasyonunda bekledi, sonra merkez kumandanının yanına gitti. Yanında Dr. Servet bulunuyordu. Kumandan, gidecekleri İştip redif fırkasının yerini bilmediğini, fakat 5. Kolorduya bağlı olduğunu, kolordu karargahının ise Bereketli'de (Kiliseli) bulunduğunu söyledi. Bu yüzden önce oraya gitmeleri gerekiyordu. Dr. Servet'le birlikte üç adet at kiraladılar ve yola koyuldular. Tevfik Salim at binmeyi

[201] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 37.

bilmiyordu. Askerî Tıbbiye'de kendilerine bunun eğitimi verilmemişti. Yolculukları 5 buçuk saat sürdü. Akşam 6'da Bereketli'ye vardılar. Yolculuk sırasında, savaş öncesinde terhis edilip memleketine varmadan savaşın başlaması üzerine geri çağırılan askerlerin durumuna şahitlik ettiler. Burada geceyi geçirecekleri bir yer aradılar. Nihayetinde kolordu başhekiminin evine gittiler. Kolordu başhekimi, Rıfat Bey isimli bir zattı. Bu evde, Tevfik Salim'in Tıbbiye'den arkadaşı olan, başhekim vekili Dr. Besim karşılarına çıktı ve onların geceyi burada geçirmesine yardımcı oldu. Ertesi gün (24 Ekim), merkez kumandanlığına gittiler. O sırada, Garp Ordusu 23-24 Ekim günlerinde Kumanova'da (Kumanovo) Sırplarla mücadele etmekteydi. Merkez kumandanı Kemal Bey cephede şiddetli muharebe olduğunu ve yollarda emniyetin bulunmadığını, bu yüzden Tevfik Salim ve arkadaşını cepheye ilaveten ordu gönderilirse onlarla beraber sevk edebileceklerini belirtti. Birkaç saat içerisinde Türk ordusunun mağlup olduğu haberini aldılar. Yenilginin ardından yaralı askerler gelmeye başlıyordu. Yaralıların tedavisine destek maksadıyla İştip'te görevli olan birkaç hekim Bereketli'ye geldiler. 25 Ekim'de Köprülü'ye doğru yola çıktılar. Yolda, bozguna uğramış askerlerle, sahipsiz mühimmat bulunuyordu. Sıhhiye bölüğünde bulunan erlerden gözü açık ve liderlik vasfı bulunan Mehmet adındaki eri, diğer erlerin başına çavuş yaptılar. Mehmet çavuş ve diğer sıhhiye neferinin yardımıyla sıhhiye malzemelerini derleyip toparlayarak temin ettikleri atlara yüklediler ve yola koyuldular. Akşam vakitlerinde Köprülü'ye vardılar. Ertesi gün hastaneye gittiler ve çalışmaya başladılar. Dr. Mithat Bey, seyyar hastane başhekimi idi ve bu hastanedeki görevleri sırasında da başhekim olmuştu. Harpten gelen yaralı askerleri tedavi ettiler. 26 Ekim de yaralıları tedaviyle geçmişti. 27 Ekim'de Üsküp'ün de kaybedildiği ve düşman kuvvetlerinin Köprülü'ye yaklaştığı haberini aldılar. Bu yüzden Köprülü'den de ayrılmak zorundaydılar. Eşyalarını önceden yola çıkartan sıhhiye ekibi, akşamüstü yola çıktılar. Gece saat 10'da İzevur (İzvor) Köyü'ne vardılar. Fakat, önceden yolladıkları eşyaları henüz gelmemişti. Bundan dolayı, soğuğa dayanmak zorunda olarak sabaha kadar burada kaldılar. Kendilerine yiyecek ve atlarına yem bulmaları gerekiyordu. Tevfik Salim, köy halkının Türklere düşman olduğunu ve imkanını bulduklarında tüm neferleri öldürebilecek potansiyelde olduklarını belirtmiştir. Bu sebeple, köylülerden erzak temini de gerçekleştiremediler. Bu süreçte hem kendileri hem de binek hayvanları aç ve susuz bir şekilde yola koyuldular. Ancak, karşılarına çıkan Türk neferlerinden rica ederek kendileri ve atları için az miktarda gıda temin

edebildiler. O yıllarda Türk asker ve hekimleri Rumeli topraklarında çok zor şartlar altında mücadele etmiş ve acıklı olaylar yaşamışlardır.

29 Ekim sabah saat 9'da köyden çıktılar ve öğleden sonra 4'te Babuna tepelerine geldiler. Buranın rakımı 1458 metreydi. Burada tek bir bina vardı. O da jandarma karakolu idi. Sıhhiye bölüğü epey yorgun ve bitkin vaziyette buraya ulaşmıştı. Başhekim ve diğer hekimler burada mola verdiler. Dr. Mithat Bey'in üstün çabaları ve ikna kabiliyetiyle birlikte geceyi jandarma karakolunda geçirdiler. Hava çok soğuk, hekimlerin hiçbirinin eşyası henüz onlara ulaşmamıştı. Öte yandan, karınları acıkmıştı. Herkes elinde bulunan yiyecekleri diğerleriyle paylaşarak açlığını gidermeye çalıştı. 30 Ekim günü öğleden sonra 2'ye kadar jandarma karakolunda konakladılar. Tevfik Salim eşyalarını beklemiş, bu sürede arkadaşları yola koyulmuştu. Eşyaları gelince o da yola koyuldu ve arkadaşlarına yetişti. Pirlepe hastanesinde ciddi manada hekim ihtiyacı olduğundan dolayı Tevfik Salim'le birkaç hekim arkadaşı buraya gönderildiler. Ertesi gün (1 Kasım) hastanede göreve başladılar. Hastaneye çok sayıda ve kötü durumdaki hastalar intikal ediyordu. Burada aşırı miktarda bitli hastaya rastladılar. Tevfik Salim, I. Dünya Savaşı'nda görev alacağı Doğu Cephesi'nde de çok sayıda bitli hastayla karşılaşacaktır. Fakat, Balkan Harbi'nde karşılaştığı bu hastalar gibisine hiç rastlamamıştır. Bunun dışında, hastanenin hijyen durumu da vahimdi. Özellikle, tuvaletlerin çok pis ve lağımların tıkalı olduğu belirtilmektedir. Hekimler var gücüyle yaralıları tedavi ediyor, iyi olanları gönderiyor, kötü olanlarıysa buldukları yere yatırıyorlardı. Öte yandan, hastanede yeteri kadar ameliyat ve pansuman malzemesi bulunuyordu. 1 ve 2 Kasım günlerini hasta tedavileriyle geçirdiler. Uzun yolculuklar, uykusuzluk, soğuk ve açlık gibi faktörler Dr. Tevfik Salim'in vücudunun yorgun düşmesine sebep olmuştu. Buna rağmen, yaralı askerlerin durumunu takip ediyordu. Bu arada, savaş boyunca hekimlerin memnun oldukları tek husus, hastalarda bu kadar çok bit bulunmasına rağmen tifüs ya da geri gelen ateş vakasına rastlanmamasıydı.[202] Bunun yanında, başka bir salgın hastalık da yoktu. Bütün hekimler yaralılarla ilgileniyor, pansuman yapıyor ve ufak cerrahi işlemlerde bulunuyorlardı. Büyük operasyonları ise, Operatör Dr. Mazlum gerçekleştiriyordu. 6 Kasım günü, hastaneyi boşaltmaları ve hastalarıysa Manastır'a nakletmeleri emri gönderildi. Tevfik Salim, yorgunluk ve düzensiz beslenmeyle birlikte gelen şiddetli baş ağrısıyla uğraşıyordu. Hekimler de Manastır'a

[202] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 44.

doğru yola çıktılar. Geceyi Topulca köyünde geçirdiler. Ertesi gün Tevfik Salim, yorgunluktan ve yetersiz beslenmeden dolayı baş dönmesi ve fenalık geçirdi. Ayakta zor durduğundan, bulduğu yerde uzandı ve uyudu. Uyandığında ise, atını emanet ettiği seyis Mustafa'nın bir yanlış anlaşılma üzerine Tevfik Salim'in Manastır'a gittiğini sandığından dolayı yola çıktığını öğrendi. Bundan dolayı, yanında Dr. Nafiz Bey olduğu halde ve binek hayvanları olmadan yola koyuldular. Altı saat boyunca Nafiz Beyle beraber şiddetli soğuk hava şartları ve kar yağışıyla mücadele ederek yürüdüler. Manastır önlerine vardıkları zaman yorgun ve bitkin haldeydiler. Soğuktan donmak üzere olmalarına rağmen kimsenin kente girişine izin verilmiyordu. Tevfik Salim, kente girmek üzere olan elli arabalık yaralı kafilesinin arasına katılarak içeriye girme teşebbüsünde bulundu. Bir süre ilerledikten sonra şehirdeki zabitlerden biri, geri dönerek kıtasına katılması yönünde kendisini ikaz etti. Fakat, savaştan dolayı kıtası farklı yerlere dağılmış, birkaç arkadaşı da Manastır şehrinin hastanesindeydi. O sırada 15. Kolordu kumandanı Kara Sait Paşa'nın teftişe geldiğini görünce hemen yanına gitti. Paşa'nın müsaadesiyle arkadaşlarının bulunduğu hastaneye gitmeyi başardı. Fakat, Dr. Nafiz'i bırakmamışlardı. Onu da daha sonra bir şekilde yanlarına getirebildiler.

9 Kasım akşamında seyis atını getirmişti. Ertesi sabah da eşyaları gelmişti. Ardından, menzil başhekimi Salih Bey'in makamına giderek onunla görüştü. Şehirde hekim ihtiyacı varmış. Bundan dolayı Dr. Tevfik Salim ve Dr. Nafiz Beylere Manastır'da çalışmaları için emir geldi. Bunun üzerine, Bulgar mektebinde bir hastane açmak üzere görevlendirildiler. Savaş ve yolculuk süreci Tevfik Salim'i çokça yıpratmıştı. Bu sebeple zayıf düşmüş ve iştahı kesilmişti. 12 Kasım'da sol bileğinde bir çıban çıktı (daha önce burnunda da çıkmıştı). Ateşi yükselmiş, titreme nöbetleri geçiriyordu. Buna rağmen istirahat etmiyor, hastalarla ilgileniyordu. Buna ilaveten, şiddetli baş ağrısı nöbetleri geçiriyordu. 13 Kasım'da yataktan kalkmaya mecali olmadığı halde, 230 yaralının hastaneye gelmesi üzerine yaralılarla meşgul olmaya mecbur kaldı. 14 Kasım'da Manastır'da top sesleri duyulmaya başladı. Halk arasında telaş hasıl oldu. 16 Kasım'da top sesleri daha da yakından gelmeye başladı. 17 Kasım'da top sesleri devam etmekle birlikte, şehre bir gülle düşmüştü. Bu durum halk arasında panik havası yaratmaya yetti. Eğer şartlar olumsuz seyreder ve Manastır'dan çekilmek zorunda kalınırsa Sırplar idareyi ele alana kadar hasta ve yaralılarla ilgilenmeye devam etmeleri için hekimlerimizin her birine 150 altın verdiler. O gün

Selanik'in düştüğü haberini aldılar. Türk ordusu Şark Cephesi'nde daha önceden Bulgarlara yenilerek Çatalca'ya doğru geri çekilmeye başlamıştı.[203] Her geçen gün geri çekilme haberleri alıyorlardı. Cephede ve cephe gerisinde vaziyet hiç de iç açıcı değildi.

Bulgar mektebi hastanesi Bulgar mahallesinin içerisindeydi. Burada yaşayan Bulgar ahali, Türklere saldırmak üzere sanki tetikte bekliyor gibiydi. Ordudaki vaziyetin kötüleşmesi üzerine, Türk ordusu Yanya'ya doğru çekilme kararı almıştı. Tevfik Salim, bilgi almak için gittiği Menzil başhekimliğinde kimseyi bulamadı, herkes gitmişti. İdadi mektebi hastanesi de aynı şekilde boştu. Manastır'da bulunan bölükler de şehri terk etmişti. Tevfik Salim, yaralılarımızı tedavi etmek için kesin bir şekilde burada kalmaya karar verdi. 19 Kasım sabahında kilisede çanlar çalıyordu. Gayrimüslim halk silah atarak kutlama yapıyordu. Öğrendiklerine göre belediye reisi ile şehrin müftüsü Sırp kumandanına şehri teslim etmişlerdi. Bir süre sonra Sırp askerleri şehre giriş yaptı. Bundan cesaretlenen gayrimüslimler, hastane deposundaki silahları yağmalamak istiyorlardı. Fakat, Dr. Tevfik Salim ve arkadaşları buna direndiler. Daha sonra, bir başçavuş himayesindeki bir Sırp birliği hastaneye geldi. Depoya bakmak istediler. Silah hariç işe yarar ne buldularsa aldılar. Bu arada Tevfik Salim'in matara, çanta vb. birkaç eşyasını da almışlardı. Manastır işgal edildiği vakit, hastane kasasında 116,54 lira para bulunuyordu.[204] Paranın kasada durması yağmalanma tehlikesinden dolayı faydasızdı. Bu sebeple, parayı Tevfik Salim'in taşımasını teklif ettiler. O da bu parayı haftalarca üzerinde taşımış ve İstanbul'a döndüğündeyse ilk işi bunu Harbiye Nezareti'ne teslim etmek olmuştu. Yazdığı bir dilekçeyle beraber bu parayı umumi depoya kabul ettirmiş ve makbuzunu almıştır. Parayı teslim etmesinin neticesinde aldığı makbuz, ileride işine yarayacaktır. Zira, aylar sonra hastane kasasındaki paranın nereye gittiğine dair devletin birkaç kurumu kendisini sorguladığında parayı teslim ettiğine dair edindiği makbuzu göstererek suçlamalardan kurtuluyordu.[205] 20 Kasım'da merkez kumandanının makamına giderek önceki gece Sırp askerlerinin hastaneye gelip kendilerini yağmaladığını bildiren bir şikayette bulundu. 21 Kasım gününde ise, yine aynı yere giderek hastalar için ekmek satın alma talebinde bulundu. Yanına bir miktar asker verilerek hastaların

[203] Cevdet Küçük, "a.g.m.", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 1992, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/balkan-savasi (09.12.2025).
[204] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 50.
[205] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 51.

ihtiyacı olan ekmek ve et aldılar. Sonrasında ise hastane deposunda bulunan silahlar, kendilerine zarar verilmeyeceği taahhüt edilerek, bu birliğe teslim edildi. Bir süre sonra hastaneyi ziyaret eden zabitler, hastaneyi boşaltmalarını talep etti. Bunun üzerine hasta ve yaralıları İdadi mektebi hastanesine naklettiler ve Bulgar mektebi hastanesini Sırplara teslim ettiler. Sırp ordusu sıhhiye (sağlık işleri) başkanı Albay Georgevic hastaneye gelerek ordu sıhhiye müfettişi Cemal Paşa'yı ziyaret etti. Georgevic, Türk yaralı ve hastaları Türk hekimlerinin bakmasını, sağlık durumu iyi olanları Sırplara teslim etmelerini ve her sağlık raporunu bildirmelerini belirtmişti. Tevfik Salim, Almanca bildiğinden dolayı Cemal Paşa ile Georgevic arasındaki irtibatı sağlayacaktı. 26 Kasım'da, bu kez İdadi mektebi hastanesini boşaltmaları istendi. Sırp ordusu sıhhiye başkanı Georgevic, Türk sağlık personelinin Cenevre Sözleşmesi[206] uyarınca serbest olduklarını, işi biten hekim ve eczacıların memleketlerine dönebileceklerini beyan etti.[207] 28 Kasım'da İdadi mektebi hastanesini terk ederek bir otele yerleştiler. Selanik üzerinden İstanbul'a dönmeyi düşünüyorlardı. 29 Kasım'da merkez kumandanlığı Selanik yolu ile giderlerse can güvenliklerini garanti edemeyeceklerini, iki gün bekler ve Belgrad üzerinden gitmek isterlerse Macaristan sınırına kadar kendilerinin güvenliğini sağlayacaklarını söylediler. Dr. Tevfik Salim'in Manastır'da şimdiye kadar gerçekleştirdiği faaliyetlere ilişkin Vardar Ordusu Sıhhiye Reisliği tarafından 30 Kasım 1912 tarihli bir belge verilmiştir.[208] 1 Aralık'ta ise hazırlıklarını tamamladılar ve 2 Aralık'ta kendilerine Belgrad'a kadar refakat edecek olan subayla beraber, Manol Efendi adında Ermeni bir Osmanlı vatandaşının da aralarına dahil olmasıyla yolculuğa çıktılar. Akşam saatlerinde Pirlepe'ye vardılar. Buradaki merkez kumandanı onlara ziyafet verdi ve burada misafir etti. Tevfik Salim, uzun yolculuklardan iyice yorulmuştu ve şiddetli ağrıları vardı. Bu ağrılarını yalnızca ağız yoluyla kullandığı morfin dindirebilmişti. 3 Aralık sabahında gün aydınlanmadan yolculuklarına devam ettiler. Önceleri geldiği İzavur (İzvor) köyünde yine mola vermişlerdi. Akşam saat 6'da ise Köprülü'ye varmışlardı. Burada karşılaştıkları

[206] **Cenevre Sözleşmesi için bkz.:** Arzu Yalçın, Mustafa Saygın, "MİLLİ MÜCADELEDE SITMAYA KARŞI HİLAL-İ AHMER CEMİYETİNİN ROLÜ", **Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi**, 2020:(özelsayı-1) s. 24. Cenevre Sözleşmesi, 22 Ağustos 1864 tarihinde ilan edilen uluslararası bir sözleşmedir. Bu sözleşmeden önce; savaşlarda yaralanan askerlerin durumu, vefat edenlerin gömülmesi ve savaş esirlerine dair uluslararası anlamda bir mukavele bulunmamaktaydı. Bu sözleşmede ayrıca; savaşta bulunan devletlerin oluşturacakları yardımlarla ilgili hükümler, kurtarma örgütü, sağlık binaları ve sağlık görevlilerinin durumu ile ilgili hususlar bulunuyordu. Cenevre'de toplanan uluslararası konferansta imzalanan sözleşmeyi Osmanlı Devleti 5 Temmuz 1865 tarihinde kabul etmiştir.

[207] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 52.

[208] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 53.

belediye reisi kendilerine güzel ikramlarda bulundu ve Bulgarların zulümlerinden bahsettiler. Bir süre sonra tren istasyonuna gittiler ve gece iki buçukta bekledikleri tren gelmişti. Ardından, kapalı bir yük vagonunda seyahat ettiler. Dört buçukta Üsküp'e vardılar. Kar yağmaktaydı. Saat 6'da yeni bir trene bindiler. Sabah 9 olduğundaysa Niş'e varmışlardı. Ardından, başka bir trene binerek Belgrad'a gideceklerdi. Fakat, Niş'teki fırka kumandanının Türk hekimlerinin bu gece Niş'te kalmalarını emrettiği haberi kendilerine bildirildi. Hekim olduklarını, Osmanlı Devleti'ne dönmek için ellerinde belgeleri olduğunu söyleseler de dinletemediler. Daha sonra arabayla, otele gideceklerini sanıyorlarken, bir askerî hapishaneye götürüldüler. Aralarından sadece Manol Efendi'yi, asker kökenli olmadığı için, hapishaneye koymadılar. Manol Efendi, sabah saatlerinde arkadaşlarını hapishaneden çıkarmak üzere Avusturya konsolosuna gitmiş ve derdini anlatmıştır. Bunun üzerine konsolos, hekimlerin serbest bırakılması için bir tavsiye mektubu yazmıştır. Bu sayede Tevfik Salim ve diğer hekimler hapishaneden çıkarılmıştır. Tutukluluklarının bir yanlış anlaşılma sebebiyle gerçekleştiği, kumandanlık yetkilileri tarafından bildirilmiştir. 5 Aralık'ta, gece yarısında trene bindiler ve 6 Aralık saat 1'de Belgrad'a vardılar. Hemen bir otele yerleştiler. 7 Aralık'ta trenle Peşte'ye doğru yola çıktılar. Peşte'de bir otelde konakladıktan sonra, 8 Aralık'ta Peşte'den trenle hareket ederek 9 Aralık saat 12'de Bükreş'e vardılar. Oradan, saat 4 buçukta kalkan trenle saat 10'da Köstence'ye vardılar. 10 Aralık'ta şehri dolaştılar ve bu sayede Osmanlı Devleti'nin harpteki durumunu öğrenme fırsatları oldu. Bütün Rumeli'nin kaybedildiğini ve Bulgarların Çatalca'ya dayandığını öğrendiler. Romanya'nın Köstence Limanı'ndan gece 1'de vapura bindiler. 11 Aralık sabahında İstanbul Boğazı'na giriş yapmışlardı. Beşiktaş önlerinde büyük devletlerin savaş gemilerinin demirlemiş olduğunu görünce müteessir oldular. İstanbul'a geldiklerinde durumun vahametini daha iyi anlıyorlardı. Savaşın başlamasının üzerinden henüz iki ay geçmeden Rumeli'de büyük toprak kayıpları yaşanmıştı. Rumeli Müslümanları perişan haldeydi. Bulgar ordusunun Çatalca'ya kadar geldiğini duyan Batılı devletler, vatandaşlarını kurtarmak amacıyla donanmalarını İstanbul'a göndermişlerdi. 12 Kasım'da Sadrazam Mehmed Kamil Paşa Bulgar Kralı'ndan mütareke talep etmiş. 17 Kasım'da Bulgarlar Çatalca'ya büyük bir hücum yapmışlardı.[209] Türk ordusu Çatalca'da büyük bir müdafaa gerçekleştiriyordu. Bu sırada Bulgar ordusunda büyük bir kolera salgını ortaya çıktı.

[209] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 59.

Bu Türk ordusunun lehineydi. 21 Kasım'da Osmanlı Devleti mütareke şartlarına itiraz etmiş, Tevfik Salim ve hekimler İstanbul'a geldiğinde mütareke müzakereleri yeniden başlamıştı.[210] Nihayetinde 16 Aralık'ta Bulgarlarla mütareke imzalanmıştır. Tevfik Salim 12 Aralık'ta Harbiye Nezareti Sağlık İşleri (Sıhhiye) Başkanlığı'na giderek harp sırasında yaşadığı tüm olayları anlattı. Ardından, Sağlık Dairesi kendisini Taşkışla[211] Hastanesi'ne hekim olarak tayin etti.[212] Hastanede çok bitkin halde bulunan hastaları tedavi ediyorlardı. Hastalara yardım için Avusturya büyükelçisinin eşi Markiz de Pallavicini sıkça hastaneye gelir, hastalara iaşe ve eşya getirirdi. Bir gün Tevfik Salim'e, Türklerin hastalıklara karşı dayanıklılığına hayran kaldığını, Avrupa'daki insanların dayanıklı olmadığını söylemiştir.[213]

16 Aralık 1912 tarihinde Londra Barış Konferansı toplanmıştı.[214] Büyük Devletler, savaşın başlangıcında netice ne olursa olsun statükonun bozulmamasından yanaydı. Zira, Türklerin Balkan devletlerini mağlup edeceğinden emindiler. Oysa, savaş Türklerin aleyhinde gelişiyordu. Bu sırada, iktidarı yeniden ele geçirme hırsı ile çırpınan ve savaşta meydana gelen yenilgileri hükümet değişikliği için kullanmayı hedefleyen İttihatçılar ordu içerisinde siyaset yapmaktaydılar. Halaskar grubuna mensup olmayan subaylardan birçoğunu yanlarına çekmiş, orduda bulunan eski taraftarlarını da siyasî faaliyetlere yönlendirmişlerdi.[215] Bu esnada, Bulgar ordusu Çatalca önlerinde tehlike yaratmaya devam ederken, Balkan devletleriyle Londra'da yapılan görüşmeler Edirne ve Adalar meselesi yüzünden neticesiz kalmıştı. Büyük Devletler, 17 Ocak 1913'te Bâb-ı Âli'ye verdikleri bir nota ile Edirne'nin Bulgaristan'a ve Adalar'ın da kendilerine bırakılmasını talep ettiler.[216] Bunun üzerine, tekliflerin görüşülmesi için Dolmabahçe Sarayı'nda devlet adamlarının katıldığı bir

[210] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 60.
[211] **Taşkışla için bkz.** "Tarihte Taşkışla", **İTÜ Mimarlık Fakültesi**, Erişim adresi: https://mim.itu.edu.tr/tarihte-ve-kultur-3/ (10.12.2025). Mekteb-i Tıbbiye (Askerî Tıbbiye) binası olarak inşa edilen Taşkışla binasının, temel atma töreni 24 Şubat 1847'de Sultan Abdülmecid tarafından gerçekleştirilmiştir. Binanın daha sonra kışlaya dönüştürülmesine karar verilmiştir. Zaman zaman geçici olarak hastane olarak kullanılan bina, Balkan Savaşları sırasında da geçici bir süreliğine hastane olarak kullanılmıştır. Bu zamanlarda Dr. Tevfik Salim bu hastaneye hekim olarak tayin edilmiştir. Yıllar boyunca farklı amaçlarla kullanılan Taşkışla binası, günümüzde İTÜ Mimarlık Fakültesi olarak hizmet vermektedir.
[212] Taşkışla Hastanesi başhekimliğinden Dr. Tevfik Salim'e verilen görev belgesi için **bkz.** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 61.
[213] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 60-61.
[214] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 63.
[215] Cevdet Küçük, "Bâbıâli Baskını", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1991, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali-baskini (10.12.2025).
[216] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 63.; Cevdet Küçük, "a.g.m.", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1991, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali-baskini (10.12.2025).

şûra toplandı. Bunun neticesinde, Edirne için yeni bir çözüm şeklini teklif eden cevabî notanın yazılması kararlaştırıldı (22 Ocak 1913).[217]

Diğer taraftan, İttihatçılar uzun süredir tasarladıkları hükümet darbesini gerçekleştirmek için harekete geçtiler. Tevfik Salim'in ağabeyi Osman Ferit (Sağlam), pek çok sadrazama şifre katipliği ve mühürdarlık (özel kalem müdürlüğü) görevlerinde bulunmuş bir kişiydi. Aynı zamanda, eski bir İttihatçı'ydı.[218] İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin mevcut hükümetten kurtulmak üzere bir hükümet darbesi hazırlığında olduklarını ağabeyinden öğrenmişti. Hatta, İttihatçılardan bir kısmı onların Cağaloğlu'ndaki evinde gizlice toplantı da yapmışlardı. İttihatçılar, Sadrazam Kamil Paşa kabinesinin Edirne'yi Bulgarlara terk etmiş olduğunu halka söyleyerek yapacakları hükümet darbesine millî bir dayanak vermek istediler. Tevfik Salim, Bâb-ı Âli'nin 23 Ocak 1913 tarihinde basılacağını ve hareket saatini dahi önceden biliyordu.[219] Operasyonun yarım saat öncesinde binanın karşısındaki köşede beklemeye koyulmuştu. O sırada, elçilere verilecek cevabî notayı görüşmek üzere hükümet Bâb-ı Âli'de toplanmış, müzakere ediyorlardı. Enver Bey, yanında Yakup Cemil, Mümtaz, Mustafa Necip, Ömer Naci gibi İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden sekiz-on kişiyle beraber Bâb-ı Âli'ye doğru hareket ediyorlardı.[220] Tevfik Salim ise Enver Bey'in yanında yaklaşık otuz kişinin bulunduğunu belirtmektedir.[221] İsyancılar Bâb-ı Âli'ye vardıklarında, sadaret yaveri Nafiz Bey odasından çıktığı sırada isyancıların ateşi sonucunda öldürüldü. Harbiye nazırının yaveri Kıbrıslızade Tevfik Bey de aynı şekilde vuruldu.[222] Tevfik Bey, ölmek üzereyken tabancasıyla İttihatçıların fedailerinden Mustafa Necip Bey'i öldürdü. Binanın büyük camlarına ateş edilerek camlar gürültüyle yere indirilmişti. Harbiye Nazırı Nazım Paşa ise ne olduğunu anlamak için dışarıya fırladığı sırada, isyancılar kapıyı koruyan polis komiseri Celal Bey'i de öldürerek iç sofaya girmişlerdi. Nazım Paşa, İttihatçılara doğru ilerleyip bağırdığı sırada Yakup Cemil tarafından vurularak

[217] Cevdet Küçük, "a.g.m.", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1991, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali-baskini (10.12.2025).
[218] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 63.
[219] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 63.
[220] Cevdet Küçük, "a.g.m.", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1991, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali-baskini (10.12.2025).
[221] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 63.
[222] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 64.; Cevdet Küçük, "a.g.m.", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1991, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali-baskini (10.12.2025).

öldürüldü.[223] Bu kanlı ve korkunç darbenin ardından Sadrazam Kamil Paşa darbeciler tarafından zorla istifa ettirilmiş, istifa vesikası Enver Bey tarafından Sultan Reşat'a götürülmüştür. Ardından, darbeciler Sultan Reşat'a Sadrazam olarak Mahmud Şevket Paşa'yı tayin ettirmişlerdir.

3.1.6. Şark Cephesindeki Vazifeleri

Osmanlı Devleti'nin iç meselelerle ilgilendiği sırada, Bulgarlar mütarekeyi bozdu ve 3 Şubat 1913'te savaş yeniden başladı. Bunun üzerine Dr. Tevfik Salim Harbiye Nezareti'ne çağrıldı. Orada Sağlık İşleri Başkanı, Askerî Tıbbiye'den hocası, İsmail Besim Paşa ile görüştü. Çatalca Cephesi'nde uzman hekim ihtiyacı olduğundan kendisinin oraya gönderileceğini söyledi. Bunun üzerine hazırlanarak trenle Hadımköyü'ne (Hadımköy) doğru yola çıktılar. Vardıkları yerde her tarafın balçık olduğunu gördüler ve yürümekte zorluk çekiyorlardı. Görev belgelerini gören Ordu Sağlık Başkanı Abdüsselam Paşa, Tevfik Salim'i Karaburun sıhhiye bölüğü hekimliğine, Süreyya Ali'yi de seyyar hastaneye tayin etti. Çok soğuk hava şartları altında at üzerinde Karaburun'a gönderildiler. Yol üstünde Yassıviran'da (Yassıören) bulunan 3. Ordu karargahında mola verdiler. Bundan sonra, akşam 7'de Karaburun'a vardılar. Fakat, ertesi gün kolordudan gelen bir emirle, Yassıviran'daki menzil hastanesine tayin edilmiş olduklarını öğrendiler. Bunun üzerine Yassıviran'a geldiler. Burada 100 yataklı, tek katlı, basit ve perişan halde olan bir hastanede vazifelerine başladılar. Hastalar, yan yana ve sıkışık halde yatmaktaydı. Hasta koğuşları yeterince ısıtılamıyordu. Hastaların hepsi bit içerisindeydi.[224] Her taraf kar içerisindeydi. Çatalca Cephesi, İstanbul'a çok uzak olmamasına rağmen cephedekiler ve cephe gerisindeki personel iaşe ve araç gereç eksikliği çekiyordu. Üstelik, hastanenin kırılan camı dahi temin edilemiyordu. Hekimler hastanede sabahtan akşama kadar çalışıyor, kişisel bakımlarına dahi zaman ayıramıyorlardı. Dr. Tevfik Salim, titizliğine dikkat etmesine rağmen bir süre sonra kendisi de bitlenmiştir. Hastaneyi düzenlemeye çalışan Tevfik Salim, burada bir adet laboratuvar kurmaya çalışmış ve gerekli olan malzemeyi Tıp Fakültesi'nden getirtmiştir. Bir ara hastanede bütün vücudunda kızamığa benzeyen döküntüler olan bir hasta görmüş ve kızamık teşhisi koymuştu. Ancak, bir süre sonra hekim arkadaşlarından Dr. Şekip Habip Bey rahatsızlanmış ve onu Süreyya

[223] Cevdet Küçük, "a.g.m.", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, 1991, Erişim adresi: https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali-baskini (10.12.2025).
[224] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 65.

Ali ile ayrıntılı bir şekilde muayene etmişlerdi. Bunun üzerine, bu tip vakaların "lekeli tifo" (tifüs) olduğunu anladılar.[225] Bu hastalık, savaş dönemlerinde askerler üzerinde görüldüğünden dolayı "Harp Humması" ya da "Ordu Humması" olarak adlandırılmıştır. Tifüs hastalığı, bu isimlerin yanı sıra, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında, "lekeli tifo" adıyla da anılmaktaydı.[226] O zamana kadar hiç lekeli tifo vakasına şahitlik etmemişlerdi. Tüm hastaneyi inceledikten sonra 4 vakaya daha rastladılar. Ordu Sağlık Başkanı Abdüsselam Paşa, uzun bir süre Yemen'de kalmış, orada pek çok lekeli tifo vakası görmüştü. Hadımköyü'nden gelerek hastaları inceledi ve lekeli tifo teşhisini o da onayladı. Hemen bir karantina çadırı kurarak hastaları oraya naklettiler. Ardından, dezenfeksiyon amacıyla İstanbul'dan etüv cihazı getirdiler. O yıllarda yeni bir tıbbî bilgi olmakla beraber, tifüsün (lekeli tifo) bitler vasıtasıyla hastalara geçtiğini biliyorlardı. Bu yüzden hastaları öncelikle bitten kurtarmaya çalıştılar. Bundan böyle, hastaneye yeni hasta kabul etmedikleri gibi geriye de hasta göndermiyorlardı. Kısa süre sonra, 16 Mart'ta, Tevfik Salim de rahatsızlanmaya başlamıştı. 18 Mart'ta ateşi 39 dereceye kadar yükselmiş, vücudundan birtakım döküntüler meydana gelmişti. Tifüse yakalanmıştı. Meslektaşları onun İstanbul'a gönderilmesine karar verdiler.[227] Önce Hadımköyü'ne, oradan da İstanbul'daki Sirkeci Garı'na getirildi. Kızılay'ın gönüllü servisiyle Cağaloğlu'ndaki evine bırakıldı.

3.1.7. Tifo ve Tifüs Tartışmaları

Hastalığı ağır seyrediyordu. Dalgın ve halsizdi. Ateşi 14 gün boyunca sürdü. Neyse ki, bir komplikasyon[228] gelişmedi. 14 Nisan 1913'te ilk defa sokağa çıkabildi. Bu arada, cephede Tevfik Salim ve Süreyya Ali tarafından tifüs vakasının teşhis edilmesi tıp camiasında gündeme oturmuştu. Daha önce Osmanlı Devleti'nde Gülhane Başhekimi (Sertabibi) Wieting Paşa tarafından Çırağan Hastanesi ve Gülhane'de birkaç kişide tifüse benzer vakalar görülmüştü. Diğer taraftan, Yassıviran'da Tevfik Salim ve Süreyya Ali tarafından tifüs vakaları tespit edilmişti. İçlerinde, Dr. Neşet

---

[225] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 66.; Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 104.

[226] Sevilay Özer, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını". **Belleten**, C.80, S.287, Nisan 2016, s. 220. doi:10.37879/belleten.2016.219

[227] Dr. Tevfik Salim'in rahatsızlanması üzerine İstanbul'a gönderilmesi için III. Kolordu Baştabip Müşavirliğinden yazılan 5 Mart 1329 (18 Mart 1913) tarihli tezkere için **bkz.** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 66.

[228] Fransızca aslı complication olan "Komplikasyon" sözcüğünün anlamı: Hastalık sırasında ortaya çıkan ve hastalığın temel özellikleriyle ilişkili olmayan her türlü olumsuz sağlık olayı veya süreci. **Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük**, Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/?ara=komplikasyon (11.12.2025).

Ömer'in (İrdelp) de yer aldığı bir kısım tanınmış hekimler, bu vakaların "tifo" olduğunu iddia ediyorlardı. Bundan dolayı, Harbiye Nezareti'nde bir komisyon toplanmıştı. Bu esnada, iki görüşün savunucuları da fikirlerinin arkasındaydı. Dr. Tevfik Salim, kendini iyi hissettiği bir vakit Haydarpaşa'da 3. İç Hastalıkları Kliniği'nde bu meseleyi incelemeye karar verdi. Bütün hastalarda kan kültürü, aglütinasyon[229] ve lökosit[230] sayma gibi tetkikler yapmıştır. O zamanlarda Dr. Neşet Ömer (İrdelp), kendi kliniğinde yatan hastaları tıp camiasına "tifo vakası" olarak takdim etmekteydi. Dr. Tevfik Salim, yeteri kadar doküman topladıktan sonra Tıp Fakültesi'nde "Lekeli Tifo (Tifüs)" hastalığına dair bir konferans vereceğini, fakülte reisinden (dekanı) izin alarak, ilan etmişti.[231] Fikir ayrılığı yaşadığı kimseleri de bu konferansa davet etmiştir. Neşet Ömer konferansa katılmamıştır. Konferans sırasında salon hınca hınç doluydu. Vakaların niteliğini çeşitli açılardan açıklayarak ortaya koyduğu tezi başarıyla savundu. Konferans sırasında, kendisiyle zıt fikirde olan kimse söz almadı. Konuşmanın sonunda yoğun bir alkış gerçekleşti. O günden itibaren Haydarpaşa Tıp Fakültesi, bu vakaları lekeli tifo şeklinde belirtmeye başladı. Dr. Tevfik Salim, tıp literatürümüze yeni bir teşhis koyarak tarihe geçiyordu. Tıp tarihimizde uzun süre boyunca ihtilaflı olan bu mesele Tevfik Salim tarafından böylelikle ortadan kaldırılıyordu.[232]

3.1.8. Avrupa'daki Faaliyetleri

Nisan 1913'te bir gün Gülhane Hastanesi başhekimi Prof. Dr. Wieting, Tevfik Salim'i yanına çağırttı. Almanya'nın Wiesbaden şehrinde "Türk Şifa Yurdu" isminde bir dernek kurduklarını, buraya harp yaralılarımızı kabul ve tedavi edeceklerini belirtmiştir. Tevfik Salim'in de oraya gönderilecekler arasında olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine hazırlanan askerlerimiz 8 Mayıs 1913 tarihinde Romanya vapuru ile yola çıktılar. Askerler arasında Tevfik Salim haricinde; topçu yarbayı Salih Zeki, kurmay Binbaşı Selahattin, kurmay Binbaşı Nuri (Conker), Yüzbaşı Halit, mülazım

---

[229] Latince aslıyla "Agglutination". Aglutinasyon sözcüğünün anlamı: Çökme (bakteriyoloji); Bitiştirme, yapıştırma; Bir mikrop kültürüne "immune serum" ilave edildiği zaman görülen kümelenme reaksiyonu. **Tıp Terimleri Sözlüğü**, Erişim adresi: https://www.tipterimlerisozlugu.com/agglutination.html (11.12.2025).

[230] Latince aslıyla "Leukocyte". Lökosit sözcüğünün anlamı: Beyaz kan hücresi (akyuvar). **Tıp Terimleri Sözlüğü**, Erişim adresi: https://www.tipterimlerisozlugu.com/leukocyte.html#google_vignette (11.12.2025).

[231] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 68.

[232] Süheyl Ünver, "TİFO MU-TİFÜS MÜ? Tevfik Sağlam'ın Tarihe Geçmesi Lazım Bir Hatırası", **Klinik Symposium**, C.2, S.4, Temmuz 1963, Ayrı Baskı, Kader Basımevi, İstanbul, s. 323.

(teğmen) Şefik, Yüzbaşı Cavit ve mülazım Hilmi Beyler bulunmaktaydı. Bu askerlerin her biri harp sırasında yaralanmışlardı. Ertesi gün, Köstence'ye, oradan da tren vasıtasıyla Bükreş'e gittiler. Akşam saatlerinde Bükreş'ten yine trenle yola çıkarak 10 Mayıs 1913 öğle saatlerinde Peşte'ye vardılar. Oradan farklı bir trene binip Viyana'ya, ardından Frankfurt'a geldiler. 11 Mayıs'ta Wiesbaden'e hareket ettiler. Kente vardıklarında kendilerini dernek başkanı Douglas ve Dr. Mayer karşıladı. Dr. Mayer, Wiesbaden'de tanınmış bir hekimdi. Mayer, onları güzel bir şekilde muayene etmiş ve onlara düzenli bir tedavi programı oluşturmuştu. Böylece hem tedavi olacaklar hem de güzelce istirahat edeceklerdi. Tevfik Salim kenti gezerken, her tarafın yemyeşil ve çiçekler içinde, sokakların tertemiz ve kent altyapısının son derece düzgün ve gelişmiş olmasına hayran kaldı. Ayrıca, operayı ilk defa burada dinlemiştir. Wiesbaden'de, Batı medeniyetini yakından görüp anlama fırsatını elde etmiştir.[233] Burada, son derece rahat bir hayat geçiren insanları görünce, o sırada memlekette yaşanan çileleri hatırlayarak hüzünleniyordu.

Dr. Tevfik Salim, Wiesbaden kentinde birkaç ziyarette bulunmuştur. İlk olarak, arkadaşı Dr. Mesih de İstanbul'dan buraya gönderilmişti. Onu karşılamak üzere Frankfurt'a gitmiştir. İkincisi, Osmanlı Devleti'nin Frankfurt konsolosu tarafından yemeğe davet edilmiştir. Dr. Mesih'le beraber bu davete icabet ettiler. Üçüncüsünde ise, yine Dr. Mesih'le birlikte bir Rhein (Ren) seyahati yaptılar. Bu sayede, Bonn kentinde yaşayan Gülhane'nin kurucularından Prof. Dr. Rieder Paşa'yı ziyaret ettiler. Prof. Dr. Rieder, 1898'den 1903'e kadar Gülhane Hastanesi başhekimiydi. Hoca, Haydarpaşa Tıp Fakültesi binasının inşaatını gezerken ikinci kattan aşağı düşerek bacaklarını kırmış ve felç olmuştu. Bundan dolayı, bastonla yürümek zorunda kalıyordu. Kendisini ziyaret etmelerinden son derece memnun olan hoca, onları ertesi gün öğle yemeğine davet etti.

Askerlerimize Wiesbaden'de çok iyi muamele edildi. Bazılarına ameliyat yapıldı. Bu kentte bir aydan fazla vakit geçirdiler. 14 Haziran 1913'te, ilk kafile olarak, İstanbul'a dönmek üzere yola çıktılar ve Berlin'e geldiler. Berlin'de dört gün kaldılar. Berlin'den 17 Haziran'da hareket ederek Viyana'ya geldiler. Burada üç gün kaldıktan sonra, yola çıktılar ve Romanya yolu üzerinden giderek 23 Haziran 1913 tarihinde İstanbul'a vardılar.

[233] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 71.

Balkan Savaşları'nın trajik durumlarından birisi de özellikle Bulgaristan'da kalan savaş esirlerinin durumudur. O yıllarda Sofya büyükelçiliği görevinde bulunan Ali Fethi Bey'in, Türk esirlerinin sefalet halinde olduğunu, bulaşıcı hastalıkların esir kamplarında hüküm sürdüğünü bildirmesi üzerine Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi harekete geçmiş ve Bulgarların esir almış olduğu Türklerin durumunu yakından incelemek üzere Rusçuk Esirler Kampı'na bir heyet göndermeye karar vermiştir.[234] Sıhhiye Dairesi Reisi İsmail Besim Paşa, Süleyman Numan'a, Bulgaristan'a gidecek olan heyetin liderliğini kendisine verdiklerini belirtmiştir. Bunun üzerine, Süleyman Numan ekibini oluşturarak 23 Ekim 1913'te harekete geçmiştir. Rusçuk'a vardıklarında karşılaştıkları manzara hiç iyi değildi. Bulgar doktorlar hastaları muayene etmek bir yana, hastaların yanlarına bile yaklaşmayıp sıhhiye onbaşıları vasıtasıyla hastalar hakkında bilgi almaktaydılar. Süleyman Numan, burada küçük bir seyyar hastane kurmuş ve maiyeti altındakilere görevler vermiş, tifüs hastalarına bakmak üzereyse Dr. Tevfik Salim'i görevlendirmişti.[235] Bir buçuk aylık süreçte hastalara gösterilen yakın ilgi ve hijyenik ortamın sağlanmasıyla, günlük kayıp sayısı şaşırtıcı ölçüde azalmıştır. Heyet görevini 3 Aralık 1913'te tamamladıktan sonra yurda dönmüştür. 7 Ocak 1914'te Miralay rütbesine terfi eden Süleyman Numan'a, Enver Paşa tarafından Sıhhiye Dairesi Reisliği ve Ordu-yu Hümâyun Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği görevleri verilmiştir.[236]

3.2. I. Dünya Savaşı Yılları (1914-1918)[237]

Osmanlı Devleti'nin Balkan Harbi'nde bozguna uğramasının sebeplerinden en önemlisi, ordunun kötü sevk ve idaresiydi. Orduyu organize etmek büyük meziyet istiyordu. 1913 yılının sonlarında Almanya'dan topraklarımıza Liman von Sanders başkanlığında askerî bir ıslah heyeti getirilmiş, ordunun talim ve terbiyesi, teşkilatı, hareket planları bu heyet tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Böylelikle, orduda yoğun bir çalışma gerçekleştiriliyordu. Enver Paşa Harbiye Nazırlığına getirilmişti.

[234] Efdal As, "Birinci Dünya Savaşı'nın Sıhhiye Dairesi Reisi ve Ordu Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Süleyman Numan Paşa (1868 – 1925)'nın Hayatı ve Askerî Faaliyetleri", **International Journal of Eurasia Social Sciences/Uluslararasi Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C.6, S.21, Aralık 2015, s. 111.
[235] Efdal As, "a.g.m.", Aralık 2015, s. 112.
[236] **BOA, BEO, 4246/318404.**
[237] (Bu bölümdeki yazıların çoğu, Tevfik Sağlam'ın bizzat kendisinin yazmış olduğu anılardan oluşan "Büyük Harp Hatıraları (1914-1918)" başlığı altında, T. İ. Gökçe ve N. Üster'in editörlüğünü yaptıkları "Tevfik Sağlam (1882-1963)" isimli üç ciltlik külliyatın II. Cildinde yer almaktadır.)

Orduda büyük bir değişim gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Bu doğrultuda, Balkan Savaşları'nda başarısız olan pek çok kumandan ve subay emekliliğe sevk edilmiş ve yerlerine genç ve başarı vadeden kumandanlar getirilmiştir. Bu sayede, Dr. Süleyman Numan Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Başkanı oldu. Süleyman Numan Paşa, Balkan Harbi'nde Yanya'da vazifeliydi. Buradaki başarılarından dolayı Enver Paşa kendisine güveniyordu. Süleyman Numan, vazifesine başladıktan sonra sağlık dairesini düzenlemeye başladı. Bu doğrultuda, yanına muavin olarak Dr. Refik (Saydam)'ı ve Ömer Lütfi (Eti)'yi aldı.

Alman ıslah heyetinin içerisinde Kaymakam (Yarbay) Dr. Mayer de vardı. Süleyman Numan Paşa, Mayer'den müşavir (danışman) olarak yararlandı. Harbiye Nezareti'ndeki pek çok dairenin başında Almanlar bulunmaktaydı. Mayer, çok hırslı bir insandı. Gözü, sıhhiye dairesi başkanlığında idi. Bunun için çeşitli entrikalar çevirmekten geri durmamıştır.[238] Fakat, Süleyman Numan, Enver Paşa'nın kendisine olan güveni sayesinde I. Dünya Savaşı boyunca görevinde kalmış ve sağlık işlerini idare etmiştir.

3.2.1. Görev Bölgesine Yolculuk

I. Dünya Savaşı başladığı vakit, ülke çapında genel seferberlik ilan edilmişti. Dr. Tevfik Salim, "I. Kolordu Hıfzıssıhha Müşavirliğine" tayin edilmişti. Bu kolordu karargahı İstanbul'da idi. Kolordunun sağlık işlerinden Dr. Mayer sorumluydu. Hekimlere, harp hekimliğiyle ilgili olarak çeşitli konferanslar veriyordu. Tevfik Salim bu görevi sırasında İstanbul civarında bulunan kıta ve sağlık tesislerini at üzerinde teftiş etmekteydi. Bu sayede ata binme tecrübesi elde ediyordu. 29 Ağustos 1914 tarihinde ise, "V. Kolordu Hıfzıssıhha Müşavirliğine" atanmıştır. Beşinci kolordu Balkan Harbi'nde garp cephesinde bozguna uğradıktan sonra Ankara'da yeniden teşkil edilmişti. Seferberlik sırasında İstanbul civarına nakledilmişti. Bu kolordunun bir kısım kıtaları henüz kurulmamıştı ve kumanda ekibinde de çokça eksik bulunmaktaydı. Teçhizat da aynı şekilde eksikti. Kolordunun sağlık teşkilatı da sorunluydu. Sağlık personelinin çoğunu, seferberlik münasebetiyle çağırılmış sivil hekimler oluşturuyordu. Öte yandan, sıhhî teçhizat da eksikti. Bunlar hızlıca tamamlanıyordu. Fakat, bunların nasıl kullanılacağını öğretmek gerekiyordu. Bu da zaman kaybı anlamına geliyordu. Kolorduda özellikle hijyen koşullarını düzene

[238] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 78.

sokmak gerekiyordu. Zira, asker arasında kolera vakaları vardı. Kolorduda bulunan tüm vazifeliler, sıkı bir denetime tabi tutuluyordu. Çiçek, tifo ve kolera aşılarıyla aşılandılar.

Kolordu başhekimi Nail Bey, dizanteriye yakalanmış, istirahatte bulunuyordu. Bu sırada yerine Tevfik Salim vekalet ediyordu. Her gün birlikleri teftiş ediyordu. Bir gün bir birliği teftiş etmiş ve yapılacak olan işleri bildirerek kendilerine süre vermiştir. Verdiği süre sona erince yeniden teftişe geldiğinde, tembih ettiği şeylerin hiçbirinin yerine getirilmediğini görmüş ve kıta hekimine bir hafta hapis cezası vermiştir.[239] Kıta hekimi, yapılacak işler hususunda alay komutanına söz geçiremediğini beyan etmişti. Bunun ardından Tevfik Salim Bey alay komutanına, vaziyeti kolordu kumandanına aktaracağını söyleyince alay komutanı gereken her şeyi bir gün içerisinde yerine getirmiştir.

Dr. Tevfik Salim (Sağlam)'e göre, eğer Enver Paşa ordunun komuta kademesinde büyük temizleme yapmamış, kumandayı genç ve ateşli kumandanlar eline vermemiş olsaydı ve seferberliğin hemen ardından savaşa katılmış olsaydık Balkan Harbi felaketi aynen tekrarlayacaktı.[240] Tevfik Salim bu sözleriyle Osmanlı ordusunun I. Dünya Savaşı'nda Balkan Savaşlarına nispeten daha uzun süre boyunca direnebildiğini vurgulamıştır.

Tevfik Salim'in görev yaptığı Beşinci Kolordu, İkinci Ordu'ya bağlıydı. İkinci ordu kumandanı Cemal Paşa, 1915 Ocak ayında Suriye'deki dördüncü ordu kumandanlığına tayin edildiği için ikinci ordu kumandanlığına Mahmut Kamil Paşa getirilmişti. Alman Yarbay Felix Guse, ondan şu şekilde bahsetmiştir: *"Yaş itibarıyla genç, kurnaz ve akıllıydı. Sevk ve idare hususunda çok ihtiyatlı hareket ederdi."*[241] Dr. Tevfik Salim de 17 Ocak 1915'te "İkinci Ordu Başhekimi" olarak görevlendirildi. Bu zaman zarfında 3. Ordu kumandanı Hafız Hakkı Paşa Erzurum'da tifüsten (lekeli tifo) vefat etmişti. Bunun üzerine, Mahmut Kamil Paşa 3. Ordu kumandanı yapıldı. Ardından, Tevfik Salim'e kendisiyle gelip gelemeyeceğini sordu. Bunu memnuniyetle kabul edebileceğini söyleyen Tevfik Salim hazırlığa başladı. Hocası Süleyman Numan Paşa, Sarıkamış Harekatı için Enver Paşa ile Erzurum'a gitmiş, orada tifüse

[239] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 81.
[240] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 82.
[241] Felix Guse, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (çev.) İsmail Hakkı Akoğuz, (haz.) Alev Keskin, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 54.

yakalanmış ve istirahat ediyordu. Hareket etmeden evvel Harbiye Sıhhiye Dairesi'ne vekalet eden Dr. Mayer'e uğrayan Dr. Tevfik Salim ondan, orduda büyük bir tifüs ve geri gelen ateş (Humma-i racia) salgını olduğunu ve bu konuda yapılacak pek de bir şey olmadığı bilgisini aldı.[242] 17 Şubat 1915 akşam saat 6'da içinde kumandanın da bulunduğu oldukça kalabalık bir karargah heyetiyle Haydarpaşa'dan özel bir trenle hareket ettiler. Ulukışla (Niğde)'da trenden indiler ve üç otomobille yollarına devam ettiler. Yolculuk sırasında Niğde ve Kayseri şehirlerinden geçerek Şarkışla (Sivas)'ya vardılar. Yol üzerinde bir ara yanlış yola saptılar. Öte yandan, Tevfik Salim'in bindiği otomobilin lastiği patlamış, diğer otomobilin ise motoru bozulmuştu. Sivas merkezine 25 km. kala şoförün ani bir fren yapması sonucu kaza yaptılar. Otomobilden fırlayan Tevfik Salim, kazadan hafif yaralanma ve sıyrıklarla kurtulmuştur. Fakat şoförleri yaralanmıştı. Otomobil de parçalanmış olduğundan dolayı diğer otomobile geçtiler. Civarlardaki hastaneleri ziyaret ettiler. Hastanelerin durumu vahimdi. Hekimlere uyarılarda bulunan Dr. Tevfik Salim, pek çok tifüs vakasına şahit oldu. Yol üzerinde, İstanbul'a dönmekte olan Sahra Sıhhiye Müfettişi Süleyman Numan Paşa'ya rastlamışlardı. Yolculukları sırasında, arazinin engebeli oluşundan zorluklar yaşamaya devam ettiler. Eskiden beri dağlık arazilerden hoşlanmayan Tevfik Salim, şimdi memleketin en engebeli bölgesine doğru yolculuk ediyordu.[243] Erzincan'a geldiklerinde, buradaki hastaneleri gezmiş ve pek çok tifüslü hasta görmüştür. Güzergâh üzerinde bu sefer otomobilin tekerleği kırılmış, diğer otomobile geçmişlerdi. Bayburt'u da geçerek 9 Mart 1915 tarihinde Erzurum'a vardılar.

3.2.2. Üçüncü Ordu Sıhhiye Reisliği Görevi (1915-1918)

Dr. Tevfik Salim, Erzurum hükümet konağında 3. Ordu Sıhhiye Reisi İbrahim Tali Beyle görüştü. Kumandan Paşa, kendisinin vazifesinde kalmasını istedi. Tevfik Salim'in onun emrinde çalışacağını belirtti. Buna rağmen, İbrahim Tali Bey bunu kabul etmedi ve İstanbul'a döndü. Bunun üzerine, Dr. Tevfik Salim 14 Mart 1915 tarihinde "3. Ordu Sıhhiye Reisliğine" atandı.[244] 15 Mart 1915'te ise ordu karargahı olan Hasankale'ye vardılar.

Dr. Tevfik Salim, 3. Ordu Sıhhiye Reisliği vazifesine tayin olduğunda ordu Sarıkamış dönüşü perişan ve bitkin bir halde bulunuyordu. Hastaneler, yaralı ve

[242] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 83.
[243] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 84.
[244] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 88.

hastalarla doluydu. Bütün bölge tifüs ve geri gelen ateş salgınlarıyla mücadele ediyordu. Salgın hastalıklar, Erzincan ve daha gerideki bölgelere de yayılmıştı. Hekimlerin büyük çoğunluğu ya tifüsten ya da geri gelen ateşten dolayı hasta yatağında yatmak zorunda kalıyorlardı. Hastalığı atlatanlarsa, bitkin bir vaziyette hastaları tedavi etmeye çalışıyorlardı. 23 Mart 1915 tarihinde Erzurum hastanesini ilk defa gezen Dr. Tevfik Salim, hastanenin perişan halini görünce irkilmiştir.[245] Zira, pek çok subay ve erler ateşler içerisinde yatmakta fakat kendilerine bakacak sağlık personeli yeteri kadar bulunmamaktaydı. Diğer taraftan, hastalıktan yeni çıkmış hekimler herkese yetişmeye çalışıyordu. Ortalıkta panik ve koşuşturmaca hakimdi. 3. Ordu Sıhhiye Reisi Dr. Tevfik Salim, hastaneyi gezdikten sonra hekimlerin hepsini başhekim odasında topladı ve gayet sert ve ağır sözlerle onları göreve davet etti. Normal şartlarda bu şekildeki konuşma üslubunu tercih etmeyen Tevfik Salim, hastanenin vaziyetini görünce bunu yapmak zorunda kaldığını hissetti. Bununla birlikte, hastalık geçiren hekimlerin geçirdikleri hastalığa karşı bağışıklık kazandığını düşünerek onların İstanbul'dan gelecek olan hekimlerle değiştirilmeyerek yerlerinde kalmaları ve vazifelerine devam etmeleri kararını aldı.[246]

3. Ordu'da sıhhî haber alma teşkilatı pek bir işe yaramıyordu. Hatta, Sarıkamış Harekâtı esnasında bu servis işlevsiz kalmıştı. Dr. Tevfik Salim Bey, Sarıkamış Harekatı'nın, başından beri felaketle neticeleneceğinin kesin olduğu ve bu harekâta karar vermenin apaçık bir delilikten başka bir şey olmadığını söylemektedir.[247] Bu sebeple, bu harekatta verdiğimiz hasta, yaralı ve şehit miktarı hakkında doğru bir sayı vermek mümkün olmamaktadır. Bundan dolayı, Dr. Tevfik Salim'in buradaki ilk işi orduda sağlık istihbaratını yoluna koymaktı. Ordudaki sıhhî gelişmeleri her an haber almak istiyordu. Çünkü işler ancak bu sayede yoluna koyulabilecekti. Ordu kumandanı Tevfik Salim Bey'e ve ordu sıhhiye heyetine güveniyor ve kendilerine geniş yetkiler veriyordu.

3.2.2.1. Birinci ve İkinci Tortum Muharebeleri

Birkaç ay süren sakinliğin ardından, Nisan 1915'in son günlerinde Ruslar Oltu-Tortum yolunun iki tarafından hücuma geçtiler. Ardından, 10. Kolordumuzun bulunduğu bölüme saldırmaya başladılar. İlk başlarda kuvvetlerimiz geri çekildi, daha

[245] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 91.
[246] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 92.
[247] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 89.

sonra kaybettikleri yerleri geri alarak Rusları püskürttüler. 27 Nisan – 14 Mayıs 1915 tarihleri arasında süren bu harbe "Birinci Tortum Muharebesi" adı verilmiştir.[248] Harbin başlangıcında ordu karargâhı Hasankale'de bulunuyordu. Sonraları, ordunun buradan idare edilmesini uygun bulmayan kumandan 7 Mayıs'ta karargâhın Tortum'a nakledilmesi emrini verdi. Kafileler halinde yola koyuldular ve farklı yollar üzerinden Tortum'a ulaştılar. Tortum, bir ilçe merkeziydi. Fakat küçük ve gelişmemiş bir yerdi.

Harpteki vaziyet dolayısıyla ordu karargâhı tehlikeye giriyordu. Bu yüzden, 12 Mayıs'ta karargâhı bozup çadırları ve eşyalarını gerideki bölgelere göndermek zorunda kaldılar. Askerler ve hekimler civardaki köylerde konakladı. 14 Mayıs'ta vaziyet düzelmeye başlayınca eşyalarını getirtip yeniden çadırlarda kalmaya başladılar. Türk ordusu, Birinci Tortum Muharebesinde 1000 şehit vermiştir.[249] Savaş süresince bölgede her taraf karlar altındaydı. Buna, yolların çamur içinde olması ve hasta ve yaralıları geri kıtalara gönderecek araçların olmaması da eklenince cephede sağlık hizmetlerinin hangi şartlar altında yapıldığı gözler önüne serilmektedir.

Bir gün Sivrigediği mevkiine kadar çıkmışlardı. Oradan, Rusların elinde olan derin vadiyi dürbünlerle seyrettikleri sırada vurulma tehlikesi geçirdiler. Bundan dolayı daha temkinli bir şekilde konumlandılar. Hasta ve yaralılar, Sivrigediği'nin dik ve çamurlu yollarından hastaneye kadar saatlerce tahta sedyelerle taşınıyordu. Rusların Sivrigediği'ne yaptıkları taarruz başarısız olunca Türk ordusu kaybettiği yerleri geri aldı ve cephe eski yerine yeniden konuşlandı. Bunun ardından, Tevfik Salim Bey, Tortum'da kolorduları teftiş etmek ve sağlık hizmetlerini düzeltmekle uğraştı. Karargâh cepheye tek telgraf hattıyla bağlı olduğundan dolayı, sıhhî istihbarattan pek fazla bahsedilemiyordu. Bu sebeple, olayları yerinde gözlemleyerek tedbirler almak gerekiyordu. Tedbiri elden bırakmayan Tevfik Salim Bey günlerini, sıhhî teşkilatın ıslahı ve tifüs (lekeli tifo) ile geri gelen ateş (humma-i racia) salgınlarını tedavi etmekle geçiriyordu. Sağlık kurumlarını sıkça teftiş ederek çalışmaları takip ediyordu.

Birinci Tortum Muharebesi'nin ardından ordu karargâhı Hasankale'ye dönmedi, Tortum'da kaldı. Sağlık personelleri, o zamanlarda hüküm süren tifüs ve geri gelen ateş salgınlarını yok etmek için mücadele ediyorlardı. Salgın hastalıkların çoğu bitler sebebiyle ortaya çıkıyordu. Bu yüzden bitleri ortadan kaldırmak gerekiyordu.

[248] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 95.
[249] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 97.

Bitleri ortadan kaldırmaya yarayan etüv cihazı ise bulunmuyordu. 3. Orduda dezenfeksiyon aracı olarak iki adet seyyar etüvden başka bir şey yoktu. Bütün askerî birlikler bitli idi. Orduyu bitten kurtarmaları gerekiyordu. Yapılışı ve kullanışı kolay olan bir araç bulmaları gerekiyordu. Dr. Abdülkadir (Noyan) Bey, elbise ve çamaşırların ekmek fırınlarında dezenfekte edilmesini tavsiye etmişti.[250] Hekimler bu yöntemi uyguluyorlardı. Fakat, bazen elbiseler yandığından dolayı bazı kumandanlar bu yönteme cephe alıyorlardı.

Tortum'da bulundukları süre zarfında karargâhları güzel bir çayırlıkta yer alıyordu. Etrafla telgraf bağlantısı çok az olduğu için kısa sıhhî raporlar alabiliyordu. Ara sıra civarda bulunan sıhhî kuruluşları teftişe gidiyordu. 10 Haziran 1915 tarihinde, Rusların taarruzu ile, İkinci Tortum Muharebesi başlamıştı. Bu taarruz karşısında Türk ordusu Ruslara büyük bir direnç gösterdi. 13 Haziran 1915'e kadar zayiatımız 2000'i bulmuştu. İkinci Tortum Muharebesi, 21 Haziran 1915'e kadar sürmüş ve Rusların başarısızlığıyla neticelenmiştir. Ardından, III. Ordu kumandanı Mahmut Kamil Paşa, Dr. Tevfik (Sağlam) Bey'i Erzurum'a gitmek üzere görevlendirmiştir.[251]

3.2.2.2. Sağ Cenah Harekâtı

Türk ordusu temmuz ayında "Sağ Cenah Harekâtı" ismiyle anılan bir girişimde bulundu. Haziran sonlarında Ruslar Van Gölü civarında büyük kuvvetler biriktirmeye başlamıştı. Bunun üzerine Mahmut Kamil Paşa, Rusların bu hareketlerine engel olmak ve Van'ı geri almak amacıyla cesurca bir karar verdi. Paşa'nın hedefi, ordunun sol cenahında bulunan kuvvetleri sağ cenaha aktararak Ruslara karşı şiddetle taarruz etmekti. Bu kuvvetlere "Sağ Cenah Grubu" adı verildi. İdaresi de Abdülkerim Paşa'ya verilmişti. Mahmut Kamil Paşa'nın III. Ordu kumandanı sıfatıyla bu harekâtı bizzat idare etmemesinin temel nedeni, zayıf kalacak olan sol cenahtan Rusların olası bir taarruzuna karşı kendisinin merkezi bir yerde yani Erzurum'da bulunması gerekliliği idi. Ayrıca, Tortum muharebelerindeki faydalarından dolayı Abdülkerim Paşa'ya olan güveni epey artmıştı. Bu sebeplerden dolayı onu sağ cenah grubu kumandanlığına getirdi. Muharebe, 11 Temmuz 1915'te Rusların hücumuyla başladı. 22 Temmuz'da ise Türk ordusu ileri atıldı ve geri çekilen Rus ordusunun peşine düştü. Türk ordusunun

[250] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 99.
[251] Tevfik (Sağlam) Bey'in Erzurum'a görevlendirildiğini bildiren ve Mahmut Kamil Paşa'nın imzasını taşıyan **21 Haziran 1915 tarihli vesika için bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 105.

bu hücumu 3 Ağustos'a kadar sürdü. Kuvvetlerimiz Karaköse mevkiine girdi ve önceden düşman tarafından alınmış olan büyük bir araziyi geri aldı. Fakat, 5 Ağustos'ta düşman karşı hücuma geçtiğinden dolayı, Türk ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Harekât sırasında sağ cenah kumandanı ile kolordu ve fırka kumandanları arasında bir uyumsuzluk ve anlaşmazlık meydana gelmişti. Bundan dolayı, ordu kumandanı Mahmut Kamil Paşa'nın Abdülkerim Paşa'ya olan güveni sarsılmıştır.

Sağ Cenah Harekâtı başladıktan sonra karargâh 14 Temmuz'da Tortum'dan Erzurum'a getirildi. Ordu bir yandan savaşla mücadele ederken, diğer yandan salgınlarla kırılıyordu. Dr. Tevfik (Sağlam) Bey, salgından etkilenen kişilerden biri olmuştur. 16 Temmuz'da kendini çok güçsüz hissetmiş ve kanında "paratifo[252] bakterisi" tespit edilmiştir.[253] Bir müddet Erzurum'da bulunan Hanımlar Kızılay Hastanesi'nde yattı. Hastalığı 21 gün sürmüştür. Hastalığından dolayı 14 kilo vermişti. Hastaneden ayrılmasının ardından ordudaki sıhhî faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir. Kış şartlarından dolayı Erzurum'dan geriye yaralı ve hasta gönderilmemesi kararlaştırıldığından dolayı acilen seyyar hastanelerin yatak sayısının 500'e çıkarılması ve Erzurum'daki yatak sayısının da arttırılması çalışmaları başladı. Bunun yanında; çarşaf, çamaşır, kumaş, pamuk, yatak, yorgan ve besin kaynağı olarak da kavurma gerekiyordu. Tüm bunlar için Erzurum'da bir sıhhiye imalathanesi kuruldu. Bu imalathanede, lazım olan malzemeler temin edilerek gerekli üretimler gerçekleştirildi. Öte yandan, kavurma ihtiyacı ise hastane müdürü Nuri Baba tarafından kesilen koyunlar sayesinde elde ediliyordu.

I. Dünya Savaşı devam ederken, Umur-ı Sıhhiye Nezareti (Sağlık İşleri Bakanlığı) tarafından gönderilen 28 Ağustos 1915 tarihli yazıdan, Rusya'ya bağlı Bakü ve Tiflis şehirlerinde kolera hastalığının hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır.[254] Bu bilgi, Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği tarafından Tevfik (Sağlam) Bey'e bildirilmiştir. Bu bilgi üzerine hastalığın 3. Orduya bulaşmaması için tedbirler alınmıştır. Kolordularda birer hıfzıssıhha müşaviri bulundurulmasına karar verilmesi,

---

[252] **Paratifo için bkz.:** "Typhoid and paratyphoid fever" (Tifo ve paratifo ateşi), **Institut Pasteur**, Erişim adresi: https://www.pasteur.fr/en/medical-center/disease-sheets/typhoid-and-paratyphoid-fever (22.12.2025): Tifo ve paratifo, Salmonella cinsi bakterilerden kaynaklanır. Enfeksiyon genellikle insan dışkısıyla kirlenmiş su veya yiyeceklerin tüketilmesi veya doğrudan kişiden kişiye bulaşma yoluyla meydana gelir.

[253] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 106.; Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 146.

[254] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 108.

bu tedbirlerden biridir. Bunların görevleri hakkında bir yönetmelik yapılmış ve kendilerine gezici birer laboratuvar tahsis edilmişti. Koleranın meydana gelmesinin önlenmesi hususunda alınması gereken önlemleri bildiren bir genelge kaleme alındı ve kolordulara gönderildi. Ayrıca, Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliğinden çok sayıda kolera aşısı talep edildi. Öte yandan hastalığın, Rusya ve İran'dan gelen mülteci ve esirlerle topraklarımızda yayılmasını önlemek adına sıkı bir muayene ve dezenfeksiyon çalışması yapılmıştı. Bakü, Tiflis, Culfa, Tebriz ve Hoy'da koleranın hüküm sürdüğü, 14 Eylül 1915 tarihinde yeniden bildiriliyordu. Bunun üzerine, kolera hastalığına karşı uyanık olunması konusunda kumandanlıklar yeniden bilgilendirildi. Ayrıca, bu mesele hakkında vilayet sağlık müdürleriyle görüşülerek sivil idarenin de dikkatli olması belirtildi. Bunların yanı sıra, tüm orduya kolera aşısı yapılmasına ve aşılı olanların da aşılarının yenilenmesi çalışmalarına başlanmıştı.

Tüm bu çabalara rağmen, Kasım 1915'te üç yerde kolera salgını meydana geldi. İlk kolera vakası 27 Kasım 1915 tarihinde Bayburt'ta halk arasında görülmüş, daha sonra askerlerin arasında görülmeye başlanmıştır. Bundan dolayı, Erzurum'dan Bayburt'a bir bakteriyolog ve seyyar laboratuvar gönderilmiştir. 3. Ordu Sıhhiye Reisi Dr. Tevfik (Sağlam) Bey de durumu görmek ve gerekli çalışmaları yerinde yapmak üzere Bayburt'a gitmiştir. Bayburt'ta aşılanmamış erlerin hepsi ivedilikle aşılandı. Hastanede yatan koleralılar ve şüpheliler, sağlıklı olanlardan izole edilmeye çalışıldı. Bununla birlikte, Bayburt'taki erlerin şehirden ayrılması ve Bayburt'a dışarıdan hasta kabulü yasaklanmıştı. Netice itibariyle bu sıkı tedbirler gayet iyi sonuç vermiş ve Bayburt'ta başka kolera vakası görülmemiştir.

İkinci kolera vakası Trabzon'da, yine 27 Kasım 1915'te, Trabzon ikinci seyyar jandarma taburunda görülmüştü. 4 Aralık 1915 tarihinde 3. Ordu Sıhhiye Reisi Dr. Tevfik Salim tarafından Trabzon'dan Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğine gönderilen raporda; aynı gün itibariyle Dr. Server Kamil Bey tarafından bakteriyoloji bölümünün oluşturulup düzene sokulduğu ve askerî hekimlerin görevlerini büyük fedakarlıklarla yerine getirdikleri bildirilmiştir. Bunun yanında, Erzincan'dan beş hekim ve üç cerrah gönderilmesi istenmiştir.[255] Trabzon'da salgına karşı; Tekfur sarayındaki askerî hastane kolera hastanesine dönüştürülmüştü. Bu sayede koleralılar ve şüpheliler oraya

[255] **Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2451, Dos: 219, Fih: 4-6, 4-7.**; (haz.) Özlem Demireğen, Alev Keskin & Fatma İlhan, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2011, s. 61.

gönderiliyordu. Ayrıca, bu hastanede bir bakteriyoloji laboratuvarı kuruldu. Koleraya yakalanan kıtalarda karantina ve dezenfeksiyon çalışmaları yapıldı. Yeniden kolera aşıları uygulandı. Bu salgını taşıyanlar gaita (dışkı) muayenesiyle tespit edilerek tedbirler alındı. Nihayetinde, 27 Aralık'ta salgının tamamen söndüğü görüldü.

Üçüncü kolera salgını vakası ise Erzurum'da gerçekleşti. Bu şehirdeki vakaların ilki, 30 Kasım 1915 tarihinde Morgof Hastanesi'nde tespit edilmiştir.[256] Erzurum'da da bir laboratuvar kurularak çalışmalara başlanmıştır. Erzurum'da yeni vakalar ve ölümler bildirilmeye devam ediyordu. Morgof Hastanesi'nin hastalıktan temizlenmesi imkansıza yakındı. Yapılan çalışmalar neticesiz kalıyor, hatta taşıyıcı olmadığı görülen bazı insanlar hastalığa yakalanarak 12 saat içerisinde vefat ediyordu. Bundan dolayı, taşıyıcı olmadıkları anlaşılan hastaların Morgof'tan çıkarılarak Merkez Hastanesi yakınlarına nakledilmesi yönünde karar alındı. Erzurum'da koleraya karşı sıkı tedbirler alınmaktaydı. Bu doğrultuda, bütün erlere yeniden kolera aşısı yapıldı. Öte yandan, Erzurum'da bulunan herkesin aşılandığı belirtilmektedir. Koleralı ve taşıyıcılara ayrı bir hastane tahsis edildi. Bu hastanede kolera hastalarına ve hastalığın taşıyıcısı olanlara karantina uygulanıyordu. Bir yandan da hekimler araştırmalarını sürdürüyorlardı. Bunun için Erzurum'da bulunan 7 adet laboratuvar gece gündüz demeden çalıştı. Çeşitli yoklukların yaşandığı o dönemlerde bu laboratuvarları oluşturabilmeleri, takdire şayandır.

Erzurum'da salgının kaynağı olan Morgof'un boşaltılmasına karar verildi. Bu işe 16 Aralık'ta başlandı. 18 Aralık akşamına kadar 287 kişi Morgof'tan merkez hastanesi yanındaki çadırlara nakledildi.[257] Morgof'un boşaltılmasının ardından salgın hızla azalmaya başladı ve nihayet ortadan kalktı. İlerleyen günlerde birkaç vaka görülmüş olmasına karşın, 27 ve 28 Aralık'taki birer vakadan sonra başka vakaya rastlanmamıştır. Hülasa; Bayburt, Trabzon ve Erzurum'da meydana gelen kolera salgınlarının topraklarımıza Rusya'dan intikal ettiğini söyleyebiliriz.

3.2.2.3. Azap Muharebesi ve Sonrasındaki Faaliyetleri

Dr. Tevfik Salim (Sağlam) Bey, 3 Ocak 1916 günü sabah saatlerinde beraberinde olduğu kişilerle beraber Erzurum'dan Hasankale'ye doğru yola çıktı. Hasankale'ye vardıklarında orada bulunan hastaneyi ziyaret etti. Hastanenin pis

[256] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 111.; (haz.) Özlem Demireğen, Alev Keskin & Fatma İlhan, **a.g.e.**, 2011, s. 29.
[257] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 114.

olması ve hekimlerin işlerini muntazam yapmamasına üzülmüştü. Ardından Erzurum'a geri dönmüşlerdir. 4 Ocak'ta ordu kumandanı, bazı hususları görüşmek amacıyla Enver Paşa tarafından İstanbul'a çağırılmıştı. Yanında birkaç kişiyi de götürmek istiyordu. Dr. Tevfik Salim (Sağlam)'i yanına almayı teklif ettiyse de kendisi ordudaki sağlık işlerini yerinde takip etmeyi daha uygun gördüğü için bu teklifi reddetmek durumunda kaldı. Bunun yanında, Tevfik Salim Bey'den, orada takip edecekleri bazı işler için bir not hazırlamasını istediler. O da bunu hazırlayarak kendilerine teslim etti. Ayrıca, Morgof Hastanesi'nin yıkılması gerektiğine dair bir rapor da verdi. 9 Ocak günü Seddülbahir'deki (Çanakkale) düşman birliklerinin çekildiği haberini aldılar. Bu vesileyle, 10 Ocak'ta birtakım şenlikler yapıldı.

11 Ocak 1916'da Rus ordusunun taarruzuyla başlayan ve 22 Ocak'ta Rusların Erzurum önlerine kadar gelmesi ile sonuçlanan muharebelere "Azap Muharebesi" adı verilmiştir.[258] Zira, bu muharebelerin en şiddetlileri Azap-Köprüköy-Hasankale mevkilerinde gerçekleşmiştir. 12 Ocak 1916 tarihinde Ruslar 9. ve 11. Kolordularımızın yer aldığı mevkilere şiddetli bir şekilde taarruz ediyorlardı. Bu sebeple, Hasankale kalabalık olduğundan boşaltılması gerekiyordu. Dr. Tevfik Salim, menzil teşkilatına defalarca söylemiş olmasına rağmen bu izdihama çare bulunmamıştı. Geri çekilmek zorunda olduğumuzdan dolayı cephe gerisinde hummalı bir sevkiyat çalışması gerçekleşmesi gerekiyordu. Bayburt'un yatak sayısı 2500'e çıkarılacaktı. Öte yandan, Tevfik Salim menzil baştabibine gereken tüm talimatı verdi. 13 Ocak'ta şiddetli Rus taarruzu sürüyordu. Hasankale'ye 400 civarında yaralı gelmişti. 11. Kolorduda ise 700 civarında yaralı bulunuyordu. 14 Ocak 1916 sabahında karargâhın bir kısmının hareket edeceği emri Dr. Tevfik Salim'e verildi. Kendisi de hareket edecekler arasında bulunuyordu. Hasankale'ye vardıklarında, nokta kumandanlığı dairesine 200 kadar hasta ve yaralı geldiğini öğrendiler. Durumu diğerlerine göre daha iyi olan hasta ve yaralılar yürüyerek, yürüyemeyecek halde olanlar ise arabalarla gerideki beldelere gönderileceklerdi. Bunlardan, Korucuk 500 kadar hasta alabilecek kapasitede bulunuyordu. 15 Ocak'ta hasta ve yaralıların geriye gönderilmelerine devam ediliyordu. Aynı gün içerisinde 1200 hasta ve yaralı sevk edilmiştir. Aynı günün akşamında Kozbıçak tepesi düştü, sabaha karşı da düşman baskınıyla Karabıyık sırtları kaybedildi. Bu sırada, hasta ve yaralılar sevk edilirken, bir taraftan da hastanelerin kapasiteleri artırılmaya çalışılıyordu. Tercan'da ve

[258] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 118.

Yeniköy'de beş yüz yatak kapasiteli hastaneler açılıyordu. Erzincan'a da yatak sayısının artırılması emri verildi. 16 Ocak 1916'da gün içerisinde 1400 yaralı ve hasta, çoğu yürüyerek, gönderildi. 600 kadar kişi ise araç temin edilebilirse gönderileceklerdi. Diğer yandan, cerrahi ameliyat sandıkları, mikroskop ve birtakım hastane eşyaları erlerin sırtında ya da bulunan araçlarla gönderiliyordu. Gün bitmeden 1800'den fazla yaralı ve hasta gönderilmişti. Hekimler bu süreçte canını dişine takarak çalışıyorlardı. İki gün içinde gönderilen toplam hasta ve yaralı sayısı 3000'i geçmişti. Hekimler, herhangi bir emir gelmiş olmamasına rağmen, Hasankale'den ayrılmaya hazırdılar. Hasankale Hastanesi'nde kalmak zorunda olanlara 2000 okka kadar ekmek vb. gıda maddesi bırakılmıştı. Ayrıca, hastaların ihtiyacını karşılamak için bir miktar hastabakıcı da burada görevlendirilmişti. 17 Ocak'ta ise bine yakın hasta nakledilmişti. Ardından, Erzurum'a gittiler. Hava sıcaklığı -7 idi. Hasta ve yaralılara sadece çay ve çorba verilebiliyordu. Erzurum'daki nakil işlemi daha muntazam ilerliyordu. Hasta ve yaralı mevcudu yaklaşık 2500 kişi idi. Erzincan'da ise yatak sayısının 1000'e çıkarılması çalışmaları sürüyordu. 19 Ocak'ta hasta ve yaralıların Erzincan'a sevkleri emredildi. 22 Ocak'ta ise biri Paşaçeşmesi yanında 11. Kolordu tarafından, diğeri Deveboynu'nun en yüksek noktasından biraz geride, Erzurum tarafında 9. Kolordu tarafından iki istasyon kurulmasına karar verdiler.

Cephede sıhhiye malzemeleriyle birlikte çarşaf, yorgan kılıfı ve battaniye gibi malzemeler açısından da eksiklik çekiliyordu. Hastanelerde yatak malzemesi ihtiyacının karşılanması için buralara, imalathane kısmı eklenmiştir. 23 Ocak 1916 tarihinde, 3. Ordu Sıhhiye Reisi Dr. Tevfik Salim Bey tarafından Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğine Erzurum'dan gönderilen aylık raporda; harbin aldığı durumdan dolayı imalathanenin Erzincan'a nakledildiği bildirilmiştir.[259] Aynı gün iki Rus uçağının Erzurum üzerinde uçtuğu fakat bir şey yapmadığı bilinmektedir.[260] 24 Ocak'ta akşam saatlerinde kumandan vekili ile Hanımlar Hilal-i Ahmeri ve Osmanlı Hilal-i Ahmeri'ni ziyaret ettiler. O gün harp yoktu. Sadece bir Rus uçağı Höyükler, Uzunahmet köyü üzerinde uçmuş ve Nebi çayını bombalamıştı. Aynı gün, 3. Ordu kumandanı Mahmut Kamil Paşa Başkumandan Vekaletinden Dr. Tevfik Salim Bey'in fevkalâde çalışmalarda bulunmuş olduğundan terfiini, mümkün değilse üç sene kıdem zammı ile

[259] **Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2451, Dos: 219, Fih: 2-8, 2-9.**; (haz.) Özlem Demireğen, Alev Keskin & Fatma İlhan, **a.g.e.**, 2011, s. 57.
[260] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 122.

bir adet gümüş imtiyaz harp madalyası ile taltifini, talep etmiştir.[261] 25 Ocak'ta sarsıntı ile uyanan Dr. Tevfik Salim Bey, top sesleri işitiyordu. Çiftlik köyü içinde muharebe olduğunu öğrendi. Öğleden sonra vali ile görüşmesinde, sıhhiye deposunun taşınması ve hastanelerin boşaltılması amacıyla araba verilmesi kararlaştırıldı. 26 Ocak'ta Server Kamil, Hamdi ve Tevfik Beylerle birlikte Sivişli tabyasına gittiler. Dönüşte Paşaçeşmesi civarındaki Cankurtaran istasyonunu ziyaret ettiler. Ardından, Erzurum'a geri döndüler.

11 Şubat 1916 tarihinde Ruslar Erzurum üzerine hücum etmeye başladılar. 14 Şubat günü hastanede gönderilemeyecek durumda olan 450 kadar hasta ve 25 subay bulunuyordu. Ruslar 10. Kolordumuzun sağ kanadından ilerliyorlardı. Cephede çok sıkıntılı bir vaziyet vardı. Erzurum'un düşmesi an meselesiydi. Öğle vakitlerinde hastane heyetlerinin çıkması için emir verildi. Akşam saatlerinde subaylar da gönderildi. Gece saatlerinde beraberinde Vali Bey ve Dr. Bahaettin Şakir olduğu şekilde otomobil vasıtasıyla Erzurum'dan Ilıca'ya gittiler. Geceyi ve ertesi günü orada geçirdiler. 15 Şubat sabahında Ruslar Erzurum'a girdiler. Karargâh ve hekimler hareket ettiler. Yeniköy'e gittiler. 17 Şubat'ta 34. Fırkanın dağılması üzerine buradan da çekilmeye başlayacaklardı. Yeniköy, göçmenler ve askerlerle dolu olan, hastaların sevk edilmeye çalışıldığı bir yerdi. Bundan dolayı, bölgede panik havası olduğunu söylememiz mümkündür. 22 Şubat'ta Süleyman Numan Paşa'ya harp hareketleriyle ilgili şifreli bir rapor gönderdi. O gün, Erzincan'da 3450 hasta olduğunu öğrendiler. 23 Şubat 1916 tarihinde Tercan'da konakladıkları gece saat 3 buçukta Dr. Tevfik Salim Bey'i Rus taarruzundan dolayı uykusundan uyandırdılar. Lapa lapa kar yağdığı sırada yeniden yola çıkarak gerideki beldelere gitme işi Tevfik Salim'in canını sıkmaya başlamıştı. 24 Şubat gecesi Kargın'da; Nüzhet, Ömer Lütfü ve Serbaytar (Başveteriner) Beylerle saman üzerinde uyumak zorunda kalmışlardı. Mahmut Kamil Paşa'nın görevden alınma emri kendilerine iletilmişti. Ardından, 3. Ordu kumandanlığına yeni atanan Vehip Paşa, görev bölgesine doğru hareket ediyordu. Bir miktar dinlenerek, Peteriç'e, oradan Sansa'ya, Sansa'dan da Kargın'a vardılar. 1 Mart 1916'da Dr. Tevfik Salim'in vücudunun neredeyse her yeri ağrıyordu. Özellikle iki dizinde iltihap vardı. Fakat buna kulak asmadan yola ve çalışmaya devam etmesi gerekiyordu.

[261] **Bahsedilen resmî belge için bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 117.

3 Mart 1916'da 100. alayda ve bu alayın makineli tüfek bölüğünde kolera semptomları görüldüğü ve birinin vefat ettiği bildirilince Tevfik Salim vakayı görmek üzere Dalav'a gitmek için izin aldı. Aynı gün, Ruslar Bitlis'i baskınla ele geçirmişlerdi. Diğer yandan, Doğu Karadeniz'de saldırılarına devam ediyorlardı. Türk ordusu Ruslar karşısında müşkül durumdaydı. 5 Mart 1916'da 18. Sıhhiye bölüğünü teftiş eden Dr. Tevfik Salim Bey, burada çalışan hekimlerin çok miskin oluşundan memnun kalmamıştır. 6 Mart'ta ise Dalav'dan çıkarak Elmalı köyüne gelmiş ve bahsi geçen 100. alayın koleralı erlerini ziyaret etmiştir. Ardından, karargâha dönmek üzere yola çıkmıştır. Aynı gün, 3. Ordu Komutanlığına tayin edilmiş olan Vehip Paşa görev bölgesine gelerek komutayı eline aldı.[262] Bunun dışında, 18. ve 29. tümenlerle Erzincan'da kolera hastalığı ortaya çıktı. Erzincan'daki hasta sayısı 14 idi. İlerleyen günlerde orduya bildirilen hasta sayısı 20'yi buldu. Dr. Tevfik Salim Bey bunun önünü almak için hareket etti. 9 Mart 1916'da, Erzincan'da kolera vakalarının çoğalmasından dolayı bölgeye gitmek üzere ordu kumandanından izin istemiştir. 1916'da 4. Tümen Komutanlığı görevini sürdüren Aziz Samih (İlter) hatıratında, Dr. Tevfik (Sağlam) Bey'den: *"Bu kıymetli doktorla bütün refakatimiz sırasında kendisinin ilim ve teşkilât kıymetinin hayranı oldum. Ordunun sıhhatine olan hizmetleri takdire değerdir. Her yerde, her felâketin önüne ilmiyle geçen ve çare bulan Tevfik Salim Bey kolera afetinin de önüne geçti."* şeklinde bahsetmektedir.[263] 10 Mart'ta Sansa'da sıhhiye istasyonunu teftiş eden Tevfik Salim Bey, 11 Mart'ta Erzincan'a ulaşmıştır. 12 Mart 1916'da Erzincan'da öncelikle Kale Hastanesi'ni, ardından sırasıyla: Harbiye, Aziziye, Süvari ve Merkez Hastanelerini teftiş etti. 18 Mart günü, ordu kumandanıyla birlikte Erzincan'da Hanımlar Hilâl-i Ahmeri'ni, Osmanlı Hilâl-i Ahmeri'ni ve Harbiye Hastanesi'ni ziyaret ettiler. Aynı gün, Ruslar Çoruh müfrezesine hücum ediyordu. Ertesi gün, Peteriç'teki karargâha geldiler ve akşama kadar bakteriyoloji muayeneleriyle uğraştı. 23 Mart günü kumandanla beraber yeniden Erzincan'a gittiler ve 29. alayın 1. taburunu teftiş ettiler. Sıhhiye bölüğü baştabibi ile görüşmelerinin ardından karargâha geri döndüler.

29 Mart 1916 tarihinde Sahra Sıhhiye Genel Müfettişi Süleyman Numan Paşa, 3. Ordu Sıhhiye Reisi Kaymakam (Yarbay) Tevfik Salim ve muavini Binbaşı Süreyya

[262] Aziz Samih İlter, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, (haz.) Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 95.
[263] Aziz Samih İlter, **a.g.e.**, (haz.) Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, 2007, s. 96.

Beylerin *"3. Ordu sıhhiye teşkilatının düzenlenmesinde, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede ve hasta ve yaralıların tedavilerinde göstermiş oldukları fevkalade hizmetlerine mükafat olarak üçer sene seferi kıdem zammı ile taltiflerini"* Başkumandanlık Vekaletine teklif etti.[264] Fakat, 13 Haziran 1916 tarihindeki cevabi yazıda, Tevfik Salim Bey görevinde daha bir senesini doldurmadığından kıdem zammı verilmesinin Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından uygun görülmediği belirtilmiştir. Bu resmî evrak üzerinden Tevfik Salim Bey'in 20 Mayıs 1915'te bir senelik kıdem zammı alarak Kaymakam (Yarbay) olduğu ve 23 Mart 1916'da ise muharebe gümüş imtiyaz madalyası ile taltif edildiği anlaşılmaktadır.

3. Ordu Sıhhiye Reisi Kaymakam Dr. Tevfik Salim tarafından 13 Nisan 1916 tarihinde Asker Alma Dairesi Başhekimi Necip Bey'e gönderilen yazıda; Harput'ta yatak kapasitesinin 5000'e çıkarılması talep edilmiş, bu ihtiyaç karşılanmadığı takdirde, Erzurum'da bir önceki yıl görülen sefaletin yeniden yaşanma olasılığının yüksek olduğu belirtilmiştir. Yine aynı yazıda, Diyarbakır ve civarında 5000 yataklık uygun bir yer bulunması ve karşılaşılacak zorlukların bildirilmesi istenmiştir.[265] 8 Mayıs 1916 tarihinde yine Dr. Tevfik Salim tarafından, Erzurum Valiliğine gönderilen yazıda, Refahiye civarında 1500 yataklı bir hastane için baraka inşa edilmesi gerektiği bildirilerek bunun için kereste ve diğer malzemenin gönderilmesi istenmiştir.[266] Öte yandan, Tevfik Salim Bey, Malatya'da açılacak 1000 yataklı hastane için gerekli malzemenin ivedilikle gönderilmesini 10 Mayıs 1916'da yapılan yazışma ile talep etmiştir.[267]

3.2.2.4. Teftiş Gezileri

Dr. Tevfik Salim Bey; Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat ve Malatya şehirlerine bir teftiş gezisi planlamış ve yola çıkmak üzere Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan izin almıştır. Yerine vekâleten Dr. Server Kamil (Tokgöz) Bey'i bırakmıştır. 9 Mayıs 1916

---

[264] **Bahsedilen resmî belge için bkz.:** Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 160-161. (Başustaoğlu eserinde bu belgenin tarihini miladi olarak 16 Ocak 1916 yazmasına rağmen, rumi 16 Mart 1332 tarihli bu vesikanın miladi takvime çevrilmiş şekli 29 Mart 1916 tarihini göstermektedir. Bu tarih çevirme işlemini, Türk Tarih Kurumu'nun "**Tarih Çevirme Kılavuzu**" nu kullanarak gerçekleştirmiş bulunmaktayım.) "Tarih Çevirme Kılavuzu", Türk Tarih Kurumu, Erişim adresi: https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/ (24.12.2025).

[265] **Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2978, Dos: 46, Fih: 2-42, 2-42-a.**; (haz.) Özlem Demireğen, Alev Keskin & Fatma İlhan, **a.g.e.**, 2011, s. 47.

[266] **Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2978, Dos: 46, Fih: 2-121, 122.**; (haz.) Özlem Demireğen, Alev Keskin & Fatma İlhan, **a.g.e.**, 2011, s. 48.

[267] **Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2978, Dos: 46, Fih: 7-27.**; (haz.) Özlem Demireğen, Alev Keskin & Fatma İlhan, **a.g.e.**, 2011, s. 48.

akşam saatlerinde Enver Paşa Sivas'a gelmişti. Tevfik Salim Bey, 10 Mayıs'ta eski 3. Ordu kumandanı Mahmut Kamil Paşa hakkında Arif Bey'den bir mektup aldı. Bu mektupta, Paşa'ya 2. Ordu kumandanlığı ve Rumeli kuvvetleri kumandanlığı teklif olunmuşsa da bunu reddettiği yazıyordu. İstanbul'da bulunmaktaymış. Dr. Server Kamil Bey 12 Mayıs'ta Sivas'tan gelmiş, ardından Dr. Tevfik Salim de yola çıkarak Erzincan'a varmıştır. 14 Mayıs günü menzil baştabibi Fahri Beyle beraber sıhhiye otomobili ile Erzincan'dan Refahiye'ye hareket ettiler. Yalnızbağlar ve Yerhan İstasyonları'nın durumu gayet iyiydi. Fakat dezenfeksiyon amaçlı kullanılan fırınlar henüz tamamlanmamıştı. Ertesi gün Refahiye'deki hastaneleri gezdiler. Vaziyet iyi görünüyordu. Kaymakam Beyle görüşerek 1500 yatak kapasiteli baraka için yer belirlediler. Ardından, yola devam ettiler fakat yolculukları esnasında bindikleri otomobilin lastiği defalarca patlaması sorun teşkil etti. Akşama doğru Suşehri'ne varabildiler. 16 Mayıs'ta Tevfik Salim Bey teftiş için Zara'ya hareket etmiş, yolda yine otomobilinin lastiği patlamıştır. Zara'ya vardığında hastaneleri ziyaret etti. Hastanelerin durumu oldukça iyiydi. Ancak, Zuafahane'yi (Zayıflar Yurdu) gezdiği sırada pek çok eksiklikle karşılaştı. Bunun üzerine, buradaki hekimi, eczacıbaşını ve pansumancıyı cezalandırdı. Kaymakam ile görüşerek Zuafahane'ye iaşe ve yeniden baraka inşası talebini kabul ettirdi. 17 Mayıs günü Sivas'a gelmiş, ertesi gün Bezirciler'deki hastaneleri teftiş etmiştir. 19 Mayıs'ta hastaneleri gezmeye devam etmiş ve birçok eksiklik tespit etmişti. Bu sebeple, Baştabip Kaymakam İsmail ve Binbaşı İbrahim Beyleri üç gün hapsetmiştir. 20 Mayıs'ta Öksüz Yurdu ve İş Yurdu kurumlarını inceledi. Buraların durumu iyiydi. Yetkililere bazı değişiklikler yapılmasını iletti. 21 Mayıs tarihinde Sivas'tan at arabası ile yola çıktılar. Şarkışla'ya, oradan da otomobille Gemerek'e vardılar. Ertesi gün Gemerek'teki hastaneyi inceledi. Hastane çalışanları düzgün bir şekilde işlerini yapıyorlardı. Hamam bölümü ise hazırlanma aşamasındaydı. Aynı gün otomobil vasıtasıyla Kayseri'ye gittiler. Buradaki hastaneyi teftiş etti. Vaziyetin kötü olduğunu görünce, bundan sorumlu olan baştabip ve eczacıya hapis cezası verdi. Ardından, Gureba Hastanesi'ni gezdi. Talas'ta konakladıktan sonraki gün hastaneleri inceledi, vaziyeti beğendi. Zencidere'deki Siyon Yetimhanesini gezdiler. Ardından, Talas'tan Sivas'a, oradan da 27 Mayıs günü Tokat'a gittiler. Şehirdeki hastaneleri gezdi. Hastanelerin durumu kötü, eksikleri fazlaydı. Hekimleri ise ilgisizdi. Buranın eczane defterleri ve hamamları eksik, çamaşırhaneleri ise pis vaziyetteydi. Etüv olmasına rağmen, etkili şekilde kullanılmıyordu. Şehirde az miktarda kolera vakası görülmüştü. Bunun dışında,

göçmenler vasıtasıyla Giresun, Ordu, Fatsa, Ünye ve Samsun'da kolera vakalarına rastlanıyordu. 28 Mayıs'ta Zile'nin sıhhiye teşekkülünü teftiş ettiğinde, buranın iaşe imkanlarını ve temizliğini beğenmiştir. Bundan dolayı hastalıklar az miktarda görülüyordu. Baştabip Avni Bey'in iyi çalıştığını belirten Tevfik Salim Bey, burada 300 yataklı, temiz ve düzenli bir hastanenin bulunduğundan bahsetmektedir. Yine de birtakım eksikler vardı. Örneğin, hamamın genişletilmesi gerekiyordu. Öte yandan, askerlik şubesinin binasını alıp hastaneye verdiler. Bu şehirden ayrılarak Amasya'ya gittiler. 29 Mayıs'ta Amasya'daki hastaneleri inceledi. Ayrı ayrı 12 binada yer alan hastanelerin durumu, temizliği vs. iyi haldeydi. Baştabip Binbaşı Ziya Bey çalışkan bir kimseydi. Hastanenin dört adet fırını olmakla beraber, hamamı yetersiz kalıyordu. Bakteriyoloji laboratuvarı ve bakteriyolog bulunmuyordu. Eczanesi düzenliydi. Hastanede bitli hasta yoktu. Şehirde yaşayan halka kolera aşısı yapılıyordu. Beş gün içerisinde 700 kişiye aşı yapılmıştı. Merzifon'a geçerek, buradaki sağlık kuruluşlarını gezdiler. Oradan da Samsun'a gitmişlerdi. Kaymakam (Yarbay) Dr. Tevfik Salim Bey, buradaki Baştabip Kıdemli Yüzbaşı Osman Bey'in çalışmalarını epey beğenmişti. Şehirde Gureba Hastanesini de gezmişlerdi. Bu hastanenin Avrupa'daki hastanelere benzediğini ifade etmiştir. Bununla birlikte, ameliyathanesinin mükemmel olduğunu belirtmektedir.

Samsun'dan motorbotla denize açılarak Ordu'ya vardılar. Yolculukları 17 saat sürmüştü. O zamanlarda Ordu Hastanesi yeni kurulmuş ve 400 yatak kapasitesine sahip olan bir hastaneydi. Hastanede; mutfak ve hamam gibi eksikler bulunmakla birlikte, bunlar kısa sürede tamamlanmak üzereydi. Ayrıca, hastanede fırın bulunmadığından dolayı elbiseler kaynatılmak suretiyle dezenfekte ediliyordu. Bir fırın yapılacaktı. Diğer taraftan, laboratuvar eksiksiz bir şekilde çalışıyordu. Şehrin temizliği iyiydi. Vali, sağlık işlerine son derece destek veriyordu. 2 Haziran'da motorbotla Giresun'a gittiler. 3 buçuk saat süren yolculuğun ardından Giresun'daki hastaneleri teftiş ettiler. 500 hasta kapasiteli hastanenin mutfak, çamaşırhane ve ambarı eksikti. Hastaların temizliği de iyi değildi. Tevfik Salim Bey, tüm bunların yerine getirilmesini emretti. Hastanenin dördüncü binası asker bölümünden oluşuyordu. Burada Aram Efendi adında bir Ermeni hekim vardı. Kendisi, hastalarla yeteri kadar ilgilenmiyordu. Ona ceza olarak bir gram kinin (sıtma tedavisinde kullanılan bir ilaç) solüsyonu içirmiştir.

Hastanede lazım olan malzemeler, hekimler tarafından zor elde ediliyordu. Dr. Tevfik Salim, bunda Giresun kaymakamının umursamazlığının etkili olduğunu belirtmektedir.[268] Dönüş yolunda, giderken uğradığı şehirlerin her birine yeniden uğrayıp verdiği emirlerin uygulanıp uygulanmadığını kontrol etti. Çoğu hastanede her şey düzenli bir şekilde yapılıyordu. Bazı yerlerde ise, bir düzelme gerçekleşmiyordu. Dr. Tevfik Salim (Sağlam)'in teftiş gezisinden döndüğü gün, 11 Haziran 1916, Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliği tarafından Hıfzıssıhha müşaviri olarak Alman hekimler gönderildiğini bildiren telgrafına karşılık, *kendileri ile çalışamayacağını ve hiç yabancı hekim gönderilmemesi* için şifreli cevap göndermiştir. Gönderdiği yazıda ayrıca, bu hekimlerin oraya gönderilmesi zorunlu ise kendisinin ordu sıhhiye reisliğinden affını istemektedir.[269]

17 Haziran günü Gümüşhane'ye giderlerken yolda arabaları devrildi. Neyse ki, kötü bir şey olmadı. 22 Haziran'da Türk ordusu Arpalıtepe ve Yurt Tepesi'ni düşmandan geri almıştı. Çıktıkları Vızvız Dağı'ndan düşmanın kaçışını dürbünle gözlemleyebiliyorlardı. Akşama doğru ise Murat tepeleri üzerinden muharebeyi rahatça seyrettiler. Akşam saatlerinde Mudur dağları geri alındı. Gece yarısında Pulut Dağı'nın, sabah saatlerindeyse Sultan Murat tepelerinin alındığı haberi geliyordu. 4. seyyar hastaneye önceki günden beri 300 yaralı gelmişti. Tedavi ediliyorlardı.

24 Haziran'da Akkoyun Yaylası, Hart, Hadrak ve Gümüşhane'de bölükleri gezerek gereken emirleri verdi. 2 Temmuz'da Ruslar Masat taraflarından hücum etmeye başladı. Ertesi gün Türk ordusu ve sıhhiye bölüğü çekilmeye başlayacaktı. Çadırlarda yattıkları için üşüyorlardı. Ramazan ayına giriş yapılmıştı. Tevfik Salim Bey, fırsat buldukça oruç tutmaya gayret gösteriyordu. 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, 3 Temmuz 1916 tarihinde 3. Ordu Sıhhiye Reisi Kaymakam (Yarbay) Dr. Tevfik Salim Bey için Harbiye Nezareti'nden, "yüksek ahlaklı, görevine vakıf ve her yönüyle sıhhiye teşkilatının değerli bir tabibi" olduğundan dolayı bir sene kıdem terfisini talep etti ve bu talebi kabul edildi.[270]

---

[268] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 134.

[269] **Dr. Tevfik (Sağlam) Bey'in gönderdiği resmî metin için bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 136.

[270] **Bahsi geçen resmî belge için bkz.:** Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 179,182-183. (Başustaoğlu eserinde bu belgenin tarihini miladi olarak 20 Haziran 1916 yazmasına rağmen, rumi 20 Haziran 1332 tarihli bu vesikanın miladi takvime çevrilmiş şekli 3 Temmuz 1916 tarihini göstermektedir. Bu tarih çevirme işlemini, Türk Tarih Kurumu'nun "Tarih Çevirme Kılavuzu" nu kullanarak gerçekleştirmiş bulunmaktayım.) Erişim adresi: https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/ (25.12.2025).

17 Temmuz 1916 tarihinde Erzincan'a gitmiştir. O gün Erzincan şehri boşaltılıyordu. Zira, Rus taarruzu devam ediyordu. Bayburt'un düştüğü haberini almışlardı. 21 Temmuz sabah saatlerinde bir düşman uçağı Erzincan'da vali konağının yakınına iki bomba atmıştı. Aziziye Kışlası da yanmaktaydı. Geri çekiliş panik halinde ve hızlı bir şekilde gerçekleşiyordu. 21 Temmuz'u 22 Temmuz'a bağlayan gece, Rus ordusu Kelkit'e girdi. Bu yüzden, karargâh ertesi gün Erzincan'dan kaldırılacaktı. Menzil baştabibinden gelen telgrafta; istasyonlarda iaşe ve iskanın iyi olduğu, pansumanların yapıldığı ve ağır yaralıların sevk olunmaması gerektiği bildiriliyordu.[271] Hasta ve yaralılar gerideki şehirlere kafileler halinde gönderiliyorlardı. Yollar yaralı, hasta ve göçmenlerle dolu idi. Bazı kendini bilmez kişilerin telgraf tellerini kesmeleri[272], haberleşmeyi sekteye uğratmıştı.

Dr. Tevfik Salim ve beraberindekiler, 25 Temmuz 1916 tarihinde gece geç saatlerde Refahiye'den yola çıkarak, sabah erken saatlerde Suşehri'ne vardılar. Burada 300 civarında hasta bulunmaktaydı. Rusların Erzincan'a girdiği haberini almışlardı. Kelkit'ten gelen göçmenlerde kolera görüldüğü, bu hastalığın erlere de sirayet ettiği tespit edildiğinden tetkiklere başlanıyordu. Menzil sıhhiye deposunun Sivas'a nakli ve Kayseri'de sıhhiye deposu kurulması, Kayseri, Talas ve Zencidere'deki hastanelerin 3000 hasta kapasitesine çıkarılması emri verildi. Dr. Tevfik (Sağlam) Bey, salgına karşı kısa sürede yüksek miktarda aşı hazırlanmasını emretmiştir. Rus taarruzundan dolayı geri çekiliş sürerken; Erzincan, Bayburt ve Gümüşhane gibi işgal altında bulunan şehirlerdeki hastaneler daha güvenli olan şehirlere nakledilyordu. Dr. Tevfik (Sağlam) Bey, 29 Temmuz günü kendisine kolera aşısı yaptırmıştır. Bunun üzerine, gece saatlerinde yüksek ateşle hastalanmaya başladı. Buna baş ağrısı da ekleniyordu. 1 Ağustos'a kadar hastalığı bu şekilde seyretmeye devam etti. 1 Ağustos günü, ateşi ve şiddetli baş ağrısı devam ettiğinden dolayı "fenasetin"[273] ve "kafein" içerek ağrısını dindirdi.

3. Ordu Sıhhiye Reisi Dr. Tevfik Salim Bey, 1916 yılının ağustos ayında menzil hastanelerini, göçmen istasyonlarını ve göçmenlerin sağlık durumlarını incelemek üzere; Sivas, Kayseri, Niğde, Tokat, Amasya ve Samsun şehirlerine

[271] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 141.
[272] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 142.
[273] "Phenacetin" (Fenasetin), bir dönem bazı ağrı kesici ilaçların içeriğinde yer alan madde. Fenasetin içeren ağrı kesicilerin büyük olumsuzluklara sebep olduğu tespit edildiği için kullanımı pek çok devlet tarafından yasaklanmıştır. **National Library of Medicine**, Erişim adresi: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK304337/ (25.12.2025).

yeniden bir teftiş gezisi gerçekleştirmiştir. Dr. Tevfik Salim, 14 Ağustos 1916 tarihinde teftiş gezileri için Suşehri'nden yola çıkmış, 30 Ağustos'ta ise gezisini noktalayarak Samsun'dan dönüş yoluna girmiştir. Samsun'dan dönerken Amasya'ya uğradıktan sonra o sırada 3. Ordu karargâhının bulunduğu Suşehri'ne gelmiştir. Tevfik Salim Bey'in tüm bu teftiş faaliyetlerinden, 3. Ordu Sıhhiye Reisliği görevinin kendisine getirdiği pek çok görev ve yetkiye sahip olduğunu anlamaktayız. Ordunun sağlık işlerini denetlemek, eksiklerin tamamlanmasını emretmek, vazifesini yerine getirmeyeni (hapis vb. şekilde) cezalandırmak, hastane inşa ettirmek, aşı-ilaç vb. sağlık malzemelerinin teminini emretmek gibi faaliyetler yetkilerinden bazılarıdır.

Tevfik Salim ve sıhhiye teşkilatının uğraştığı meselelerin başında hastanelere ilaç ve malzeme temini geliyordu. Bazı ilaçları kendileri yapmaya çalışıyorlardı. Örneğin, Sivas'ın Ulaş bucağında bulunan gölde "İngiliz tuzu" vardı. 7 Ekim 1916 tarihine kadar Ulaş gölünden 40.000 kiloya yakın magnezyum sülfat (sulfate de magnésie) çıkartarak Sivas'ta depolamışlardır. Alkol ihtiyacını karşılamak içinse üzüm ve rakıdan alkol üretimine çalışılıyor, temin edebildikleri alkollü içeceklerden bazılarını ise ilaç olarak kullanıyorlardı.[274] Samsun gümrük ambarında 96 sandık konyak bulunduğu haberi geldiğinde, bunların kullanılabilecek durumda olanları tespit edildikten sonra hastaneler adına satın alınmasına karar verilmişti. Dr. Tevfik Salim Bey, Ekim 1916'da İstanbul'a gitmek üzere ordu kumandanlığından iki aylık izin almıştır. Kendisi yokken yerine menzil baştabibi Fahreddin Bey vekalet etmiştir. 9 Ekim günü Suşehri'nden at arabası ile, beraberinde Tevfik Rüştü (Aras) ve Nüzhet Beyler olduğu şekilde, yola çıktılar. Yolculuk boyunca, III. Ordu'nun görev bölgesindeki yerleri teftiş ederek yoluna devam etmiştir. 30 Kasım 1916 tarihine kadar İstanbul'da kalmıştır. İstanbul'da iken; Harbiye Nezareti'ne, Sıhhiye (Sağlık İşleri) Genel Müdürlüğü'ne ve Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Genel Merkezi'ne giderek ordunun sağlık personeli ve malzeme ihtiyaçlarının karşılanması için çaba sarf etti. 3. Ordu bölgesinde yeni hastaneler kurulması ve mevcut hastanelerin hasta kapasitesinin artırılması gerekiyordu. Bunun gerçekleşebilmesi için birçok malzemeye ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaçları karşılayabilmek için Harbiye Nezareti'nden 50.000 liralık ödenek isteyen Tevfik Salim Bey'in talebi 1 Kasım'da onaylanmıştır.

30 Kasım 1916 Perşembe günü İstanbul'dan vapurla Haydarpaşa'ya geçtiler. Haydarpaşa'dan da trene bindiler. Önce Eskişehir'e geldiler. Buradan bir askerî trene

[274] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 165.

binerek hareket ettiler. Oldukça keyifsiz bir yolculukla Akşehir'e vardılar. Lokomotifin bozulması gecikmelerine sebep oluyordu. 3 Aralık sabahı Konya'ya vardılar. Oradan Karaman'a, sonra Ereğli (Konya)'ye ve en sonunda Ulukışla'ya varabildiler. Bundan sonra Dr. Tevfik Salim Bey teftiş gezilerine kaldığı yerden devam edecekti. Ulukışla'yı denetledikten sonra, 4 Aralık 1916'da hareket ederek Niğde'ye varmıştır. 5 Aralık günü Kayseri'ye, 8 Aralık günü ise Kırşehir'e gitmiştir. Ardından Ankara'ya uğramıştır. Daha sonra, 13 Aralık'ta Yozgat'a, 16 Aralık'ta Çorum'a, ardından Merzifon'a, 20 Aralık'ta Amasya'ya, oradan Zile'ye, sonra Tokat'a, 24 Aralık'ta Sivas'a, 29 Aralık'ta Koçhisar (Hafik)'a ve sonrasında Zara'ya gitmiş ve buralarda sağlık işlerini denetlemiştir. Tevfik Salim Bey'in teftiş gezisi 31 Aralık'ta sona ermiş, Zara'dan yola çıkarak Şerefiye'ye varmış, oradan da otomobille karargâha gelmiştir.[275] Tevfik Salim Bey bu gezisinde; sıhhiye istasyonlarını, sıhhiye bölüklerini, hastaneleri ve diğer tüm sağlık kuruluşlarını denetlemiş, eksik malzemelerin teminini emretmiş ve gerekli talimatları vererek buralardan ayrılmıştır.

Tevfik Salim Bey, 1917 yılının ilk günlerinde, İstanbul dönüşünde gerçekleştirdiği teftişlerin sonucunu özetleyen bir rapor yazarak Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliğine şifre ile göndermiştir. 8 Ocak 1917 tarihinde, Dr. Adnan (Adıvar) Bey'in Sıhhiye Umum (Genel) Müdürü olduğunu bildiren bir telgraf kendisine ulaşmıştır. Ayrıca, kendisinden gelen 4194 sayılı ve 7 Ocak 1917 tarihli telgrafta: *"Trabzon, Erzurum, Konya, Ankara ve Sivas vilayetleri ile Kayseri ve Niğde müstakil livalarındaki* (bağımsız mutasarrıflıklar) *bulaşıcı hastalıklarla mücadelenin ve göçmenlerin sağlık işlerinin tertip ve düzenlenmesi ile idaresinin geniş yetki ile"* Tevfik Salim Bey'e verildiği ve bu görevden dolayı ortaya çıkacak olan "*masrafların ödenmesi için ilgili sağlık müdürlüklerine tebligat yollanmasına karar verildiği"* açıklanıyordu.[276] Ayrıca, bu bölgelerdeki sivil sağlık personelinin doğrudan Tevfik Salim Bey ile iletişime geçecekleri belirtilmiştir. Tevfik Salim Bey 9 Ocak 1917'de, Konya'nın uzaklığı ve oranın askerî sağlık teşkilatının I. Orduya bağlı olmasından dolayı, bu ildeki bulaşıcı hastalıklarla mücadele meselesinin başka bir makama devredilmesi ve buna karşılık Canik (Samsun)'teki salgın hastalıklarla mücadele vazifesinin kendilerine verilmesi için Sıhhiye Umum Müdürlüğüne 8653 sayılı telgrafı

[275] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 189.
[276] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 192.

çekmiştir.[277] 11 Ocak'ta ise; Canik, Niğde, Kayseri, Sivas, Trabzon, Erzurum ve Ankara Sağlık Müdürlüklerine gönderdiği anket ve talimatla beraber, bu liva ve vilayetlerdeki bulaşıcı hastalıklarla mücadele ve göçmenlerin sağlık durumunun organize edilmesinin geniş yetkilerle kendisine verildiğini beyan ederek, sorduğu sorulara kapsamlı olarak cevap verilmesini talep etmiştir.[278] 13 Ocak 1917'de Sıhhiye Umum Müdürlüğünden gelen 8808/156 sayılı telgrafta, Konya vilayetinin 3. Ordu sıhhiyesinin yetki alanından çıkarıldığı, Canik'teki bulaşıcı hastalıklarla mücadele yetkisinin ise 3. Ordu Sıhhiye Reisliğine bağlanması için emir verildiği bildiriliyordu. Yine aynı müdürlükten gelen 8809/15 sayılı telgrafta, bulaşıcı hastalıklar ve göçmenlerin işlemleri için sağlık müdürlerinin doğrudan Tevfik Salim Beyle iletişime geçmeleri gerektiği bildirilmekteydi.[279]

O sıralarda Merzifon'da Amerikalılarla ilgili bir mesele ortaya çıkmıştır. Amerikalıların iddialarına karşılık Ordu Başkumandanlığı Tevfik Salim Bey'den mesele hakkında açıklama yapmasını istiyordu. Amerikan Sefareti; "Merzifon'daki misyonerlerin mülk ve binalarında oturan memurların küstah olduklarını, gerek sefaret ve gerek Amerikalılara karşı kötü sözler söylemekte olduklarını" iddia etmekteydi.[280] Buna karşılık Tevfik Salim Bey: "zaruri askerî ihtiyaç üzerine Merzifon'da 4000 yatak kapasiteli şifa yurdu kurulmasının gerekli olduğundan ve yatakların kademeli şekilde tamamlanmakta olduğu, diğer binalar varken Amerikan binalarının işgaline düşmanca bir muamele süsü vermek isteyişlerine karşı öncelikle büyük binalara zaruri olarak el konulduğu, küçük ve dağınık evlerin ise ancak birçok değişikliğin ardından hastane olarak kullanılabileceği bildirilmiş ve gerçekten de kısa sürede hastane mevcudu 4000 bine çıkarılarak Merzifon'da bulunan ve el konulması (işgali) mümkün olan tüm binalara el konulduğunu" ifade etmiştir.[281] Vaziyet böyle iken, öğrencisi bulunmayan okul binalarının ve oturacak kimsesi olmayan evlerin boşaltılarak yaralı ve hastalara tahsis edilmesinin gerekliliği de Tevfik Salim Bey tarafından açıklanan diğer bir husustur. Tevfik Salim Bey'in bu açıklamalarından, harp sırasında vilayetlerde bulunan büyük binalara ihtiyaç halinde devlet tarafından el konularak hastaneye

[277] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 193.; Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 218.
[278] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 193-194.
[279] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 194.
[280] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 191.
[281] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 195-196.; Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 221.

dönüştürülmüş olduklarını anlamaktayız. Dr. Tevfik Salim Bey'e göre, Amerikalı misyonerlerin amacı, daima şikayetlerde bulunarak bir mesele çıkarmak ve bu suretle binaları ele geçirerek etraftan toplamaya başladıkları Ermeni ve Rum çocuklarla misyoner okullarını yeniden açmaktı. 24 Şubat 1917 tarihinde, Sahra Sıhhiye Genel Müfettişi Süleyman Numan Paşa tarafından III. Ordu Sıhhiye Reisi Dr. Tevfik Salim Bey için bir buçuk senelik kıdem zammı talep edilmiştir.[282] Belge üzerinde cevaben, Tevfik Salim Bey'in 1 Eylül 1917'de Miralaylığa terfi ettiği zikredilmektedir. Ayrıca, aynı belge üzerinden, 23 Mayıs 1916'da "gümüş imtiyaz madalyası" ile taltif edildiğini anlamaktayız.

3.2.2.5. III. Orduda Tifüs Aşısı Meselesi

Tifüs (Lekeli Tifo) hastalığı, yıllar boyunca Tifo hastalığı ile karıştırılmaktaydı. Bir rahatsızlığın doğru şekilde teşhis edilmesi, tedavinin amacına ulaşması için en önemli etken olmaktadır. Yanlış teşhis yapılan bir hastalığın tedavisi, faydadan çok zarara sebep olacaktır. Bundan dolayı Dr. Tevfik Salim Bey, Balkan Harbi'ndeki görevi sırasında tifüse yakalandığında henüz iyileşmeden bir tifüs konferansı tertiplemiştir. Bu sayede, hastalığın yanlış teşhisine engel olmuş, tıp literatürüne doğrusunu dahil ettirmiştir. I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde III. Ordu Sıhhiye Reisi görevini yerine getiren Dr. Tevfik Salim Bey'in gözlemleriyle, lekeli tifonun (tifüs); tifo, nezle-i müstevliye (grip), kızamık, hatta humma-i racia (geri gelen ateş) ile karıştırıldığı ortaya çıkmıştır.[283]

Tifüsle karıştırılan ve uzun bir süre Osmanlı ordusunu işgal ederek salgın oluşmasına sebep olan tifo hastalığından korunmak üzere birtakım aşı çalışmaları yapılmıştır. Tifo aşısına yönelik ilk teşebbüs Dr. Hüsameddin Bey tarafından 1911 yılında gerçekleşmiştir. Hüsameddin Bey, Harbiye Nezareti'ne sunduğu raporda, askerlere aşı yapılmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Rapor, Gülhane Serîriyat Hastanesi'nde bulunan Dr. Reşad Rıza (Kor) ve Mustafa Hilmi (Sagun) Beylere havale edilmiştir. Reşad Rıza ve Mustafa Hilmi Beyler bu rapor üzerine, hafif bir aşı geliştirmişlerdir. Gülhane Hastanesi'nde hazırlanan aşı, ilk defa Balkan Harbi zamanında uygulanmıştır. Aşıyı pratik olarak öğretmek ve koruyucu etkisini anlatabilmek amacıyla Dr. Ziya Ali, Saim Ali, Tevfik Salim ve İhsan Beylerden

[282] Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 167-168.
[283] (haz.) Özlem Demireğen, Alev Keskin & Fatma İlhan, **a.g.e.**, 2011, s. 71.; Sevilay Özer, "a.g.m.", Nisan 2016, s. 246.

oluşan, reisliğini Dr. Neşet Osman Bey'in yaptığı bir heyet Hadımköy'üne gönderilmiştir. Heyet, Hadımköy'ü civarında görevlerini yapmış, aşı hakkında konferanslar vererek hekimleri bilgilendirmiştir.[284] I. Dünya Savaşı öncesinde ordunun büyük bir kısmı aşılanmıştır.[285]

Dr. Tevfik Salim Bey, Balkan Harbi'nde yaşadıklarının ardından tifüs ile yakından ilgilenmeye başlamıştı. 1913 yılında, tifüsün etken maddesini (Rickettsia Prowazekii) keşfeden doktorlar Stanislaus von Prowazek ve Henrique da Rocha Lima İstanbul'a gelerek Haydarpaşa Hastanesi'nde araştırmalarda bulundukları sırada Tevfik Salim de yanlarında çalışmıştır. Tevfik Salim, III. Ordu'daki vazifesine gitmek üzere yola çıkmadan Dr. Reşad Rıza (Kor) Bey kendisine tifüs aşısı hakkında fikir vermişti. Reşad Bey tavsiyesinde; hastalığın en şiddetli evresinde hasta kişiden kan alınarak birkaç işlemden geçirilmesinin ardından, 56 derece sıcaklıkta bir saat muhafaza ettikten sonra sağlıklı insana şırınga yardımıyla deri altına enjekte edildiği takdirde, hastalığa karşı koruma sağlayabileceğini ifade etmiştir.[286] Bu tavsiyeyi veren Reşad Bey, bu yöntemi uygulayıp uygulamadığına dair Tevfik Salim Bey'e herhangi bir şey söylememiştir. Günümüz araştırmacılarından bazıları, bu aşının ilk defa Dr. Reşad Rıza Bey tarafından uygulandığını belirtmektedirler. Bu görüşü savunanlar, onun hazırlamış olduğu tifüs aşısını ilk olarak kendisi üzerinde denemiş, ardından Dr. Musa Kazım'a uygulamış olduğunu belirtmektedirler.[287] Orhan ise, Binbaşı Dr. Tevfik Salim Bey'in hazırladığı aşıyı insanlar üzerinde ilk olarak uygulayan kişi olduğunu belirtmiştir.[288] Dr. Tevfik Salim (Sağlam)'in dışında, Dr. Abdülkadir (Noyan) ve Bakteriyolog Server Kamil (Tokgöz) görev bölgelerine gitmeden önce Dr. Reşad Rıza Bey'i ziyaret ederek tifüs aşısı hakkında bilgi edinmişlerdir.[289] Tifüs aşısının Türk tıbbında ilk defa Tevfik Salim Bey tarafından uygulanıp uygulanmadığı meselesinde farklı görüşler olmasının yanında, aşıyı ilk defa geniş kapsamda uygulayan kişinin

[284] Tevfik Salim, **Tifo Aşısı**, Kader Matbaası, İstanbul, 1922, s. 8.; İbrahim Aykun, Menekşe Yıldız Uslu, "Talimatnameler Işığında XIX. Yüzyılda Tifo Salgınından Korunma Yolları ve Aşı Uygulaması", **Assam Uluslararası Hakemli Dergi (ASSAM-UHAD)-Assam International Refereed Journal**, C.9, S.20, 2022, s. 22-23.
[285] Tevfik Salim (Sağlam), **a.g.e.**, 1922, s. 11.; İbrahim Aykun, Menekşe Yıldız Uslu, "a.g.m.", 2022, s. 23.
[286] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 287.
[287] Yağız Fatih Nazlıer, Pervin Özelçi, Rüya Kılıç & Ateş Kara, "Tıp Tarihimizden Portreler: Dr. Reşat Rıza (Kor) (1877-1941)", **J Pediatr Inf / Çocuk Enfeksiyon Dergisi**, 2023, C.17, S.3, s. 211. DOI: 10.5578/ced.20239726
[288] Figen Kayserili Orhan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri ve Erzurum'da İlk Tifüs Aşısı Uygulamaları", **Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi**, C.78, S.3, 2021, s. 395.
[289] Yağız Fatih Nazlıer, Pervin Özelçi, Rüya Kılıç & Ateş Kara, "a.g.e.", 2023, s. 212.

Tevfik Salim Bey olduğu herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Aşının normal şartlarda maymunlarda uygulanıp, uzun süren aşamalardan geçerek faydalı olup olmadığına karar verilmesi gerekirdi. Ancak, savaş koşullarında bunun imkânı yoktu. Binbaşı Dr. Tevfik Salim Bey, büyük risk alarak aşının doğrudan insan üzerinde uygulanmasına karar verdi.[290] Hastalığın bir salgın halinde bulunması, onu bu kararı almaya zorlayan etkenlerin başında geliyordu. Görev yeri olan Erzurum'a giderken, Erzincan'dan geçtiği sırada orada görev yapan Dr. Hamid Osman'a bu aşının nasıl yapılacağını tarif etmişti. Kendisi de Hasankale'ye varır varmaz aşıyı bizzat hazırlamış ve 15 Mart 1915 tarihinde gönüllü bir şekilde aşı talebinde bulunan beş hekim ile dört karargâh subayını aşılamıştır.[291] Bir hekim ile dört subayda herhangi bir olumsuzluk görülmezken, sadece dört hekim hastalanmıştır. Hastalanan hekimlerin her birinde hastalık farklı günlerde şiddetlenmeye başlamış olmakla birlikte, belli bir süre sonra süreç iyileşmeyle sona erdi. Bu başarılı sonucun ardından aşı birçok yerde hazırlanmaya ve uygulanmaya başlanmıştır. Aşılananlar arasına; vali, bürokratlar, kumandanlar ve hekimler gibi devlet görevlileri dahil oluyordu. Öte yandan, Tevfik Salim Bey'in uyguladığı usulle; Erzurum'da Dr. Alaaddin Bey tarafından aşı 263 kişiye uygulanmıştır.[292] Dr. Abdülhalim Asım Bey Bayburt'ta 130 kişiye aşı yapmış, 1 buçuk ay sonra aşı yapılanlarda olumsuz sonuç görülmediğini bildirmiştir.[293] Aynı zamanlarda; Sivas, Erzurum ve Hasankale'de de bu usulle çok sayıda kişi aşılanmış, herhangi bir olumsuz durum yaşanmamıştır.

Erzincan'da ise, Tevfik Salim Bey'in Hamid Osman Bey'e iletmiş olduğu aşı talimatının zıttı olarak farklı bir aşılama yöntemi uygulanmaya başlanmıştı. Hamid Osman Bey, toparlanma döneminde olan hastalardan aldığı kanı inaktive (aktif olmayan/pasif) etmeden uygulamıştır. Aşıladığı kişilerin çoğu hastalığa yakalanmamıştır. Ardından, farklı bir yöntem daha deneyerek, yüksek ateşi bulunan hastalardan aldığı kanı inaktive etmeden 122 kişiyi aşılamıştır. Bunlardan 7'si hastalığa yakalanırken, geri kalanlar yakalanmamıştır. Aşının bu neticeleri, Menzil Hastaneleri Başhekimi tarafından 7 Nisan 1915'te bildirilmiştir. O sıralarda Hamid Osman'dan özel bir mektup alan Tevfik Salim Bey, mektupta açıkça yazılmış olmamasına rağmen, aşının inaktive edilmeden yapıldığını hissetmiş ve kendisinden

[290] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 287.
[291] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 288.
[292] Sevilay Özer, "a.g.m.", Nisan 2016, s. 250.
[293] Okan Töre, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım", **Klimik Dergisi**, C.34, S.1, 2021, s. 4.

izahat istemiştir. Ardından gelen diğer mektupta yazanlar, sezgilerini doğruluyordu. Bununla beraber, Hamid Osman Bey'in aşıladığı kişilerin 500'ü bulduğu ve herhangi bir olumsuzluğun yaşanmadığı bildiriliyordu. Tevfik Salim Bey'e ulaşan başka bir raporda, Hamid Osman'ın aşıladıklarında geri gelen ateş vakalarının görüldüğü nakledilyordu. Bunun üzerine, Tevfik Salim Bey aşının inaktive edildikten sonra uygulanmasını emretmiştir.[294] Buna rağmen uyguladığı yöntemi değiştirmeyen Hamid Osman'ın aşıladığı 304 kişiden 190'ının tifüse yakalandığı ve 114'ünün ise öldüğü haberi geliyordu. Bundan dolayı, Erzincan'da büyük bir panik ortamı ve aşıya karşı duruş oluşmaya başlamıştır. Bunun üzerine şehirdeki aşı faaliyetinin geçici olarak durdurulmasına karar verildi. Hamid Osman Bey'in ise ruhsal bir rahatsızlığının olduğu anlaşılarak emekliliğe sevk edildi. Tifüs aşının farklı bir versiyonu ise Dr. Hamdi Suat (Aknar) Bey tarafından 25 Nisan 1915'te Erzincan'da uygulanmıştır. Dr. Hamdi Suat Bey, hastalığın en şiddetli evresinde aldığı kanı ısıtmak yerine, 24-48 saat boyunca -16 derece soğukta bekletmiştir. Bu usulü öncelikle kendi bedeninde deneyen Dr. Hamdi Suat Bey, başarılı olduktan sonra askerlere de uygulamış ve iyi sonuçlar almıştır. Bağdat'ta bulunan 6. Ordu'da görev yapan Dr. Abdülkadir (Noyan) Bey; 76 subay, 20 hekim ve 20 hastabakıcıyı aşılamıştır.[295] Ayrıca, Ordu Kurmay Başkanı Kazım Karabekir Paşa başta olmak üzere, cephedeki sağlık personeli ve askerlere de bu aşıyı uygulamıştır. Bu aşıyı yalnız Colmar von der Goltz'a ve onun özel hekimi Dr. Oberndorfer'e yapamadığını, zira Dr. Oberndorfer'in bu aşıya inanmadığı belirtmiştir.[296] Kısa bir süre sonra da Colmar von der Goltz tifüsten hayatını kaybetmiştir. Tifüs salgınına karşı bitleri temizleme maksadıyla, etüv ya da etüvün yerine kullanılabilecek farklı yöntemler kullanılması gerekliydi. Bunun için ilk başta Dr. Tevfik Salim, Irak Cephesi'nde Dr. Abdülkadir (Noyan)'in kullanmış olduğu "fırın yöntemine" başvurdu. Bitli eşyalar ile kıyafetleri tandırlarda dezenfekte ettirmeye başladılar. Fakat, tandırların ısı derecesi ayarlanamadığı için kıyafetler çoğu zaman yanıyordu. Daha sonra, Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) Bey'in, her yerde kolayca yapılabilecek olan "seyyar buğu sandıkları" icadı kullanılmaya başlanmıştır.[297] Bunun

[294] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 289.
[295] Okan Töre, "a.g.m.", 2021, s. 4.; Ahmet Başustaoğlu, "Vatan İçin Yaşanmış Bir Ömür; Ord. Prof. Dr. Tevfik Salim Sağlam", **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, C.13, Özel Sayı, 2023, s. 10. DOI: 10.31020/mutftd.1401097
[296] Yağız Fatih Nazlıer, Pervin Özelçi, Rüya Kılıç & Ateş Kara, "a.g.e.", 2023, s. 212.
[297] Nuran Yıldırım, Mahmut Gürgan, **Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi**, Türk Toraks Derneği, İstanbul 2012, s. 175.; Batuhan Furkan Külekçi, Pervin Özelçi & Ateş Kara, "Tıp Tarihimizden Portreler: Dr. Tevfik Salim Sağlam", **J Pediatr Inf / Çocuk Enfeksiyon Dergisi**, C.18, S.3, 2024, s. 199. DOI: 10.5578/ced.20240322; Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 273.

dışında, Tokat Hastanesi Baştabibi Dr. Hüseyin Bey, at arabası üzerine monte edilmiş olan ve "seyyar buğu fıçısı" şeklinde isimlendirilen bir icat yapmış ve kullanmıştır.[298]

Binbaşı Dr. Tevfik Salim Bey'in Hasankale'de tifüs aşısı yaptığı dört hekimden biri, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda, Aralık 1915 tarihinde Tevfik Salim Bey'in emriyle tehcire tabi tutulan Ermenilere tifüs aşısının inaktive edilmeksizin uygulandığı ve bu yüzden pek çok Ermeni'nin öldüğünü yazmıştır.[299] Bu yazıyı yazan hekim ile şahit gösterdikleri, Tevfik Salim Bey'in uyguladığı aşının zararsız olduğunu bilen ve resmî verilere şahitlik eden kimselerdi. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Harbiye Nezareti'ne tahkikat açılması talebi iletmiş, Harbiye Nezareti de meseleyi Sağlık Daireleri Başkanlığına aktarmıştır. Ardından, oluşturulan bir tahkikat heyeti olayı incelemeye başlamıştır. Aşıyı uygularken elde ettiği resmî verileri ve gerekli tüm evrakları önceden muhafaza eden Dr. Tevfik Salim, tahkikat heyetine ayrıntılı bir rapor sunarak kendisini savunmuştur.[300] Kendisine atılan iftiraları, iftirayı atanların imzalarının da içerisinde yer aldığı resmî evraklarla savuşturan Dr. Tevfik Salim, kendisini başarıyla temize çıkarmış ve suçlu olmadığını tasdik ettirmiştir.[301]

3.2.3. Diğer Faaliyetleri

Dr. Tevfik Salim Bey, 1 Mart 1917'de Suşehri'nde karargâhın laboratuvarında çalışmalarını sürdürüyordu. Weil-Felix Testi ve dizanteri ile ilgili çalışmalarda bulunuyordu. O gün Karl Bloch'a mektup yazmıştı. Önceki gün ise, Henrique da Rocha Lima'ya mektup göndermişti. Da Rocha Lima, 1913 yılında İstanbul'a gelmiş ve tifüs hakkında araştırmalarda bulunmuştu. Bilindiği üzere tifüsün etkenini bulmuştur. Cephedeki sakinliği fırsat bilen Tevfik Salim, 3 Mart'ta yine laboratuvarda çalışıyor, dizanteri aglütinasyonları yapıyordu. 14 Mart'ta aylık raporunu tamamlayarak göndermiştir. O sırada, Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliğinden, Rus ordusunda veba olduğuna dair bir malumat kendisine ulaştı. Veba, Rusya'da yayılmıştı. Almanların Şark Ordusu'ndan, bunun "Sibirya Vebası" olduğu bildiriliyordu. Rusya'da veba olduğu hakkında alınan malumat üzerine Tevfik Salim Bey, esirler ve mültecilerin muayenesine dikkat edilmesi için gerekli talimatları verdi.

---

[298] Ayşegül Demirhan Erdemir, "Ord. Prof. Dr. Tevfik Salim Sağlam ve Ord. Prof. Dr. Abdülkadir Noyan'ın Lekeli Tifo Hakkındaki Yazılarının Türk Tıp Tarihi Açısından Önemi ve Yorumlamalar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.207, Aralık 2013, s. 60.
[299] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 290.
[300] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 291.
[301] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 292.

Kumandan Paşa ile birlikte Batı'da bir inceleme gezisine çıkmak üzere martın son günlerinde hazırlıklara başladı. III. Ordu Sıhhiye Reisliği makamına vekaleten Server Kamil (Tokgöz) Bey bakacaktı. Bunun ardından, 4 Nisan 1917 tarihinde Suşehri'nden yola çıkarak Sivas, Kayseri ve Niğde üzerinden Ulukışla'ya vardılar. Buradan trenle 7 Nisan'da Konya'ya ulaştılar. Ardından, yine trenle Afyonkarahisar'a, oradan Eskişehir'e, ardından Bilecik'e, en sonunda da İstanbul'a vardılar.

Kaymakam (Yarbay) Dr. Tevfik Salim Bey'in III. Ordu'da askerlerin hayatını kurtarmaya yönelik çalışmaları ve salgın hastalıklara karşı verdiği olağanüstü mücadelesi kısa sürede büyük bir şöhret kazanmasını sağlamıştı. Hatta, onun bu başarılarını Suriye-Filistin cephesinde İngilizlere karşı mücadele eden IV. Ordu kumandanı Ahmet Cemal Paşa duymuş ve acil koduyla Kudüs'ten Başkumandanlık Vekaleti'ne bir şifreli telgraf çekmiştir. 14 Mayıs 1917 tarihli belgede Ahmet Cemal Paşa, IV. Ordu Sıhhiye Riyasetine III. Ordu Sıhhiye Reisi Kaymakam (Kaim-i Makam) Tevfik Salim Bey'in tayin edilmesine müsaade edilmesini talep ediyordu. Ayrıca, IV. Ordu'nun ancak böylesine genç ve yüksek zekaya sahip bir sıhhiye reisi tarafından kurtuluşa erebileceğini belirtiyordu. Ahmet Cemal Paşa'nın bu talebinin, III. Ordu Kumandanlığı ve Başkumandanlık Vekaleti tarafından uygun görülmediği 10 Temmuz 1917 tarihinde verilen cevapla ifade edilmiştir.[302] Kaymakam (Yarbay) Tevfik Salim Bey'in, III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa tarafından, ordu bünyesinde göstermiş olduğu başarılardan ötürü bir sene kıdem zammı ile ödüllendirilmesi talep edilmiştir (22 Haziran 1917). Paşa'nın bu talebi uygun bulunarak kabul edilmiştir.[303]

Yarbay Dr. Tevfik Salim (Sağlam)'in Avrupa anıları, 30 Haziran 1917 tarihinde Metz (o sıralarda Almanya'ya bağlı bir şehir) şehrinde geçirdiği günlerle başlamaktadır. Tevfik Salim Bey anılarında, Bavyera kıtalarının terbiye ve disiplininden övgüyle bahsetmektedir. Bunun yanında, Alman erlerin büyük ihtimalle bitli olmadıklarını söylemektedir. Kıta gerisinde bitten temizleme birimlerinin

[302] **Bahsi geçen resmî belge için bkz.:** Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 224-225. (Başustaoğlu'nun eserinde, belgede yer alan rumi tarihin miladi tarihe çevrilmesinde hatalar bulunmaktadır. Bu sebeple, belgenin tarihini doğru şekilde çevirme işlemini, Türk Tarih Kurumu'nun "Tarih Çevirme Kılavuzu" nu kullanarak gerçekleştirmiş bulunmaktayım.) Erişim adresi: https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/ (26.12.2025).

[303] **Bahsi geçen resmî belge için bkz.:** Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 226-227. (Başustaoğlu'nun eserinde, belgede yer alan rumi tarihin miladi tarihe çevrilmesinde hatalar bulunmaktadır. Bu sebeple, belgenin tarihini doğru şekilde çevirme işlemini, Türk Tarih Kurumu'nun "Tarih Çevirme Kılavuzu" nu kullanarak gerçekleştirmiş bulunmaktayım.) Erişim adresi: https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/ (27.12.2025).

bulunmayışından bu çıkarıma ulaşmıştır.[304] I. Dünya Savaşı'nda Almanya, Fransa ile Batı Cephesi'nde savaş halindeydi. Almanlar Türk ekibini Fransız hatlarının 300 metre yakınındaki siperlere kadar götürmüşlerdi. Tevfik Salim Avrupa gezisinde Almanya ve Avusturya'nın idaresi altında bulunan: Metz, Douss Duziere, Bensdorf, Douss-Colmar, Eizenburg, Rufah, Brüksel, Brugge, Blackenberge, Ostende, Köln, Viyana, Krakow, Lemberg, Pokof, Trient, Pinzolo, Baitle, Campoverde ve Levico gibi şehirleri gezme ve buralarda bulunan sağlık kuruluşlarını inceleme, tıbbî ve teknolojik gelişmelere yerinde şahitlik etme fırsatını elde etmiştir.

Avusturya-Macaristan ordusunda üç sıhhiye reisi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, imparatorluğun sıhhiye reisi, ikincisi Avusturya'nın sıhhiye reisi ve üçüncüsü de Macaristan sıhhiye reisi idi. Bu kişiler askerî hekim olarak eğitim almıyorlardı. Üniversiteyi tamamlamalarının ardından bir sene olgunlaşma mektebine devam ederek askerî hekim olmaya hak kazanıyorlardı.[305] Tevfik Salim Bey, gezdiği birkaç hastanenin bizimkilere benzediğini fakat bizim hastanelerden daha temiz olduğunu nakletmiştir. Alman hekimler harp sırasında terfi almanın barış zamanına göre daha geç olduğundan şikayet etmekteydiler. Bu geziler sırasında Tevfik Salim'in dikkatini çeken bir diğer husus, Prusya ve Saksonya'daki askerî hekimlik eğitiminin birbirinden farklı şekillerde verildiği olmuştur.[306] Tevfik Salim Bey ve beraberindekiler 24 Temmuz 1917'de Viyana'ya gelmişlerdi. Oradan Trient (günümüzde Trento olmalı) kentine geldiklerinde Riva saat kulesinin arkasından tel halat yoluyla bir tepeye çıktılar. Bu sayede İtalyan mevzilerini rahatça görebilmişlerdir.

Tevfik Salim Bey'in bu gezilerinde dikkatini çeken başka bir husus ise, Cerrah Graf'in açık yara tedavisi olmuştur. Graf, geniş ve iltihaplı yaraların üstünü bir gazlı bezle örterek tedavi ediyor, bu sayede ateş düşüyormuş. Bu usulle çok övünmekteydi.[307] 8 Ağustos 1917'de Viyana'ya yeniden geldiklerinde, Paltauf[308]'un seroloji enstitüsüne gittiler. Tevfik Salim Bey'in buradan öğrendiği en önemli bilgi; kolera, tifo ve paratifo aşılarının birlikte uygulanabildiğidir. Bu karışık aşı fikrini memlekete döndüğünde hocası Süleyman Numan Paşa ile görüşeceğini anılarına

[304] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 202.
[305] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 231.
[306] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 233.
[307] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 238.
[308] Prof. Dr. Richard Paltauf (1858-1924), uzmanlık alanı Anatomi ve Patoloji olan Avusturyalı hekim. **Universität Wien - History of the University of Vienna**, Erişim adresi: https://geschichte.univie.ac.at/en/persons/richard-paltauf (27.12.2025).

eklemiştir.[309] Bu enstitüde ayrıca, aşı üretimi hususundaki farklı usulleri görmüştür. İlaç üretim yöntemindeki gelişme ve değişimlere de şahitlik etmiştir. 10 Ağustos 1917 tarihinde yola çıkarak; Belgrad, Niş ve Sofya istikâmetinden İstanbul'a ulaşmışlardır. Ardından, Şehzade Cemalettin Efendi, menzil müfettişi ve beraberindekilerle birlikte Haydarpaşa'dan özel trenle hareket ettiler. Yolculukları sırasında, yetkisi dahilinde bulunan vilayetlerin sağlık işlerini denetlemiştir. Denetlediği bazı kuruluşlarda, daha önceki teftişlerinde gereken işleri tembih ettiği halde pek çoğunun yerine getirilmediğini gözlemlemiştir. 2 Ekim 1917'de III. Ordu Sıhhiye Reisi Dr. Tevfik Salim Bey, Sıhhiye Umum Müdürü ve Sahra Sıhhiye Müfettiş Muavini Dr. Adnan (Adıvar) Bey ile beraber Niğde'deki sağlık müesseselerini ziyaret ettiler.[310] Ardından, Talas'a geçtiler. Oradan Kayseri'ye, Sivas'a, Suşehri'ne, Refahiye'ye, Karahisar'a uğrayıp buralarda incelemelerde bulunduktan sonra Giresun'a vardılar. Giresun, Ordu, Ünye ve Fatsa'da birtakım talimatlar vermelerinin ardından teftişlerini tamamladılar. 8 Kasım 1917'de Miralay Dr. Tevfik Salim Bey, hizmetlerinden dolayı "ikinci rütbeden Mecidi Nişanı" ile taltif edilmiştir.[311]

3.2.4. Sulh Müzakerelerindeki Rolü

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 16 Aralık 1917 tarihinde Erzincan'da mütareke imzalanmıştır.[312] Dr. Tevfik Salim Bey, 1918 yılının Ocak ayını Suşehri'nde, karargâhta birtakım çalışmalar yaparak geçirmekteydi. Bazı şehirlerde Rusların geri çekilmesinden dolayı terhis olan askerlerden Rumeli ve İstanbul'a gidecek olanların, her türlü sağlık işlemlerinin kontrol edilmesi için 4 Ocak 1918 tarihinde görevlendirilmişti.[313] Ordunun olası bir ileri harekâtında alınması gereken tedbirler üzerine çalışmalar da yapıyordu. 12 Ocak'ta ordu kumandanı, Enver Paşa'nın Kafkas Hükümeti ile müzakerelerde bulunmak üzere Tiflis'e gönderilecek heyet içerisinde Tevfik Salim'in de olmasını istediğini iletmişti.[314] 19 Ocak 1918'de Brest-Litowsk müzakereleri istenen şekilde ilerlemiyordu. 20 Ocak'ta, devletler arasında savaş halinin ortadan kalktığı ve işgal edilen toprakların geri verilmesinin kabul

[309] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 244.
[310] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 258.
[311] **BOA, İ..DUİT, 157/73**
[312] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 262.; Akdes Nimet Kurat, Mütareke'nin 18 Aralık 1917'de imzalandığını yazmaktadır. Akdes Nimet Kurat, "Brest - Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)", **Belleten**, C.31, S.123, Temmuz 1967 s. 378.
[313] **Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kutu: 166, Göm: 58, Kls: 163, Dos: 9, Fih: 5.**
[314] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 262.

edildiği haberini aldılar. 1 Şubat'ta ordu kumandanı ileri harekat hazırlığı ile meşgul olmaktaydı. 2 Şubat'ta II. Kafkas Kolordusunun bulunduğu mevkiye gitmiştir. Bunun üzerine, Kafkas Ordusu ileri harekâta başlamıştı. Enver Paşa'ysa, "Ermeni ve Gürcülerin yaptığı zulümlerden dolayı Ruslarla mütarekeyi bozmamak ve oradaki halkımızı korumak maksadıyla ordumuzun harekette serbest olduğu" nu bildiriyordu.[315] Tevfik Salim Bey, ilk sulh müzakerelerinde görevli olarak Tiflis'e gideceği emrini 23 Şubat 1918 tarihinde ordu kumandanından almıştı.[316] İstanbul'dan gönderilecek olan heyet deniz yoluyla gelecek, Tevfik Salim de Giresun'dan onlara eşlik edecekti. O günlerde, 24 Şubat'ta, Türk birlikleri Trabzon'u geri almak üzere bu şehre giriş yapmışlardı. 26 Şubat'ta Ruslar, müzakereler için Tiflis'i uygun görmemişler, Trabzon'u teklif ediyorlardı. 4 Mart günü Suşehri'nden hareket eden Tevfik Salim Bey, birkaç beldeden geçip Giresun'da konaklamasının ardından 7 Mart'ta Trabzon'a vardı. 8 Mart Cuma günü Rus kruvazörü gelmişti. Bunun üzerine, barış heyeti Rus generaliyle görüşmüşlerdi. 12 Mart Salı günü, Rauf (Orbay) Bey, Nusret Bey ve Rıza Bey'den oluşan Türk murahhas heyeti ve katipler gelmişlerdi. 13 Mart günü murahhas heyetleri birbirlerine karşılıklı ziyaretlerde bulunmuş, ertesi gün (14 Mart) ise barış müzakereleri için ilk toplantı yapılmıştır. Trabzon'da gerçekleşen barış görüşmelerinin ikincisi 15 Mart'ta münakaşalar eşliğinde gerçekleşirken, üçüncü toplantı 16 Mart'ta, dördüncüsü ise 18 Mart'ta gerçekleştirildi. 21 Mart'ta yeniden genel toplantı kararlaştırılmış ve Ruslar Türk heyetine barış şartlarını sunmuşlardır. Ermenilerin yaşadığı vilayetler hususundaki şartları şiddetle protesto eden Türk heyeti, sükûnet sağlanana kadar toplantıyı tatil etmişti. 16 Nisan'da Hüsrev (Gerede) Bey, I. Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanlığına tayin edilmişti. Tevfik Salim Bey ve beraberindekiler, 18 Nisan'da, birkaç gün evvel Türk ordusu tarafından geri alınan Batum'u ziyaret etmeye ve buradaki sağlık kuruluşlarını incelemeye gelmişlerdi. Miralay (Albay) Dr. Tevfik Salim (Sağlam) Bey'e, üstün başarılarından ötürü 24 Nisan 1918 tarihinde "ikinci rütbeden Mecidi Nişanı" takdim edilmiştir.[317] 12 Mayıs Pazar günü Batum'da askerî müşavirler toplanmıştı. İki devlet arasında şimendifer (demir yolu) meselesi görüşülmüş fakat herhangi bir karar verilememiştir. 14 Mayıs'ta esirlerin mübadelesinin esas hatları kararlaştırılmıştı. 15 Mayıs'ta Gümrü'ye Türk taarruzu başlamıştı. Tevfik Salim Bey ve heyette bulunan diğer kişiler gece geç

[315] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 264.
[316] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 265.
[317] **Bahsi geçen resmî belge için bkz.:** Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 236-237.

saatlere kadar çalışmalarda bulunuyorlardı. 18 Mayıs 1918 tarihinde, Sıhhıye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Üçüncü Ordu Sıhhıye Reisi Miralay Tevfik Salim Bey'e çekilen şifreli telgrafta, sıhhiye memurlarının çay ve gaz tedarikini karşılayıp karşılayamadıklarının bildirilmesi isteniyordu.[318] 21 Mayıs'ta Gümrü-Culfa hattı üzerindeki nakliyat hususuna binaen bir sözleşme imzalanmıştı. Geri aldığımız Gümrü, Ardahan ve Kars'taki hastaneleri ziyaret ettiler. 4 Haziran 1918 tarihinde antlaşmalar imzalanmıştı. 8 Haziran 1918'de Şark Orduları Grubu oluşturulmuştur. Vehip Paşa grup kumandanlığı vazifesine getirilmiştir. Bunun üzerine Tevfik Salim Bey de Grup Sıhhiye Müfettişi olarak tayin edilmişti. Vehip Paşa, Kafkasya üzerinden Bağdat'a doğru yapılması planlanan harekâtın mesuliyetini üstlenmek istemediğinden dolayı grup kumandanlığı vazifesinden istifa etmiş, 29 Haziran'da cepheden ayrılmıştır. Miralay (Albay) Dr. Tevfik Salim Bey de Temmuz 1918'de Şark Ordular Grubu Sıhhiye Müfettişliği vazifesinden ayrılarak İstanbul'a gitmiştir. 11 Kasım 1918 tarihinde ise, Gülhane Baştabip ve Müdürlüğü'ne tayin edildi ve göreve başladı.[319] Trabzon ve Batum'da toplanan sulh konferanslarına murahhas ve askerî danışman olarak görevlendirilmiş olan Şark Orduları Grubu Kumandanı Vehip Paşa ile Miralay Dr. Tevfik Salim, Binbaşı Hüsrev ve Yusuf Beylere, tüm masraflarından dolayı devlet makamlarından kendilerine yevmiye verileceği bildirilmiştir.[320] Birtakım aksiliklerin yaşanması üzerine, Bâb-ı Âli tarafından Hariciye Nezareti'ne gerekenin yapılması için yazı gönderilmiştir.[321]

Alman lojistik sistemi örnek alınarak Balkan Harbi'nin hemen öncesinde oluşturulan Menzil Nizamnamesi ile Osmanlı Ordusu'nun, "Menzil Teşkilatı" adı altında Avrupai tarzda modern bir harp organizasyonuna kavuşturulması hedeflendi.[322] Ancak bu teşkilat Balkan Savaşları'nda başarılı bir sınav verememişti. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Menzil Teşkilatı yeniden düzenlendi. Bu minvalde, ilk olarak 5 Ağustos 1914 tarihinde Menzil Genel Müfettişliği oluşturuldu. Bu müfettişlikler sayesinde ordunun her türlü ihtiyacı ordu harekât bölgesine ulaştırılmaya çalışılıyordu. Müfettişlikler, bağlı bulundukları ordunun numarası ile adlandırılıyorlardı.[323] Doğu

[318] **BOA, DH.ŞFR., 87/177**
[319] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 272.
[320] **BOA, BEO, 4543/340709** :24 Kasım 1918 tarihli resmî belge.
[321] **BOA, BEO, 4578/343279.**
[322] Yavuz Selim Çeloğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinin Lojistik Organizasyonu: 3. Menzil Müfettişliği", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, S.29, Güz 2020, s. 9.
[323] Yavuz Selim Çeloğlu, "a.g.m.", Güz 2020, s. 10.

Cephesi'nin savunulmasıyla vazifeli olan 3. Ordu'nun her türlü lojistik faaliyetlerini yerine getirmek üzere "3. Menzil Müfettişliği" kurulmuştu. Harp süresince genel anlamda Menzil Teşkilatı'nın başarılı bir sınav verdiğini söylememiz mümkün değildir. Menzil Teşkilatı'nın ikmal hususunda yetersiz kalması, 3. Ordu'nun lojistik açısından yeterince desteklenmesini engellemiştir.[324] Bunda, bölgenin coğrafi ve sosyolojik yapısının payı büyüktür.

[324] Yavuz Selim Çeloğlu, "a.g.m.", Güz 2020, s. 29.

4. PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM'IN AKADEMİK VE İDARİ FAALİYETLERİ

4.1. Şefler Vakası ve Tevfik Sağlam'ın Üniversiteden Ayrılışı

Tıp Fakültesi tarihimizde "Şefler Vakası" adıyla anılan bir olay mevcuttur.[325] Fakülte, askerî ve mülkî tıp mekteplerinin birleşmesiyle birlikte 1909'da Haydarpaşa'da kurulmuştu. Kurulduğundan beri Cemil (Topuzlu) Paşa dekanlık (reislik) vazifesini sürdürüyordu. Bu sırada fakülte geniş bir yetkiye sahipti. Şefler hadisesi ya da vakası olarak anılan olay, kökleri 1909 yılında Tıp Fakültesi'nin kuruluşuna dayanan ve 1914 yılı mart ayı başlarında sona eren bir harekettir.[326] Tıp Fakültesi'nin kuruluşu sırasında Cemil Paşa önderliğinde geniş bir tasfiye hareketi gerçekleştirilmiş, muallim muavinliği kadrolarına tayin edilebilecek nitelikte kimse olmadığı gerekçesiyle bu kadrolar ilga edilmiş ve bunların yerine çok sayıda asistanlık kadrosu açılmıştır.[327] Bundan dolayı, mevcut muallim muavinlerinin çoğu klinik ya da laboratuvar şefi olarak atanmışlardı. Dr. Tevfik Salim de şef olarak atanan kişilerden biridir. Fakat bu şefler, fakültede muallim muavinlerine ait olan görevleri de yaptıklarından dolayı bir süre sonra unvanlarının muallim muavinliğine dönüştürülmesini talep etmişlerdir.[328] Bu durum fakülte içerisinde büyük bir sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kısa sürede Tıp Fakültesi içerisinde gruplaşmalar yaşanmaya başlandı. Bir grup, nispeten genç kişilerden oluşuyordu. Bunlar, Cemil (Topuzlu) Paşa'nın taraftarı idiler. Hocalardan Süleyman Numan, Asaf Derviş ve Ziya Nuri (Birgi) gibileri bu grup içerisinde yer alıyorlardı. Gülhane'de yetişmiş olan şefler de bu grubu oluşturuyordu. Buna karşın; Besim Ömer (Akalın), Esat (Işık), Akil

[325] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 78.
[326] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 79.; Nil Sarı, "Tevfik Salim Paşa'nın Anılarına Göre Tıp Fakültesinde "Şefler Hadisesi" (1909-1914)", **V. Türk Tıp Tarihi Kongresi (16-18 Mart 1998; Ankara) Bildirileri**, Ankara 1998, s. 251.; Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)**, C.I, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 423.
[327] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.I, 2009, s. 423.
[328] Nil Sarı, "a.g.m.", 1998, s. 247.

Muhtar (Özden) ve Celal Muhtar (Özden) gibi hocalar ikinci grubu teşkil ediyordu. Besim Ömer Paşa'nın grubu daha ağır basmaktaydı.

Tıp Fakültesi'nin şefleri haklarını aramak ve aralarındaki dayanışmayı güçlendirmek amacıyla 1910 yılında "Osmanlı Tıp Fakültesi Şefler Cemiyeti"ni kurmuşlardır.[329] Fakülte içerisindeki iki grup arasında yaşanan husumet giderek büyümüş ve talebenin buna alet edilmesi neticesinde 1911 yılında talebe hareketleri ortaya çıkmıştır. Besim Ömer Paşa grubu, öğrencileri Süleyman Numan Paşa'ya karşı kışkırtmıştır. Fakülte reisi Cemil Paşa'nın izinli olarak Mısır'a gidip yerine Süleyman Numan Paşa'yı vekil bıraktığı bir dönemde asistanlar Paşa'dan kendileri için gerçekleşmesi mümkün olmayan isteklerde bulunmuşlardır. Ardından çıkan tartışma sırasında Paşa'nın söyledikleri çarpıtılarak talebeye aktarılmıştır. Bunun üzerine, sivil öğrenciler Süleyman Numan Paşa'nın derslerini boykot ederek derslere devam etmemişlerdir. Fakat, askerî öğrencileri kendi yanlarına çekememişlerdir. Zira, askerî öğrenciler Paşa'ya ciddi bir saygı ve muhabbet besliyorlardı. 27 Şubat 1911 tarihinde Paşa'nın yaptığı son derse de katılmayan sivil öğrenciler, sınıfın kapısında toplanmışlar ve dersten çıkan hocayı yuhalayarak ağır sözler sarf etmişlerdir.[330] Olaya aldırmayan Paşa, riyaset (dekanlık) odasına gitmiştir. Fakat, olayların yatışmaması üzerine polis, jandarma ve bir miktar askerden oluşan kolluk kuvveti fakülteye gelmiştir. Bu olayın ardından Süleyman Numan Paşa riyaset vekaletinden çekilmiştir. Cemil Paşa ise Mısır'dan dönüşünün ardından, yerine vekaleten bırakmış olduğu Süleyman Numan Paşa'nın vekaletine itiraz edilmesini kendisi hakkında bir güvensizlik olarak kabul ettiğinden dolayı istifa etmiştir.[331] İstifası Maarif Vekili tarafından kabul edilmiştir. Bunun neticesinde, fakülte idaresi doğrudan doğruya Maarif Vekaleti'ne bağlanmış, süreç içerisinde Tıp Fakültesi o zamana kadar sahip olduğu geniş yetki ve özerkliğini kaybetmeye başlamıştır.

Balkan Harbi'ne katılan şeflerin savaşın ardından fakülteye geri gelmeleri, savaş nedeniyle duran mücadeleyi yeniden alevlendirmiştir. Fakültenin içinde bulunduğu durumu eleştiren şefler, fakültede bir tasfiye yapılması gerektiğini öne sürerek toplandılar ve bir temizleme projesi hazırladılar. Buna karşın, diğer gruptan Akil Muhtar da bir tasfiye listesi hazırlamıştı. Besim Ömer Paşa grubu, diğer grubun

[329] Emre Dölen, **a.g.e.**, 2009, s. 425.
[330] Emre Dölen, **a.g.e.**, 2009, s. 425.
[331] Nil Sarı, "a.g.m.", 1998, s. 249.; Emre Dölen, **a.g.e.**, 2009, s. 426.; Efdal As, "a.g.m.", Aralık 2015, s. 109.

sırf hocalarını atıp yerlerini almak maksadıyla bu işe giriştiklerine dair güçlü bir propagandaya giriştiler.[332] Netice itibariyle, genç şeflerin bir grup hoca ile birlikte giriştikleri tasfiye hareketi, karşı gruptaki Akil Muhtar Bey'in hamlesi ve Ziya Nuri Bey'in taraf değiştirmesiyle birlikte tersine dönmüş ve aralarında Dr. Tevfik Salim'in de bulunduğu 14 şefin 1914 yılında istifasını vererek fakülteden ayrılmasına sebep olmuştur. Şefler vakası, yalnızca şeflerin muallim muavini olmak istemeleriyle açıklanamaz. Olayın perde arkasında, Tıp Fakültesi içerisinde bulunan bölünme ve tarafların birbirleriyle mücadelesi yer almaktadır. Bununla birlikte, tasfiye edilen şeflerin bir kısmı daha sonraki yıllarda yeniden Tıp Fakültesi'ne girecek ve 1933'teki Üniversite Reformu ile bir kısmı yeniden tasfiye edileceklerdir.

4.2. Gülhane Yılları

İki Alman hekimin (Rieder ve Deycke) önderliğinde kurulan Gülhane Serîriyat Hastanesi ve Tatbikat Mektebi, I. Dünya Savaşı başlamadan Wieting'in idaresi altında bulunmaktaydı. Savaş başladığında Tıp Fakültesi'nden mezun olan gençler doğrudan orduya çağırıldığından dolayı, Gülhane'deki eğitim faaliyetleri durmuştu. Okulun müdürü ve sorumlusu olan Wieting de Almanya'ya geri dönmüştü. Onun ayrılmasının ardından Gülhane'nin başına Selling ve Brünning ismindeki Alman hekimler getirilmişti.[333] Savaş boyunca bu hekimler, okulun sadece asker hastanesi şeklinde çalışarak orduya katkıda bulunmasını sağladılar. 1918 yılında, Mondros Mütarekesi'nin ardından Gülhane Türk hekimlerin idaresi altına geçmiştir. Gülhane, 1918 yılının aralık ayında, kuruluşunun 20. yıldönümünde Fransızlar tarafından işgal edilmiş ve kısa süre içerisinde Gümüşsuyu Hastanesi'ne nakledilmiştir.[334] Bir süre sonra Gülhane'nin hocalarının tamamına yakını, Tevfik Salim (Sağlam) de buna dahil, Kurtuluş Savaşı'na katılmak üzere Anadolu'ya geçtiler. 6 Ekim 1923 tarihinde İstanbul'un düşman işgalinden kurtulması üzerine Gülhane eski binasına taşınmıştır.

---

[332] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 79.

[333] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 58. (Tevfik Sağlam'ın 31 Mart 1944 tarihinde Ankara'da, Gülhane Askerî Tababet Okulu ve Hastanesi'nde verdiği "Türk Hekimliğinde Gülhane'nin Rolü" başlıklı konferansından alınmıştır. Konferans metni için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 44-61.)

[334] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 65. (Dönemin Milli Savunma Bakanı Seyfi Kurtbek (1952-1953)'in talebi üzerine Tevfik Sağlam'ın Gülhane hakkındaki fikir ve tavsiyelerini ihtiva eden yazısı için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 62-69.)

Bu dönemde Gülhane'de eğitim veren hocaların hepsi orada yetişmiş ve millî mücadelede cephede görev almış önemli askerî hekimlerdi.

Miralay Dr. Tevfik Salim Bey, Eylül 1918'de incelemelerde bulunmak üzere Almanya'ya gönderilmiş, Ekim ayında ise Peşte'de toplanan Silah Arkadaşlığı Birliği Tıp Konferansı'nda Türk heyetinin içerisinde yer almıştır.[335] Daha sonra İstanbul'a gelerek, Mondros Mütarekesi'nin ardından Gümüşsuyu'na taşınmış olan Gülhane Hastanesi'nde başhekimlik görevine başladı. Burada aynı zamanda iç hastalıkları (Dahiliye) kliniğinde profesör olarak görev alıyor[336] ve "Hazarda ve Seferde Sıhhî Hizmet" isimli dersi veriyordu.[337] Bir süre sonra başhekimliği bırakmıştır. Ardından, 1919 yılının Nisan ayında Darülfünun Tıp Fakültesi Mebadi[338]-i Emraz-ı Dahiliye (İç Hastalıklarına Giriş/Propedötik[339]) dersinin muallimliğine atanarak bu göreve başlamıştır. Aynı yıl, İstanbul'da çıkan veba salgını sırasında Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisinde (Sağlık İşleri Genel Müdürlüğü) toplanan Veba Komisyonu'nda görev almıştır.[340] Veba salgınına karşı mevcut aşı miktarı yetersiz kalıyordu. Yeni aşı üretimi için çeşitli yöntemler düşünülüyordu. Tevfik Salim Bey bu doğrultuda hazırladığı raporla aşı üretimine yön vermiştir.[341] 1920 senesinde Harbiye Nezareti'nde Tarihi Harbi Sıhhî Komisyonu (Harp Tarihi Sağlık İşleri Komisyonu) başkanlığına tayin edilmiştir.

Ekrem Şerif Egeli'nin naklettiğine göre, Dr. Tevfik Salim Paşa Darülfünun Tıp Fakültesi'nde çalıştığı sırada, sınıfa girdiğinde tüm talebe heyecan içerisinde onun neler anlatacağını bekliyordu. Çünkü, onun Türk tıbbına yaptığı katkılar, tıp camiasında tanınan bir isim olmasını sağlamıştı. Çok akıcı bir üslupla anlattığı dersleri, talebe tarafından ilgiyle karşılanıyordu. Tevfik Salim Paşa, bir gün Haydarpaşa'daki

---

[335] İrfan Titiz, **Gülhane İç Hastalıkları Klinikleri Tarihi (1898-1953)**, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1960, s. 73.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 152. (Prof. Dr. İrfan Titiz'in Tevfik Sağlam'ın hayatı hakkında yazmış olduğu "Ord. Profesör General Tevfik Sağlam" başlıklı bölümden alınmıştır. İlgili bölüm için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 150-162.)

[336] İrfan Titiz, **a.g.e.**, 1960, s. 73.

[337] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 178. (Dr. Neşati Üster'in Tevfik Sağlam'ın hayatı hakkında yazdığı "Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam" başlıklı bölümden alınmıştır. İlgili bölüm için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 175-191.)

[338] "Mebadi": Başlangıçlar, temel prensipler. **Luggat Osmanlıca - Türkçe Sözlük**, Erişim adresi: https://www.luggat.com/mebadi (02.01.2026).

[339] "Propedeutics" (Propedötik) sözcüğü daha çok tıp alanında kullanılmakla beraber, "Bir bilim dalının hazırlayıcı bilgileri" anlamına gelmektedir. **Tıp Terimleri Sözlüğü**, Erişim adresi: https://www.tipterimlerisozlugu.com/propedeutics.html (02.01.2026).

[340] İrfan Titiz, **a.g.e.**, 1960, s. 73.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 152.

[341] **BOA, DH.İ.UM, 19/1.**

fakültede ders anlatırken, dışarıdan şiddetli bir şekilde top sesleri işittiler. Fakültenin penceresinden kalabalık bir donanmanın kıyıya yaklaştığını gözlemlediler. Talebenin gördüğü bu görüntü, Mondros Mütarekesi'nin ardından İstanbul'u işgale gelen düşmanın donanmasıydı. Bunun ardından Tevfik Salim Paşa, öğrencilerine yönelerek: *"Efendiler! Ordusu asla mağlup olmamış bir milletin çocuklarısınız. Çanakkale'de, aylarca ateş ve ölüm saçan ve sizin büyüklerinizi korkutup yenemeyen, arzuladığı bugüne o yoldan kavuşamayan bu donanmanın, bugünkü kuru gürültüsü sizi telaşlandıramaz ve herhalde bu yaygarayı koparanların içinde hakiki asker ve mert ruhlu olanları sevindiremez."*[342] diyerek cesaretlendirici bir konuşma yaptı.

Osmanlı topraklarının düşman işgali altında olması, buna karşılık Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nın başlaması üzerine Miralay Dr. Tevfik Salim Paşa 16 Ekim 1921 tarihinde Millî Müdafaa Vekâleti tarafından Sıhhiye Dairesi Başkanlığı vazifesi için Ankara'ya davet edilmiştir. Bunun üzerine, İnebolu yoluyla (İstiklâl Yolu) Ankara'ya gelerek 3 Aralık 1921'de göreve başlamıştır. Ardından, Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği vazifesi de kendisine verilmiştir. 10 Ocak 1922 tarihinde iki vazifesinden de istifa etmiş, 30 Ocak 1922'de istifası kabul edilerek Ankara Hastaneleri Dahiliye ve İntaniye[343] Şefliği görevine tayin edilmiştir.[344]

Ekrem Şerif Egeli, hocası Tevfik Salim (Sağlam) Bey'in Sıhhiye Dairesi Başkanlığından istifasını karakteristik özelliklerine bağlamaktadır. Zira o, bir işe başlarken kurduğu düşünceye ve projeye inanır, ona sıkıca bağlanır ve onu gerçeğe dönüştürmeye çaba gösterirdi. Kurtuluş Savaşı'ndaki sağlık işlerinin en düzgün şekilde yürütülmesine ilişkin oluşturduğu projesini Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya sunmuş fakat dönemin koşullarının bu projenin olduğu gibi kabulüne imkân vermediği cevabını almıştır.[345] Tevfik Salim Bey'in derdi başta olmak değil, aldığı her görevde başarılı olmaktı. Başarılı olabilmesi içinse önünde hiçbir engelin bulunmaması gerekiyordu. Bu yüzden, Sıhhiye Dairesi Başkanlığı makamından, faydalı işler yapamayacağını öngererek ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu davranışıyla Tevfik Salim Bey, doğru bildiği fikrin sonuna kadar arkasında durmuş ve bunun

[342] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 112. (Ord. Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli'nin Tevfik Sağlam'ın hayatı hakkında yazmış olduğu "Tevfik Sağlam'ın Hayat Hikayesi" başlıklı bölümden alınmıştır. İlgili bölüm için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 108-126.)
[343] "İntaniye": Mikroplu hastalıklar. **Luggat Osmanlıca - Türkçe Sözlük**, Erişim adresi: https://www.luggat.com/intaniye (02.01.2026).
[344] İrfan Titiz, **a.g.e.**, 1960, s. 73.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 154.
[345] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 112.

önemini herkese göstermiştir. Orduların sağlık işlerini yönetmiş birisi olarak istifasının ardından, kendisi için çok daha düşük bir mevki olan, bir hastanenin servis şefliğini yapmakta herhangi bir sakınca görmemiştir.[346] Çünkü o, kendisini hekimliğe adayan bir şahsiyetti.

Dr. Tevfik Salim Bey Ankara'da dahiliye ve intaniye şefliği yaptığı günlerde, boş vakitlerinde, diyabet hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Alman hekim Joseph von Mering'in kitabını Türkçe'ye tercüme etmiştir. Kitabın Türkçe ismi "Dahili Tıp"tır. Dönemin önemli eserlerinden sayılan bu kitabı, Tevfik Salim Bey tek başına tercüme etmiş ve tamamlanıp yayımlanması 1928 yılını bulmuştur. 1923 yılının Ocak ayında İzmir Hastanesi Dahiliye Şefliğine tayin edilen Dr. Tevfik Salim Bey, aynı yılın Mayıs sonunda Gülhane Hastanesi Dahiliye Kliniği Profesörlüğüne, Temmuz ayında ise Askerî Tıp Encümeni Âlisi Reisliğine, Ekim ayında da Gülhane Başhekim ve Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1 Mayıs 1924 tarihinde Darülfünun Tıp Fakültesi'nde yeniden "Propedötik" muallimi olmuş, aynı yıl Sağlık Bakanı Dr. Refik (Saydam) Bey'in başkanlığında İstanbul'da toplanan Sıtma Savaş Komisyonu üyesi olarak çalışmıştır.[347]

Fransızların elinde bulunduğu beş yıllık süre boyunca askerî hastane olarak kullanılan Gülhane, 2 Ekim 1923'te teslim edilirken harabe bir halde bırakılmıştı.[348] Perişan halde bulunan bu kıymetli hastane, 1923'te yeniden diriltilmek ve tarihi büyüklüğüne layık bir eğitim kurumu haline getirilmek üzere Dr. Tevfik Salim Paşa'nın idaresine veriliyordu. Gülhane'ye yerleşmek ve buradaki ilim faaliyetlerine yeniden başlayabilmek için büyük ölçüde tamirata ihtiyaç duyulduğunu ifade eden Tevfik Salim Paşa, binanın kullanılır hale getirilebilmesi için İstanbul kumandanlığı tarafından yapılan keşif sonucunda 12.500 liraya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.[349] Gülhane'nin taşınabilmesi için herhangi bir tahsisat alınamamış, fakat bu iş için Ordu Dairesi Reisi Erkan-ı Harp Miralayı Osman Zati Bey'in destekleriyle iki kamyon tahsis edilebilmiştir.[350] Sıhhiye Riyaset-i Âliyesi'nden verilen iki bin lira, hastanenin en acil ihtiyaçlarına harcanmıştır. Gülhane Hastanesi'nin; elektrik tesisatı bozulmuş, ampulleri götürülmüş, çamaşır makinesi bozulmuş, etüv kazanı yanmış ve birçok

[346] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 178.
[347] İrfan Titiz, **a.g.e.**, 1960, s. 73.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 154.
[348] Tevfik Salim, **Gülhane**, Kader Matbaası, İstanbul 1925, s. 1.
[349] Tevfik Salim, **a.g.e.**, 1925, s. 1.
[350] Tevfik Salim, **a.g.e.**, 1925, s. 1.

aksamı koparılmış, kaloriferler işlemez halde, mutfak kazanları ile musluklar da işlevsiz bir şekilde Fransızlardan teslim alınmıştı.[351] Tevfik Salim Bey ve beraberindekilerin yapacağı ilk iş, işlevselliğini yitiren tüm tesisatın onarılmasını sağlamak ve hastanenin her tarafına su şebekelerinin çekilmesi olmuştur. Yapılan inşaat, tamirat ve diğer tüm eksikleri tamamlamak için 1924 senesinde Sıhhiye Riyaset-i Âliyesi'nden 2 defa da 5 bin, röntgen için 1450, kütüphane için 300, toplamda 6750 lira gönderildiği gibi; 1925 senesinde ise inşaata ayrılmak üzere 10.000 lira verilmiştir.[352] Bunun dışında, hastanede gerçekleştirilen hasta bakıcılık hizmeti mevcut Türk hemşirelerle yapılmışsa da tatmin edici bir halde değildi. Türk hemşirelerin iyi bir eğitimden geçmiş olmamaları ve sık sık mevkilerinden ayrılmaları hasta bakıcılık hizmetinin tam anlamıyla yapılmasına engel oluyordu. Bu sebeple, beş Alman hemşirenin ülkemize davet edilmesine çalışılmış ve bunun için girişimlerde bulunulmuştur. Fakat, meclis bütçesindeki yabancı uzmanlar için ayrılan tahsisattan sadece üç hemşire için bu imkân sağlanabilmiştir.[353]

1923-1924 yıllarında Gülhane Hastanesi dahiliye polikliniğine 1986 hasta müracaat etmiş, bu hastalardan 1840'ı dahiliye polikliniğinde muayene edilmiş, 146'sı ise diğer polikliniklere yönlendirilmiştir. Ayrıca, bu yıllarda ortalama 80 hekimin dahiliye polikliniğinde görev yaptığı ortaya konulmuştur. Diğer taraftan, Gülhane Hastanesi bulunduğu konum itibariyle Müslüman mahallelerine yakın olduğu için ve gayrimüslimlerin de kendi sağlık kuruluşlarına başvurmayı tercih etmeleri nedeniyle, özellikle Hristiyanlardan kuruma müracaat edenlerin sayıları daha az olmuştur.[354] Dr. Tevfik Salim Bey'in idaresi altındaki Gülhane Hastanesi poliklinikleri, salı ve pazar günleri olmak üzere toplamda iki gün çalışmaktaydı. Görevine gelmeyen ya da işini düzgün bir şekilde yapmayan hekimlerin stajı Tevfik Salim Bey tarafından onaylanmamaktaydı. Dahiliye polikliniğine müracaat eden hastaların defterlere kaydedilmesiyle birlikte tedavi sürecinin takibinin sağlanması, hasta sağlığına verilen önemi göstermektedir. Bunun yanında, dahiliye polikliniği için bir talimatın

[351] Tevfik Salim, **a.g.e.**, 1925, s. 2.
[352] Tevfik Salim, **a.g.e.**, 1925, s. 15.; (Ed.) Necdet Hayta, Hamza Keleş, Cengiz Dönmez, Tuğba Belenli ve Tuğba Ortaç, **Türk Dünyası Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. Mehmet Şahingöz'e Armağan**, Berikan Yayınevi, Ankara 2022, s. 595. (Eserin; Namık Çencen ve Aslı Arslan tarafından yazılmış olan "Ord. Prof. Dr. Tevfik Salim Sağlam ve Gülhane Adlı Eseri" başlıklı bölümünden alınmıştır.)
[353] Tevfik Salim, **a.g.e.**, 1925, s. 16.; (Ed.) Necdet Hayta, Hamza Keleş, Cengiz Dönmez, Tuğba Belenli ve Tuğba Ortaç, **a.g.e.**, 2022, s. 595.
[354] (Ed.) Necdet Hayta, Hamza Keleş, Cengiz Dönmez, Tuğba Belenli ve Tuğba Ortaç, **a.g.e.**, 2022, s. 595.

hazırlanmış olduğu bilinmekle beraber, bu talimat doğrultusunda poliklinikte çalışan dahiliye asistanlarının çalışma usulleri belirlenmiştir.

Ord. Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli'ye göre, Tevfik Salim (Sağlam) Paşa'nın 1923-1927 yıllarındaki Gülhane Başhekimliği ve Müdürlüğü dönemi, Gülhane'nin son en şerefli ve en parlak dönemi olmuştur.[355] O yıllarda Ekrem Şerif (Egeli) Bey, Tevfik Salim Paşa'nın yanında önce asistan, sonra başasistan olarak çalışmıştı. Bundan dolayı onun hakkında şu sözleri söylemiştir: *"Tevfik Sağlam'ın 1923'ten 1927'ye kadar süren direktörlük zamanı, bütün garp yeniliklerini sinesinde toplaması ve memlekete tıp aleminde adeta rehberlik etmesi itibariyle, Gülhane'nin altın seneleri olarak zikredilmeye değer."*[356] Aynı yıllarda Tevfik Salim Bey Tıp Fakültesi'nde de derslere girmekteydi. Fakültedeki öğrencilerinden Neşati (Üster) Bey kendisinin, *"çok güzel ders veren hoca"* diye yayılmış büyük bir şöhreti olduğundan bahseder.[357] Ayrıca, kendisinin düzgün ve tertemiz kıyafetler giyerek derse geldiğini ve düzgün cümleler kurarak ders anlatımını gerçekleştirdiğini nakletmektedir. Bu sebeple Neşati Bey, daha ilk dersten kendisine hayran olduğunu belirtmiştir.

Süleyman Numan Paşa, 1925 senesinde Türkiye'de bir millî tıp kongresinin tertip edilmesi için çalışmalara başlamıştı. Bu kongrenin genel sekreterliğine Tevfik Salim Bey getirilmişti. Fakat, Süleyman Numan Paşa kısa süre içinde hastalandı ve vefat etti. Bunun üzerine, kongrenin yükü Tevfik Salim Bey'e kalmıştı. 1-3 Eylül 1925 tarihinde toplanan kongrenin başlıca konusu, Türkiye'nin en önemli sağlık problemlerinden biri olan "sıtma" hastalığıydı. Kongrede bu hastalık çeşitli açılardan incelendi ve sıtma mücadelesinin esasları katılımcılar tarafından hep birlikte tartışıldı.[358] Tevfik Salim Bey kongrede sıtma hastalığının tedavisiyle ilgili konuşma yapmıştır.[359]

1926 senesinde ilk olarak 30 Mart tarihinde Türk Kodeksi Komisyonuna üye olan Tevfik Salim Bey[360], daha sonra 4 Mayıs 1926'da Tıp Fakültesi'nde İç Hastalıkları (Dahiliye) müderrisliğine (profesör) seçilmiştir.[361] Bu kürsüde ders veren

[355] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 113.
[356] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 178.
[357] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 179.
[358] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 179.
[359] Ali Rıza Erkan, **Sağlık Eğitimi ve Yayın Çalışmalarında Kırk Yıl (1922-1962)**, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1963, s. 68.
[360] **BCA, 30-11-1-0, 23/13/17.**
[361] **BCA, 180-9-0-0, 238/1188/10.**

Neşet Ömer (İrdelp), Celal İsmail Paşa'dan boşalan I. İç Hastalıkları Kliniği'ne geçmiş, onun yerine, II. İç Hastalıkları Kliniği'nin başına, Tevfik Salim Bey geçmişti.[362] Prof. Dr. Tevfik Salim Bey, aynı yıl, Varşova'da toplanan Milletlerarası Asker Hekimliği Kongresi'nde Türk ordusunu temsil eden heyetin içinde yer almıştır.[363] 27 Temmuz 1927'de ise ikinci kez Millî Müdafaa Vekâleti (Millî Savunma Bakanlığı) Sıhhiye Dairesi Başkanı olarak tayin edilmiştir.[364] Bu sebeple, Tıp Fakültesi'ndeki kürsüsünden ve Gülhane'deki vazifelerinden ayrılmak zorunda kalarak Ankara'ya gitmiştir. Tevfik Salim Bey'in bu yeni görevinin üzerine, eski görevlerindeki akıbetinin ne olacağı hakkında ilgili kurumlar arasında yazışmalar yapılmaktaydı.[365] Gülhane'den ayrılacağı gün mesai arkadaşlarının verdiği bir yemekte: *"Ben her vakit Gülhane'deyim, Gülhane'de kalacağım. Çünkü insan Gülhane'ye bir defa girer, fakat ondan hiçbir vakit çıkmaz ve çıkamaz"* demiştir.[366] Onun bu fikirleri asla lafta kalmamış, Gülhane'nin dışında çalıştığı zamanlarda ona olan ilgisini hiçbir zaman kesmemiştir. Gülhane'yi yuvası olarak görmüştür. Gülhane'de geçirdiği günleri: *"O ne tatlı, ne mesut günlerdi.", "geçen uzun senelere rağmen bütün canlılığı ile hafızamda yaşıyor."* şeklinde anımsıyordu.[367] Ayrıca, Gülhane'nin çok zor şartlar altında iki idealist insan (Rieder ve Deycke) tarafından kurulduğunu, kısa süre sonra bunlara Süleyman Numan'ın katıldığını, hepsinin Gülhane'de büyük bir ruh yarattığını savunan Tevfik Salim Paşa, Gülhane'ye giren kişiyi bu ruhun sardığını ve onda ebedi bir çalışma ve yaratma isteği uyandırdığını ifade etmiştir.

Prof. Dr. Tevfik Salim Paşa, 31 Ağustos 1927 tarihinde Mirliva (Tuğgeneral) rütbesine yükselmiştir.[368] 24 Ocak 1928'de ise, kendi isteğiyle emekliliğini talep ederek askerlik mesleğinden tamamen ayrılmış oldu. Tevfik Salim Paşa, Ankara'ya giderken Tıp Fakültesi'nden bir yıl izin almıştı. Fakat, Tıp Fakültesi Müderrisler Meclisi'nin ve Darülfünun Divanı'nın önceden kendisine vermiş olduğu bu izne rağmen, geri döndüğünde (15 Şubat 1928) istifa etmiş sayıldığını öğrenmiş[369] ve

[362] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 180.
[363] İrfan Titiz, **a.g.e.**, 1960, s. 75.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 154.
[364] **BCA, 30-11-1-0, 33/17/16.**
[365] **BCA, 30-11-1-0, 37/39/1.**
[366] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 31. (Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın 1948 yılında Gülhane'de bir tören sırasında yapmış olduğu "Gülhane'nin Ruhu" başlıklı konuşmasından alınmıştır. İlgili konuşma metni için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 29-32.)
[367] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 31.
[368] İrfan Titiz, **a.g.e.**, 1960, s. 75.
[369] **BCA, 30-18-1-1, 27/81/6.**

bundan epey müteessir olmuştur. Müderrisler Meclisi'nin, bu kadar süre kürsüden ayrılan birisinin istifa etmiş sayılacağını açıklamasının ardından üniversite dışında bırakılmıştı.[370] 1931'deki geri dönüşüne kadar Tıp Fakültesi'nde görev alamamıştır. Bu zaman zarfında; 1929 yılında henüz yeni kurulan İstanbul Etibba Odası'na başkan seçilmiştir. 1931'de burada ikinci defa başkan olmuştur. Diğer taraftan, 1930 senesinde İstanbul Vilayeti Umumi Meclisi (İstanbul Şehir Meclisi)'ne üye (aza) olarak seçilmiş[371] ve 1933 senesine kadar bu görevi ifa etmiştir.

4.3. Tevfik Sağlam'ın Tıp Fakültesi Dekanlığı ve Üniversite Reformu'ndaki Rolü (1933-1934)

1 Haziran 1931 tarihinde Prof. Dr. Tevfik Salim Bey'e, Hacı Kemal Bey'in vefatı ile boşalan Gureba Hastanesi Dahiliye mütehassıslığı (uzmanlığı) teklif edildi.[372] Hekimlikte hangi mevkide olursa olsun daima çalışmayı arzulayan hoca, bu teklifi memnuniyetle kabul etti. Bu sayede birkaç yıldır uzak kaldığı klinik hayatına yeniden dönmüş oldu. Tevfik Salim Bey'in gelişiyle Gureba Hastanesi değişmeye başlamıştı. Sabah erken saatlerde hastaneye gelen hoca, hemen viziteye girer ve öğlene kadar hastaların başında kalırdı. Bunun yanı sıra, laboratuvarda da çalışmalarını sürdürüyordu. Ayrıca, asistanlarına çeşitli görevler vererek kendilerini her bakımdan geliştirmelerine imkân sağlıyordu. Tevfik Salim Bey, aynı yılın temmuz ayında Tıp Fakültesi'ndeki dahiliye kürsüsüne yeniden dönebilme imkânını elde etti. TBMM'nin 31 Mayıs 1933 tarihinde kabul ettiği 2252 sayılı kanunla[373], 31 Temmuz 1933'ten itibaren İstanbul Darülfünunu ilga edilmiştir. Bu karar, dönemin Maarif Vekili Dr. Reşit Galip tarafından Prof. Dr. Tevfik Salim Paşa'ya gönderilen mektupla haber verilmiştir. Reşit Galip tarafından Tevfik Salim Paşa'ya 1 Ağustos 1933 tarihinde gönderilen ikinci mektupla, Paşa'nın 1933-1934 eğitim yılı için İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi İç Hastalıkları (Dahiliye) Kliniği profesörlüğüne 80 lira aylıkla tayin edildiği aktarılıyordu. Mektubun sonunda ayrıca; Cumhuriyet idaresinin, yeni üniversitede çalışacak olanların bu kurumu en kısa sürede çağın ihtiyaçlarına uygun

[370] **BCA, 180-9-0-0, 83/405/6.**
[371] İrfan Titiz, **a.g.e.**, 1960, s. 75.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 154,181.
[372] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 181.
[373] "İstanbul Darülfünununun İlgasına ve Maarif Vekâletince Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun", **Düstur (3. Tertip)**, C.14, Ankara 1933, s. 1229-1231.; Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi: Darülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş (Tasfiye ve Yeni Kadrolar)**, C.III, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 227-229.

hakiki bir kültür ocağı olacak şekilde dönüştürmelerini beklediği belirtiliyordu.[374] Aynı kanunla, Darülfünun'da görevli olan hocaların bir kısmı tasfiye edilmiştir. 1 Ağustos 1933'te hayata geçirilen "Üniversite Reformu" projesiyle beraber, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde üç adet iç hastalıkları kliniği kurulmuştu. Bunlar arasından, Gureba Hastanesi'ndeki II. İç Hastalıkları Kliniği'nin başına ve Tıp Fakültesi'nin ilk dekanlığına Prof. Dr. Tevfik Salim Paşa getirilmiştir.[375]

1933 yılının sonlarına doğru Dr. Neşati (Üster) Bey, İzmir'deki bir hastanede yapmakta olduğu asistanlık görevini Tevfik Salim Paşa'nın aracılığıyla İstanbul Gureba Hastanesi'ne naklettirmiş ve hocanın yanında çalışmaya başlamıştır. O sene Tıp Fakültesi Haydarpaşa'dan İstanbul'un Avrupa yakasına henüz yeni taşınmış ve halâ yerleşme aşamasında idi. Neşati Bey'in naklettiğine göre, Tevfik Salim Paşa, bu karışık dönemde fakülte dekanı olarak pek çok meseleyle ilgilenmesinin yanı sıra, her gün hastaneye ve kliniğine vaktinde geliyor, doçentleri Ekrem Şerif (Egeli) ve Muzaffer Şevki (Yener) Beylerle yaptığı kısa görüşmenin ardından viziteye gidiyor, her yeni hastanın müşahedesini sonuna kadar dinliyor, laboratuvar muayenelerini kontrol ediyordu. Saat 11 olduğunda ise, sınıfa giderek klinik dersi veriyordu. Hocanın Gureba Hastanesi'nde dört adet hasta koğuşu bulunuyordu. Bu koğuşların her birinden bir asistan sorumluydu. Diğer asistanlar laboratuvarlarda çalışmaktaydı. Sınava girecek olan asistanlara görev vermez, böylece onlara çalışma imkânı sağlardı. Ancak, vizitelerle derslerde tüm asistanlar yer alırdı. Hocanın kliniğinde küçük bir laboratuvar bulunuyordu. Daha sonra, asistanların da çalışabilmeleri için büyük bir salonda yeni bir laboratuvar kurulmasını sağladı.

Dr. Neşati (Üster) Bey'in naklettiğine göre, Üniversite Reformu'yla kadro dışında bırakılan ve Türkiye'de patolojinin kurucusu olarak sayılan Prof. Dr. Hamdi Suat (Aknar), Prof. Dr. Tevfik (Sağlam) Paşa tarafından Gureba Hastanesi'ne getirilmiş ve burada kendisinin bir patoloji laboratuvarı kurmasını sağlamıştır.[376] Emre Dölen'e göre, reformla birlikte muhtemelen Prof. Dr. Philipp Schwartz'a yer açmak

[374] Bahsedilen mektuplar için **bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 78-79.
[375] İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi kadrosu için **bkz.: BCA, 30-10-0-0, 141/12/1**: Belgede Tevfik Salim (Sağlam) Paşa'nın dekan sıfatıyla 100 lira ücret aldığı görünmektedir. Aynı kutu, gömlek ve sıra numarası içerisindeki başka bir belgede ise II. İç Hastalıkları Kliniği akademik kadrosu yer almaktadır. Belgede Ord. Prof. Dr. Tevfik Salim (Sağlam) Paşa'nın maaşı 90 lira şeklinde yazılıdır.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 181.; Arın Namal, Şükrü Aras ve Gül Kızılca Yürür, "Tevfik Salim Sağlam 1882-1963: Türkiye'de Veremle Savaşın Kurucusu ve Önderi", **Nobel Medicus**, C.4, S.2, 2008, s. 38.
[376] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 182.

amacıyla üniversiteden dışlanan Hamdi Suat (Aknar) Bey'in, yaşadığı haksızlığı öğrenen Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın hocanın geri dönmesinin sağlanmasını istemesi üzerine Philipp Schwartz tarafından yapılan davet, hoca tarafından reddedilmiştir.[377] Yine Dölen, Hamdi Suat Bey'in Gureba Hastanesi'ne patolog olarak atanmasında, dostu olan dönemin Sıhhat Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in etkisi olduğunu belirtmektedir.[378]

Prof. Dr. Tevfik (Sağlam) Paşa, kliniğinde ölen her hastanın otopsisini yaptırır ve her otopsiye iştirak ederdi. Tevfik Paşa'nın kliniğinde otopsi bir gelenek haline gelmişti. Tevfik Salim Paşa klinikteki hiçbir işin eksik kalmaması için her daim disiplinli çalışmıştır. Asistanlarına da bu şekilde örnek olmuştur. Tüm asistanları, yeni yatan hastaların observasyonlarını (müşahede) hazırlamak ve bütün laboratuvar muayenelerini tamamlayıp ertesi sabaha kadar yetiştirmek amacıyla geç vakitlere kadar çalışıyorlardı. Zira hoca observasyonlardaki en ufak hatayı dahi affetmez ve ağır bir şekilde uyarırdı. O zamanlar kliniğin kütüphanesinde henüz pek kaliteli eserler yer almıyordu. Bu yüzden hoca, asistanlarının ve talebesinin okuyup araştırması için kendi kütüphanesinin kullanımına izin vermişti. Hocanın kütüphanesi muayenehanenin yanında ve eserler konusunda çok zengindi. Tevfik Salim Paşa, kitaplarını öğrencileriyle paylaşmaktan çekinmeyen, yanında çalışanların yetişmesi ve ilerlemesi için her türlü kolaylığı sağlayan bir hocaydı.

1933 yılında hayata geçirilen Üniversite Reformu'nun fikir babası olan Albert Malche, Aralık 1931'de Türkiye'ye davet edilmiş,[379] 1932 yılında da ülkemize gelmiştir. Prof. Dr. Albert Malche, Fransızca olarak hazırladığı ve 15 Mayıs 1932'de tamamlamış olduğu reformla ilgili raporunu Maarif Vekâleti'ne sunmuştur.[380] Bu rapor Türkçeye çevrilmiş ve bir nüshası da Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur. Darülfünun'un ilgası ve İstanbul Üniversitesi'nin kurulması düşüncesi, bürokratlar tarafından bir müddet sır gibi saklandı. Reform programı hakkında rapor hazırlayan, daha sonra ıslahat müşaviri olarak görev alan Albert Malche'nin başkanlığında Islahat Komisyonu kurulmuştu. Bu komisyon, her fakülte için hangi

[377] Emre Dölen, **a.g.e.** C.III, 2010, s. 349.
[378] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.III, 2010, s. 350.
[379] İsviçre'den Türkiye'ye davet edilen Prof. Dr. Albert Malche ile sözleşme yapılmasına, ücret ve harcırahlarının karşılanmasına ilişkin 12 Aralık 1931 tarihli kararname için **bkz.: BCA, 30-18-1-2, 24/79/14.;** Emre Dölen, **a.g.e.**, C.III, 2010, s. 274.
[380] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.III, 2010, s. 95.: Prof. Dr. Albert Malche'ın raporunu sunuş yazısı için **bkz.: Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: ATA-2B, Kutu: 43, Göm: 5, Bel: 5/16-17.;** Emre Dölen, **a.g.e.**, C.III, 2010, s. 209-210.

akademisyenin kalıp, hangisinin gideceğini belirlemek amacıyla resmî bir niteliği olmayan "Eksper Heyeti"nin görüşünü almaktaydı. Her fakültede bu işle ilgilenen üçer kişilik bir eksper heyeti seçilmişti. Tıp Fakültesi'ndeki eksper heyeti; Tevfik Salim (Sağlam), Neşet Ömer (İrdelp) ve Akil Muhtar (Özden) Beylerden oluşmaktaydı.[381]

Üniversite Reformu'nun en önemli sonucu, İstanbul Darülfünunu hocalarından bazılarının yeni kurulan İstanbul Üniversitesi kadrolarına alınmayarak tasfiye edilmeleri olmuştur. Bu hocaların bir kısmı emekliliğe sevk edilmiştir. Üniversite Reformu ile 1933 senesinde yaşanan ve "ilk tasfiye süreci" olarak isimlendirilen bu süreçle ilgili mevcut pek çok araştırma olmasına rağmen, içinde Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın da bulunduğu 1934 senesinde yaşanan "ikinci tasfiye süreci" geri planda kaldığından dolayı araştırmalar konusunda üzerinde yeteri kadar durulmadığı söylenebilir. Prof. Dr. Tevfik Sağlam Paşa'nın, 1 Haziran 1934 tarihinde idaresi altında bulunan II. İç Hastalıkları Kürsüsü kaldırıldığından dolayı hem İstanbul Üniversitesi'nden hem de dekanlıktan ayrılmak zorunda kalmıştır.[382] O günlerde meseleyle ilgili olarak gazetecilere bir açıklama yapmıştır.[383] O yıllarda Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın asistanlarından biri olan Dr. Neşati Üster'in açıklamasına göre ise; O dönemde üniversite Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olduğundan dolayı, bakanlık üniversiteye, Üniversite Genel Sekreteri namıyla bir Millî Eğitim Müfettişi tayin etmişti. Bu genel sekreter, rektör ve dekanların her işine karışıyordu. Bu durum, Tıp Fakültesi dekanı olarak görevini sürdüren Prof. Dr. Tevfik Sağlam Paşa'yı da rahatsız ediyordu. Bunun yanında, Tevfik Sağlam, o sıralarda Millî Eğitim Bakanı Yusuf Hikmet Bayur ile de ihtilâf yaşamaktaydı. Hikmet Bayur, bundan dolayı II. Dahiliye Kliniği'ni fakülte kadrosundan çıkarmıştır. Oysa, o vakit III. Dahiliye Kliniği'nin başında henüz bir profesör bulunmuyordu. Hocanın kliniğini kadrodan çıkaran Bakan, buna ek olarak hocayı bütün görevlerinden uzaklaştırmıştır. Hocalarının fakülteden ve klinikten ayrılmak zorunda olduğunu öğrenen asistanları ve öğrencileri, bu durumu büyük üzüntüyle karşılamışlardır.[384]

---

[381] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.III, 2010, s. 274.; Cağfer Güler, "Tevfik Sağlam'ın İki Mektubu ve Bir Raporu Işığında 1933 Üniversite Reformu", **Kebikeç**, S.34, 2012, s. 296.
[382] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.III, 2010, s. 335.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 299-300.
[383] "Tevfik Salim Paşa: Açıkta kalan profesörün hastanelerle de alâkası kesildi", **Cumhuriyet**, 13 Haziran 1934, s. 1.: *"Mevzubahis kararı evvelki gün resmen bana tebliğ ettiler. Karara karşı bir itiraz veya teşebbüsüm yoktur. İmtihanlara girmiyorum. Hastanelerdeki alâkam da kesilmiştir. Bu meyanda Gureba Hastanesindeki vazifem de nihayet bulmuştur. Evde serbest tababet yapacağım."*
[384] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 183-184.

1933 Reformu'yla birlikte Türkiye'ye gelen Alman bilim insanlarından Prof. Dr. Philipp Schwartz anılarında, dönemin İstanbul Üniversitesi rektörü ve Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın şahsi doktoru olan Prof. Dr. Neşet Ömer (İrdelp) ve Tıp Fakültesi dekanı Prof. Dr. Tevfik (Sağlam) Paşa hakkında şunları yazmıştır: *"Tevfik Salim (Sağlam)'in reformların yürütülmesi hakkında kendine özgü fikirleri vardı. Yine de ilginç şahsiyet şüphesiz Rektör ve Cumhurbaşkanı'nın doktoru Neşet Ömer Bey idi… Meslektaşlarıyla uyuşmayan bazı planlar peşinde olduğu izlenimi veriyordu. Reformları yürütmekle sorumlu olanlardan bazıları birbirinden nefret ediyorlar ve karşıdakinin dediğinin tam tersini yapmaya hazır bir izlenim yaratıyorlardı."*[385] Görünen o ki Schwartz bu yazdıklarıyla, Tevfik Sağlam ve Neşet Ömer İrdelp Beylerin Üniversite Reformu'nu uygulamakla yetkili oldukları halde bu reforma inanmadıklarını ve aykırı davranışlarda bulunduklarını itham etmektedir. Emre Dölen; o yıllarda İstanbul Üniversitesi ve diğer kurumlarda çalıştırılacak yabancı profesörlerin seçiminde hiçbir kıstasın söz konusu olmadığını, bu kişilerin niteliklerine bakılmadığı gibi mülakat dahi yapılmadığını belirtmektedir. Türkiye'ye gelecek kişilerin seçiminin, kişinin kendisinin kabul etmesi ve Malche ile Schwartz'ın onayından geçmesiyle gerçekleştiğini eklemektedir.[386] 1933 yılının Nisan ayında Zürih'te kurulan "Yurt Dışındaki Alman Bilim Adamları Birliği" adındaki teşkilatın başkanı Philipp Schwartz'dı. Schwartz, 6 Haziran 1933'te Maarif Vekili Reşit Galip ile önemli görüşmelerde bulunmuştur. Grothusen'e göre, 9 saat süren görüşmelerin neticesinde yeni üniversitenin öğretim üyelerini içeren bir liste oluşturulmuştu. Schwartz o anları şu şekilde aktarmaktadır: *"Ben Almanya'dan rezilane bir şekilde başlayan göçün o saatlerde yaratıcı bir safhaya döndüğünü hissediyordum. Batının veba hastalığına bulaşmamış, tertemiz, fevkalade bir ülke bulmuştum! Birliğimizin kuruluşu ve gelişmesi artık amacına ulaşıyordu."*[387] Diğer taraftan, Reşit Galip ise bilim insanlarının Türkiye'ye gelişini, "İstanbul'un fethinin ardından bilim insanlarının İtalya'ya giderek burada Rönesans'ı başlattıklarına" benzetiyordu.[388]

---

[385] Philipp Schwartz, **Kader Birliği 1933 Sonrası Türkiye'ye Göç Eden Alman Bilim Adamları**, çev. Nagehan Alçı, Belge Yayınları, İstanbul 2003, s. 77.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 300.
[386] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.III, 2010, s. 448.
[387] Klaus-Detlev Grothusen, "1933 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye'ye Göçü", **Belleten**, C.45, S.180, Ekim 1981, s. 543-544.
[388] Klaus-Detlev Grothusen, "a.g.m.", 1981, s. 544.; Emre Dölen, **a.g.e.** C.III, 2010, s. 565. Philipp Schwartz'ın Maarif Vekili Reşit Galip'le yaptığı toplantıya ilişkin anıları için **bkz.:** Aykut Kazancıgil, **Türk Jinekoloji ve Obstetrik Bibliyografyası (1923-1973)**, yayınevi bulunamadı, İstanbul 1973, s. 23-34.

Maarif Vekili Reşit Galip'in istifasının ardından gazete haberlerinde, üniversite kadrosunda değişiklik olacağı ve bu sayede eski hocalardan bazılarının göreve geri döneceği yazılmaktaydı. Öte yandan, Cumhuriyet Gazetesi'nin haberinde, ilginç bir şekilde, Tevfik Sağlam'ın Tıp Fakültesi dekanlığından ayrılacak olursa yerine Akil Muhtar Özden'in geçebilme ihtimali zikredilmektedir.[389]

1934 yılındaki tasfiyeden etkilenen Prof. Dr. Tevfik Sağlam, mesele hakkında kendisinden bilgi isteyen Mareşal Fevzi Çakmak Paşa'ya bir mektupla durumu ve yaşadıklarını özetlemiştir.[390] İkisinin de I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde görev yaptığı bilindiğinden dolayı[391], bu sayede tanışmış olmaları muhakkaktır. Öte yandan, Prof. Dr. Tevfik Sağlam, Mareşal Fevzi Çakmak'ın küçük kızı Muazzez'i mütareke döneminde tedavi etmiştir.[392] Mektubun ilk cümlesinde geçen *"Muazzez'den malumat talep buyurduğunuzu duydum"*[393] şeklindeki cümleden Mareşal'in kızı vasıtasıyla Sağlam'dan malumat almak istediğini anlamaktayız. Tevfik Sağlam, 1934 yılının Mayıs sonlarında Sıhhat Vekili (Sağlık Bakanı) Refik Saydam Bey İstanbul'a geldiği vakit, kendisiyle görüşmüştür. Bu görüşmede Refik Bey, kendisinin bir süre önce görüştüğü Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) Yusuf Hikmet Bayur'un ona söylediği; "iki iç hastalıkları kürsüsünü birleştirerek Tevfik (Sağlam) Bey'i çıkaracağı, ayrıca Gazi hazretlerinin (Atatürk) de Tevfik Sağlam'ı sevmediği", şeklindeki ifadeleri Tevfik Sağlam'a iletmiştir.[394] Refik Bey, Yusuf Hikmet Bey'in bu sözlerine karşılık Mustafa Kemal Paşa'nın Tevfik (Sağlam) Bey ile bir sorunu olmadığını ifade etmiştir. Bir süre sonra Başbakan İsmet (İnönü) Bey ile görüşen Refik Bey, hadiseyi ona anlatmış ve İsmet Bey, kendisinin de bu durumdan haberinin olmadığını belirtmiştir. Refik Saydam'ın bu ifadelerine göre, Tevfik Sağlam'ın üniversiteden

---

[389] "Tıp Fakültesi riyasetinde halef, selef olacakları söylenen Akil Muhtar Bey ve Tevfik Salim Paşa", **Cumhuriyet**, 15 Ağustos 1933, s. 1.: Gazetede bu şekilde bir haberin yazılmış olması, Akil Muhtar Bey'in Tıp Fakültesi dekanı olmak için girişimlerde bulunduğunun göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.; Emre Dölen, **a.g.e.** C.III, 2010, s. 298-299.

[390] Tevfik Sağlam'ın, Fevzi Çakmak'a gönderdiği mektubun metni için **bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 185-191.

[391] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 282.

[392] Olay şu şekilde aktarılmaktadır: *"Küçük kız Muazzez menenjit hastalığına tutuldu. Hastaya bakmak için bile doktorlar eve gelmiyorlardı. Nihayet paşanın hürmetkârlarından Prof. Dr. Tevfik Salim Paşa haberdar edilmiş ve kızın tedavisine o başlamıştı."* **Bkz.:** Süleyman Külçe, **Mareşal Fevzi Çakmak Siyasi ve Hususi Hayatı**, 2. Kitap, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1953, s. 20.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 301.; Cağfer Güler, "İsmet İnönü'nün "Barış Politikası"nın Üniversite Boyutu: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Tevfik Sağlam'ın Üniversiteye Geri Dönüşleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.41, S.71, 2022, s. 509.

[393] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 185.

[394] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 185.

uzaklaştırılmasında kendisinin ve İsmet İnönü'nün bağlantısı olmadığını söylememiz mümkündür.

Tevfik Sağlam'ın mektuptaki ifadelerinden, 1934 yılının Haziran ayının sonlarında fakültenin yeni kadrosunun bildirilmesiyle kendisinin açıkta bırakıldığını teyit ettiğini anlamaktayız. Bununla birlikte, Tevfik Sağlam'ın klinikten ve fakülteden uzaklaştırılmasının ardından başında bulunduğu II. İç Hastalıkları Kliniği ile III. İç Hastalıkları kliniğinin birleştirildiği ve bu kürsünün başına Prof. Dr. Erich Frank'ın getirildiğini görmekteyiz.[395] Tevfik Sağlam'a, fakülteden ayrıldıktan bir süre sonra Maarif Vekâleti'nden bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda, kendisinin açıkta bırakılması malî sebeplere dayandırılıyordu.

Daha sonra, dönemin Meclis Başkanı Kazım Özalp Paşa ile karşılaşan Tevfik Sağlam Paşa, ona da, üniversitede yaşadığı durum hakkında malumatı olup olmadığını sormuştur. Kazım Paşa da iş olduktan sonra meseleden haberdar olduğunu belirtmiş ve Maarif Vekili Yusuf Hikmet Bayur'a bu meseleyi sorduğunda şu cevabı almıştır: *"Malche'ın raporunda iki dahiliye seririyatı vardı. Üçten birini lağvetmek icap etti. Neşet Ömer Bey'in seririyatını kaldıramadık, Tevfik Salim'in kaldırdık".*[396] Muhtemeldir ki, Neşet Ömer Bey, Atatürk'ün hususi doktoru olmasından dolayı kendisinin makamına dokunulmamıştır. Tüm bunlardan, 1934 tasfiyesinin başlıca sorumlusunun Yusuf Hikmet Bayur olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan, üniversiteden uzaklaştırılmasını malî sebeplere dayandıran ve kendisinin emekli olması gerektiğini ileten Maarif Vekâleti'ne karşı Tevfik Sağlam, bütçede tasarruf etme gerekçesinin bahaneden ibaret olduğunu rakamlarla ispat etmiştir. Tevfik Sağlam fakültede çalıştığı sırada, aylık 210 lira kazanıyordu. Eğer emekliye ayrılırsa (tekaüt), yaklaşık 70 lira maaş alacaktır. Tevfik Sağlam'ın çalıştığı sırada kazandığı para ile emekli iken alacağı ücret arasında 140 liralık bir fark vardır. Şayet devlet bütçe tasarrufunu düşünerek bu işe giriştiyse, bir senede yapılacak olan tasarruf 1680 lira olacaktı. Diğer yandan devlet, Avrupa'dan ülkemize davet ettiği akademisyenlerin yanında getirdikleri ve "laboratuvar hemşiresi" olarak çalışan kadınlara ayda 200 lira maaş vermekteydi. Olaya bu açıdan bakıldığında devletin, destek elemanlarına bunca tahsisat ayırmasının yanında, Tıp Fakültesi'nin dekanı olan ve profesör ünvanıyla akademik kadroda bulunarak ilmî çalışmalar yapan Tevfik

[395] Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 301.
[396] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 186.

Sağlam Paşa'dan yılda 1680 liralık bütçe tasarrufu yapmayı planlaması mantıkla izah edilemez.[397] Bunun dışında, üç adet dahiliye kliniğinin bulunmasının fazla olduğunun ileri sürülmesi de Tevfik Sağlam'a göre gerçeği yansıtmıyordu. Zira, o dönemde dahiliye kliniklerinin iş yükü pek fazla olduğundan, bu kliniklerin kapasitesi bunu karşılamaya yetmiyordu. O zamanlarda, üniversitelerin genelinde üç ya da dört adet dahiliye kliniği olduğunu belirten Tevfik Sağlam, ancak hiçbir üniversitede iki fizyoloji hocası olmadığını belirtmiş ve İstanbul Üniversitesi'ndeki iki fizyoloji hocasından bahsederek Maarif Vekâleti'nin Fizyoloji kürsüsü açısından neden tasarruf yapmadığını sorgulamıştır.[398] Bunların yanında Tevfik Sağlam, Maarif Vekili Hikmet Bayur ve ekibinin Üniversite Reformu'nun ve hatta üniversite kavramının anlamını gerektiği gibi kavrayamadıklarını belirterek, Maarif Vekâleti'nin üniversiteyi eski seviyesine düşürmeye çalışan "geri bir muhit" olduğunu öne sürmüştür.[399] Ayrıca Hikmet Bayur'un yaptıklarıyla üniversiteyi "irticaya doğru çekmeye uğraştığını" da ifade etmiştir.

Tevfik Sağlam, Maarif Vekâleti'nin *"Üniversitede israf ve sefahat vardır."* şeklinde propaganda yaptığını, fakat bunu sona erdirmekle görevlendirdikleri Üniversite Genel Sekreteri Besim Bey ile üniversitenin ihtiyacı olan malzemelerin alımıyla görevlendirilen Ziya Bey'in iş yapmaktan çok, işlerin aksamasına sebep olduklarını ifade etmiştir. Bu da tutmayınca Vekâlet, *"Tıp Fakültesi Reisi çalışmıyor. Hariçte hekimlikle meşgul oluyor."* şeklinde ikinci bir propaganda ortaya atmıştır. Halbuki Tevfik Sağlam, fakültede her gün 7 buçuk ila 9 saat arasında çalıştığını belirtmiş, hekimlerin dışarıda çalışarak çok para kazandıkları yönünde kamuoyunda bir algı olduğundan dolayı Maarif Vekâleti'nin bunun üzerine giderek, bu şekilde kendisini üniversiteden uzaklaştırmanın zeminini hazırladıklarını ifade etmiştir.[400]

Tevfik Sağlam, Mareşal Fevzi Çakmak'a bir mektup daha yazmıştır.[401] Bu mektubu, Neşet Ömer İrdelp'in 1 Mart 1935'te milletvekili seçilmesi üzerine kaleme almıştır. İrdelp, milletvekili olana kadar fakültede I. İç Hastalıkları Kürsüsü'nü yönetmekteydi. Kanunen milletvekillerinin üniversitede hoca olması mümkün değildi.

---

[397] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 186-187.
[398] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 187.
[399] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 188.
[400] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 188-189.
[401] Bu mektup, Tevfik Sağlam'ın yazdığı mektuba Mareşal Fevzi Çakmak tarafından verilen cevaba karşılık yazılmıştır. Mektubun metni için **bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 192-194.

Bu yüzden Neşet Ömer Bey, hocalıktan ayrılmış ve yeri boş kalmıştı. Neşet Bey'in yerine getirilecekler arasında Tevfik Sağlam'ın tahminine göre, kendisi de bulunuyordu. Öte yandan Tevfik Sağlam, İrdelp'ten boşalan I. İç Hastalıkları Kliniği yönetimini üstlenmek için Yahudi asıllı Alman bilim adamlarının kulis faaliyeti yürüttüklerini ima etmiştir.[402] İrdelp'in fakültedeki derslerine devam edebilmesi sadece konferans suretiyle olabilirdi. Tevfik Sağlam, İrdelp'in milletvekili olduğu halde "konferansçı" sıfatıyla kürsüyü yönetmesini ve ders vermesini, eğitim ve öğretimin kalitesi bakımından sakıncalı bulmaktadır.[403] Türkiye'de 1946 yılında üniversitelere ilişkin çıkacak olan kanuna kadar milletvekilliği ile üniversitedeki akademik faaliyetler, konferansçı sıfatıyla bir arada yürütülebilmiştir.

4.4. Haydarpaşa Numune Hastanesi Yılları (1936-1942)

1933 yılında Tıp Fakültesi'nin İstanbul'un Avrupa yakasına taşınması üzerine[404], Anadolu yakasındaki hastaların sağlık ihtiyacını karşılayacak büyük müessese kalmamıştı. Bu sebeple Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı), 250 yatak kapasiteli bir Numune Hastanesi oluşturmak için çalışmalara başladı.[405] 1934 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ndeki II. İç Hastalıkları Kürsüsü lağvedilmiş, bu kürsünün sorumlusu olan Tuğgeneral Prof. Dr. Tevfik Sağlam Paşa üniversiteden uzaklaştırılmıştı. Üniversiteden ve akademik kadrolardan defalarca uzaklaştırılma tecrübesi bulunan hoca, yaşadığı bu zorlu süreci de soğukkanlılıkla atlatmaya çalışıyordu. Bu sırada Tevfik Sağlam'ın eski dostu ve yakın arkadaşı olan dönemin Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam, Tevfik Sağlam gibi bir tıp üstadının boşta kalmasına rıza göstermeyerek, ona Haydarpaşa'da yeni açılacak olan Numune Hastanesi Dahiliye Kliniği Şefliği vazifesini teklif etmiş[406], o da bu

---

[402] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 193.
[403] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 193.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 307.
[404] "Tıp Fakültesinin İstanbul'a Nakli İşi Dün Bitirildi", **Milliyet**, 8 Ağustos 1933, s. 1-2.; Saadet Altay, ""Tıp Tahsili Yorucudur, Verem Olursun!" Cumhuriyet Devrinin İlk Kadın Hekimlerinden Prof. Dr. Fatma Müfide Kâzım Küley (1899-1995) ve Türk Tıbbına Hizmetleri", **History Studies**, C.17, S.3, 2025, s. 776. DOI: https://doi.org/10.9737/historystudies.1611523.
[405] Saadet Altay, "a.g.m.", 2025, s. 776.
[406] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 128. (Prof. Dr. Müfide Küley'in, hocası Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın hayatı hakkında yazmış olduğu "Prof. Sağlam'ın Haydarpaşa Nümune Hastanesindeki Çalışmaları" başlıklı anılarının olduğu bölümden alınmıştır. İlgili bölüm için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 127-134.); Saadet Altay, **Atatürk Döneminde Numune Hastanelerine Dönüştürülen Osmanlı Hastaneleri (1924-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 252.; Saadet Altay, "a.g.m.", 2025, s. 776.

teklifi kabul ederek 22 Ocak 1936'da göreve başlamıştır.[407] Hazırlıkların tamamlanması üzerine 1 Şubat 1936 tarihinde Haydarpaşa Numune Hastanesi hizmete açılmıştır. Tevfik Sağlam'ın bu görevi kabul etmesi, onun hekimlikte yılmadan çalışmaya gayret etmek istediğinin göstergesidir. Hocanın fikrine göre: "Bir insana mevkisi kazandırmaz, ancak kendisi bulunduğu mevkiye kıymet verebilirdi."[408] Zaman, hocayı haklı çıkaracak ve onun önderliğindeki Haydarpaşa Numune Hastanesi modern bir ilmî müessese haline dönüşecekti.

Dr. Müfide Küley (1904-1995) de o zamanlarda alanında uzmanlaşmış ve Sıhhat Vekâleti'ne İç Hastalıkları muavinliği için başvuruda bulunmuştu. Bir süre bekledikten sonra, hocası Tevfik Sağlam'ın yanına, Haydarpaşa Numune Hastanesi'ne muavin (asistan) olarak tayin edildi.[409] Müfide Küley'in çalışma azmi ve Tevfik Sağlam'dan öğrendikleri, Küley'in ileride Türkiye'nin ilk kadın profesörlerinden biri olmasını ve Gastroenteroloji kürsüsünü kurmasını (1963) sağlayan etkenlerin başında gelmektedir.[410] Dr. Müfide Küley, hocası Prof. Dr. Tevfik Sağlam'la Haydarpaşa Numune Hastanesinde çalıştığı 1936-1942 yıllarından, *"Meslek hayatımın en ideal devri"*[411] şeklinde bahsetmektedir. Hocası içinse, insanı her yaşında terbiye etmesinden ve gün geçtikçe büyüklüğünün daha çok hissedildiğinden söz etmektedir. Prof. Dr. Tevfik Sağlam göreve başladığında dahiliye kliniğinde beyaz pike örtülü karyolalar ve küçük bir laboratuvardan başka hiçbir eşya bulunmuyordu. Bu kadar atıl bir vaziyette bulunan kliniği düzeltmek için planlar yaptı. Öncelikle, klinikte bir kütüphane oluşturmanın gerekliliğine inandığından, değerli olan pek çok kitabın temin edilmesini istedi. Bunun ardından, laboratuvarı çağın gereklerine uygun şekilde geliştirmek amacıyla son sistem ve kullanılması en pratik olan malzemelerin sipariş edilmesini sağladı. Sipariş edilen malzemenin hızlıca temin edilmesi için birtakım temaslarda bulundu. Bu sayede, birkaç ay içerisinde zengin ve modern bir laboratuvar oluşturuldu. Bunların dışında, hasta tedavisi için gerekli olan aletler ve diğer malzemelerin hepsi kısa sürede tamamlandı. Ardından, laboratuvar büyütülmüş ve büyük bir salona nakledilmişti. Burada çalışmak üzere dışarıdan bir kimyager

[407] İrfan Titiz, **a.g.e.**, 1960, s. 75.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 154.
[408] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 128.
[409] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 128.; Okşan Atasoy, "Unutulmayan Doktorlar", **Milliyet**, 17 Ocak 1983, s. 7.; Saadet Altay, "a.g.m.", 2025, s. 776.
[410] Arın Namal, Öztan Öncel, "Ülkemizde Tıp Öğrenimi Gören İlk Hanımlardan İç Hastalıkları Uzmanı Prof. Dr. Müfide Küley (1904-1995) Emek ve Mücadele Dolu Bir Akademik Tırmanışın Özeti", **Nobel Medicus**, C.5, S.3, 2009, s. 105-106.
[411] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 128.

getirilmişti. Bir süre sonra hastanede bir diyet mutfağı kurulmuş ve Viyana'dan bir diyet hemşiresi getirtilerek diyet kursu açılmıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Profesörler Kurulu, Haydarpaşa Numune Hastanesi Dahiliye Kliniği'ne staj talebesi gönderilmesine karar vermişti. Böylelikle klinik tam anlamıyla bir ilim merkezi halini almış ve Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın istediği gibi modern bir şekle bürünmüştü.

Tevfik Sağlam için çalışma saati bulunmuyordu. Çünkü o, her an çalışmayı şiar edinmiş bir hekimdi. Ona göre yaşayan bir meslek adamının kesinlikle eser yazması gerekirdi. Aksi halde bunun, insanın yaşamadığı anlamına geldiğini ifade ederdi.[412] Her hastanın günü gününe gözlemlenmesini isteyen hoca, poliklinik hastalarına ait olan müşahedelerin ise bir dosya haline getirilerek düzenlenmesini isterdi. Zira, hoca için kliniğin en büyük hazinesi bu arşivlerdi. Hocanın sabah saatlerinde kliniğe geldiğinde ilk yaptığı iş, yarım saat kadar odasında durarak klinik hakkında bilgi alması olmuştur. Bu zaman zarfında ayrıca yazılacak yazılar ve klinikte yapılması gereken çeşitli işler de karara bağlanırdı. Daha sonra hastaları görmeye çıkardı. Hasta başına gelindiği sırada kendi fikrini söylemeden hastanın müşahedesini (observasyon) asistanlarından dinleyen hoca, hepsinin fikrini alırdı. Asistanlarının fikrini ya da hastaya konulan teşhisi daha doğru bulduğu vakit, kendi görüşünde ısrar etmez, onu takdir ederdi. Aynı hastalığa farklı isimler verilmesini de kabul etmezdi. Hoca, I. Balkan Savaşı ve Dünya Savaşı yıllarında yaşadığı teşhis meselelerindeki titizliğini ömür boyu sürdürmüştür.

Prof. Dr. Tevfik Sağlam, bir gün asistanı Müfide Küley'e o zamana kadar herhangi bir çalışmasının olup olmadığını sormuş, Müfide Hanım da yaptığı tüm çalışma ve yazıları kendisine getirmiştir. Hoca bunları alarak, yayınlatmak üzere, Türk Tıp Encümeni idare heyetine götürmüştür. Hocasının bilimsel çalışma yapma hususunda kendisini daima teşvik etiğini ifade eden Müfide Küley, hocasının yönlendirmesiyle zehirlenme vakalarının önemine binaen bir yazı hazırlamıştır. Küley'in bu doğrultuda yazmış olduğu "Zehirlenmeler Teşhis ve Tedavi" isimli kitabı üç kez baskı yapmıştır.[413] Bunun dışında, hocasının talebiyle özellikle de ev hanımlarının yararlanabileceği bir diyet kitabı yazmıştır. "İç Hastalıklarında Diyetle

[412] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 129.
[413] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 131.; Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 389.; Saadet Altay, "a.g.m.", 2025, s. 779.

Tedavi" adını taşıyan bu kitapta, her yemeğin tarifini, içindeki gıda maddelerinin hesabını ve kalorisini gösteren cetveller yer alıyordu.[414] Bu eser de üç kez baskı yapmıştır.

Prof. Dr. Müfide Küley'in naklettiğine göre, Prof. Dr. Tevfik Sağlam Haydarpaşa Numune Hastanesi'nde çalıştığı yıllarda birdenbire rahatsızlanmıştı. Hocanın hastalığının "agranülositoz"[415] olduğu anlaşılmıştı.[416] Ölüm tehlikesi olan bu rahatsızlıktan dolayı hoca üç ay kadar evinde tedavi gördü. Onun yokluğunda Küley ve diğer asistanlar gayretle çalışmaya devam etmişlerdi. Hoca iyileşerek geri döndüğünde ise, biraz da kendilerinin istirahat etmesini önermesine rağmen asistanları hocalarını yalnız bırakmamak için bir müddet izinlerini kullanmadılar.

Prof. Dr. Tevfik Sağlam, ekibiyle birlikte çalışmaya değer veren bir hekimdi. Dostlarına, ekibinde çalışan asistanları takdim ederdi. Elde ettiği başarıları asistanlarıyla paylaşmaktan hoşlanırdı. Küley, hocanın "ekolü olan bir kişi" olduğundan bahsetmektedir. Nitekim eski öğrencilerinin tamamı kendisine daima bağlı kalmışlardır. Hatta, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde yeniden üçüncü bir dahiliye kürsüsü açılması ve hocanın da oraya "Ordinaryüs Profesör" olarak getirilmesinin (1942) ardından ilk sözü, *"Ekrem Şerif benimle beraber gelirse çok sevinirim. Benim kariyer hayatımda mahdut bir zaman kaldı, gelebilirse kliniği sonra o devralır."*[417] şeklinde olmuştur. Ardından, eski öğrencilerinden biri olan Ekrem Şerif Egeli, hocasını kırmayarak kliniğe katılmıştır.

Hocanın 1942 senesinde Numune Hastanesi'nden ayrılışı bütün asistanlarının üzülmesine sebep olmuştu. Ayrılmadan birkaç gün önce Müfide Küley'e, kendisinin hastanedeki çalışmalarından gayet memnun olduğunu belirtmiş ve eğer üniversiteye geçmek isteyip imtihana girerse bundan memnun olacağını ifade etmiştir. 6 Mart 1943'e kadar Numune Hastanesi'nde çalışan Küley, yazdığı tez ile doçentlik

[414] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 131.; Ahmet Başustaoğlu, **a.g.e.**, 2016, s. 389.; Saadet Altay, "a.g.m.", 2025, s. 779.
[415] "Agranülositoz": Agranülositoz, enfeksiyonlarla savaşmak için gerekli bir beyaz kan hücresi türü olan nötrofillerin son derece düşük seviyede olmasıyla karakterize bir tıbbi durumdur. Bu durum, ciddi enfeksiyonlara yol açabileceğinden önemlidir ve bu da onu acil teşhis ve tedavi gerektiren kritik bir sağlık sorunu haline getirir. **Apollo Hospitals**, Erişim adresi: https://www.apollohospitals.com/tr/diseases-and-conditions/agranulocytosis (05.01.2026).
[416] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 131.
[417] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 132.

imtihanını kazanarak 1943 senesinin mart ayında, Tevfik Sağlam'ın sorumlusu olduğu İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi III. Dahiliye Kliniği'ne doçent olarak atanmıştır.[418]

Prof. Dr. Tevfik Sağlam, Numune Hastanesi'nde çalıştığı 1936-1942 döneminde aynı zamanda; 14 Mayıs 1937'de Kızılay Hastabakıcı Hemşireler Yurdu İdare Heyeti başkanı seçilmiş, 15 Mayıs 1940'ta ise Yüksek Sıhhat Şûrası üyeliğine getirilmiştir.[419] Aralık 1940'ta Sıhhat Şûrası üyelerinin yenilenmesi gerektiğine dair kanun maddelerine dayanarak, her üç senede bir üyelerin seçilme tarihine bakılmaksızın, tekrar tayin edilen üyeler arasında Tevfik Sağlam da yer almıştır.[420] 17 Aralık 1943 tarihinde Yüksek Sıhhat Şûrası üyeliğine yeniden tayin edilmiştir.[421] Tevfik Sağlam ayrıca, II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da eğitim gören Türk öğrencilerin yazışmalarını yerinde yürütmek ve durumlarını tespit etmek üzere 20 Nisan 1940 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararınca Almanya'ya görevlendirilmiştir.[422]

4.5. Tevfik Sağlam'ın Rektörlük Yılları (1943-1946)

Prof. Dr. Tevfik Sağlam, dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün talebi üzerine 27 Şubat 1941 tarihinde "Sayın Reisicumhur ve Büyük Millî Şefimizin Yüce Huzurlarına" başlıklı bir rapor kaleme almıştır.[423] Sağlam, yazmış olduğu bu raporda Üniversite Reformu'nun gerçekleştirilmesi ve İstanbul Üniversitesi'nin kuruluşunun üzerinden geçen yedi senenin özetini ve üniversitenin o dönemki durumunun analizini yapmıştır. Tevfik Sağlam, mektubunda ilk olarak; Darülfünun'dan alim olarak nitelendirilebilecek kimselerin çıkamadığını, bu sebeple bu eğitim kurumunun lağvedilerek yerine yeni bir üniversitenin kurulduğunu ifade etmektedir. Üniversite Reformu'ndaki amacın, Türkiye'de ilim için ilim yapan ve düşünen araştırıcı insan yaratacak bir müessese, gerçek bir üniversite, kurmaktı.[424] Ayrıca, hükümetin bu minvalde gerekli olan bütün tahsisatı verdiğini belirtmiştir. Üniversitenin eğitim kadrosundaki yetersizliğe değinen Sağlam, özellikle ülkemize iltica eden yabancı hocalardan istenen verimin alınamadığını söylemektedir. Bunun önemli bir nedeni,

[418] Saadet Altay, "a.g.m.", 2025, s. 777.
[419] **BCA, 30-11-1-0, 138/15/16.**; İrfan Titiz, **a.g.e.**, 1960, s. 77.; (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 155.
[420] **BCA, 30-11-1-0, 143/39/10.**
[421] **BCA, 30-11-1-0, 164/28/4.**
[422] **BCA, 30-18-1-2, 90/39/16.**
[423] Tevfik Sağlam'ın İsmet İnönü'ye yazdığı raporun metni için **bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 80-99.
[424] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 83.

yabancı akademisyenlerin seçiminin düzgün bir şekilde gerçekleştirilmemesidir. Bu süreçte görev alan Prof. Dr. Malche ile Prof. Dr. Schwartz ihtiyaçtan ziyade, Yahudilerin menfaatini önceleyerek bu bilim insanlarının büyük çoğunluğunu akademik kadrolara yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu akademisyenlerin içinde niteliksiz olanların yanı sıra, pek kıymetli ve işinin ehli kimseler de vardı.

Tevfik Sağlam üniversiteye akademik personel alınırken yapılan usulsüzlüklere birkaç örnek vermiştir. Bunlardan en ilgi çekici olanları şunlardır: Üniversitenin kuruluş aşamasında, Hitler aleyhtarı görünen Prof. Dr. Sauerbruch İstanbul'a gelerek kendisinin buraya hoca olarak gelebilme ihtimalinden bahsetmiştir. Şayet bu mümkün olmazsa, öğrencisi olan Nissen'in kadroya alınmasını talep etmiştir. Ayrıca, kendisinin de her sene birkaç ay İstanbul'a gelerek konferanslar vereceğini söylemiştir. Sauerbruch'ın bu sözlerinin Nissen'i kadroya yerleştirmek için taktikten başka bir şey olmadığı sonradan ortaya çıkacaktır. Nitekim, Nissen kadroya dahil olduktan sonra Sauerbruch İstanbul'a hiç uğramamıştır. Diğer yandan, İstanbul'a gelişinde Hitler karşıtı olduğunu belirten Sauerbruch, bu olaydan kısa bir süre sonra, mecmuada yayımlanmak üzere Hitler rejimini savunan bir mektup kaleme almıştır.[425] Aynı şekilde, Fizik hocalarından olan ve Nobel ödülü bulunan Prof. Dr. Franck da Sauerbruch gibi üniversiteye gelme ihtimalini öne sürmüş fakat yerine damadını yerleştirmişti. Bu kişi görevinde o kadar başarısız olmuştur ki, bir süre sonra kendisinin görevine son verilmiştir. Bunların dışında, Biyolojik Kimya (Biyokimya) hocalığına davet edilmiş olan Prof. Dr. Liepschitz değerli bir şahsiyetti. Fakat kendisi Biyolojik Kimya değil, Farmakodinamik alanında uzmandı. Bu sebeple üniversitede başarılı olamadı. Bir süre sonra, daha iyi bir iş bulunca bulunduğu makamdan ayrıldı.

Tevfik Sağlam'a göre, İstanbul Üniversitesi'nde çalışan nitelikli Alman hocaların çoğu işlerine sıkıca sarılmamışlar ve buradaki vazifelerini, daha iyisini bulana kadar katlanmak zorunda oldukları zoraki bir iş gibi algılamışlardır.[426] Ecnebi hocaların bir kısmı, başta azimle başladıkları bu vazifelerine, bir süre sonra kayıtsız kalmışlardır. Nitelikli görülen hocaların bir bölümü ise ülkemizde özgün çalışmalarına devam etmişler, fakat bunu yalnız kendi çıkarları için yapmışlardır. Çalışmalarına hiçbir Türk talebeyi ortak etmemiş, talebesini yetiştirmeye uğraşmamışlardır. Bu hocaların birçoğu daha iyi bir iş bulunca ayrılmışlardır. Tevfik Sağlam, yabancı

[425] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 85-86.
[426] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 86.

hocaların genellikle yerlerinde uzun süreler boyunca kalmayı amaçladıklarını, ayrılmaları halindeyse yerlerine yine Yahudi asıllı Alman hocalardan birinin gelmelerini sağladıklarını gözlemlemiştir. Bundan dolayı, yanlarında bulunan ve kendilerinin yardımcısı olan Türk doçent ve asistanların yetişmelerine yardımcı olmamış, bu kişilerin körelmesi ve yanlarından uzaklaşmaları için çaba sarf etmişlerdir.[427] Üstelik, yabancı hocaların bir kısmı yanlarında çalışan Türklerin kitap yazmalarına dahi epeyce kızmış ve bundan dolayı şikâyette bulunmuşlardır. Bu sebeple, bazı Türk asistan ve doçentler bu hocaların yanından ayrılmak zorunda kalmışlardır. Diğer taraftan, yabancı hocalardan bazıları yanlarında çalışan Türk hocaları akademik çalışmalar için teşvik edecekleri yerde, onları idarî işlerle meşgul ederek yanlarından uzaklaştırmışlardır. Tıp Fakültesi'nde çalışan yabancı klinik hocalarının dışarıda hekimlik yapmaları yasak olduğu halde, kliniklerinde yalnızca öğle saatlerine kadar duruyor, daha sonraki vakitlerinde dışarıda hekimlik faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bunu, Türk hocalardan bazılarının da yaptığını belirtmemiz gerekiyor. Bununla birlikte, yabancı hocaların pek çoğu Türkçe bilmediklerinden dolayı yabancı dille ders anlatıyorlar ve sözleri tercüme ediliyordu. Dersin yarısı tercüme işiyle geçtiğinden dolayı, derslerin verimi düşüyordu. Tevfik Sağlam'ın mektubu kaleme aldığı 1941 senesi itibariyle, yabancı hocaların çoğu ders kitabı yazmayı önemsemediklerinden, öğrencilerine birer ders kitabı bırakamamışlardır. Bu da öğrenci için önemli bir eksiklik olarak belirtilebilir. Tevfik Sağlam, tüm bu yanlışlardan Maarif Vekâleti'nin ve üniversite yönetiminin ciddi bir şekilde sorumlu olduğunu ifade ederken, yanlışların çözümü noktasında da herhangi bir adım atılmadığını eklemiştir.[428]

Tevfik Sağlam, Üniversite Reformu'yla birlikte akademik kadrolara alınan profesör ve doçentleri seçen komisyonun, ufak tefek yanlışların dışında gayet isabetli tercihlerde bulunduğunu belirtmiştir. Tevfik Sağlam, 1933'te gerçekleşen tasfiye sürecinde görüşü alınan ve her fakültede oluşturulan Eksper Heyeti'nin üyelerinden biriydi. Bundan dolayı, İnönü'ye gönderdiği raporun "Türk Hoca ve Doçentler" kısmındaki kadroya alınan hocalar bahsinde bir açıdan kendi çalışmalarını da savunmaktadır.[429] Tevfik Sağlam'a göre, Türk hocaların çoğunluğu büyük bir gayretle işe başlamış, fakat üniversite içinde gerçek bir çalışma ve ilim ortamının oluşmaması

[427] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 87.
[428] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 88,90.
[429] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 90.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 314.

sebebiyle isteksizliğe sürüklenmişlerdir. Ayrıca, Türk hocalara verilen maaşın az olması, onların üniversite dışında ek iş yapmaları sonucunu doğurmuştur. Bu sebeple, üniversitede yaptıkları çalışmalar azalmıştır. Hocalarından akademik teşvik görmeyen doçentlerin birçoğu, üniversitede vakit geçiren memurdan başka bir şey değillerdi.

1933 Reformu'nun ardından bazı doçent ve profesörler ünvanlarından memnun kalmamış ve bir üst mertebeye (prof. ve ordinaryüs prof.) yükselebilmek adına birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Tevfik Sağlam, akademik kadrolarda yükselmenin bilimsel araştırma ve neşriyata dayanmadığı, belli bir zamanın geçmesinin yeterli olduğunu gözlemlemiştir. Sağlam, yazmış olduğu başka bir yazıda, üniversitelerdeki ünvan yarışına ayrı bir başlık ayırmıştır. Sağlam, ünvan yarışını şu sözleriyle eleştirmiştir: *"Biz Türkler eskiden beri ünvana pek düşkünüzdür… Ünvan yarışı memleketimizde hızla gelişen âdeta bir ünvan endüstrisi haline geçmiştir… Bizde şahsî meziyetin ve bilimsel kudretin geçer akça olacağı zamana kadar şahıslar ünvanlara şeref vermeye değil, ünvanları ile şeref kazanmaya çalışıp gideceklerdir… Geri kalmış memleketler kalkınmak için endüstri kurmak zorundadır. Kimi hafif, kimi ağır endüstri kurmaya uğraşıyor. Görülüyor ki Türkiye bu arada hafif ünvan endüstrisine çok önem veriyor."*[430]

Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde makamlarından uzaklaştırılan kişilerden bazılarının İnönü döneminde makamlarına geri döndüklerini görmekteyiz. Prof. Dr. Tevfik Sağlam da bunlardan biridir. İsmet İnönü ile Tevfik Sağlam'ın tanışıklığı, Sağlam'ın kendisine gönderdiği mektubun çok öncesine dayanmaktadır. Sağlam, Fevzi Çakmak'la olduğu gibi İsmet İnönü ile de harp yıllarında vatan müdafaası sırasında tanışmışlardır.[431] Cumhuriyetin ilk yıllarında "sağlıklı ve kuvvetli nesiller yaratma" arzusu içerisinde olan hükümet, bu konuda çeşitli adımlar atmaktaydı. Bu doğrultuda atılan adımlar arasında sıtma ve verem gibi çeşitli salgın hastalıklarla mücadele yer almaktadır. Organizasyonunda Tevfik Sağlam'ın büyük katkılarının olduğu "Millî Türk Tıp Kongreleri"ne başbakanlığı

[430] Tevfik Sağlam'ın yazmış olduğu "Ünvan Endüstrisi" başlıklı yazısı için **bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 138-141.

[431] Erdal İnönü, babasının sofrasında Tevfik Sağlam'ı sıkça gördüğünü hatırlamakta ve şunları ifade etmektedir: *"Babamın Tevfik Sağlam Paşa ile savaş yıllarında cephede beraber çalışmış olmaktan gelen daha yakın bir ahbaplığı vardı."* **Bkz.:** Erdal İnönü, **Anılar ve Düşünceler**, C.I, İdea Yayınları, İstanbul 1998, s. 38.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 308.

döneminde katılan ve açılış konuşmalarını yapan İsmet İnönü ile Tevfik Sağlam arasında samimiyet ve iş birliği sağlanmıştır.

1942 yılında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün talebi ve emriyle İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde yeniden III. Dahiliye Kliniği kurulmuş ve idaresi Ord. Prof. Dr. ünvanıyla Tevfik Sağlam'a verilmiştir.[432] Böylece Tevfik Sağlam, fakültesinden uzaklaştırılıp yine aynı fakülteye dönebilen tek kişi olarak tarihe geçmiştir.[433] Klinik ilk etapta, Çapa'daki Yukarı Gureba Hastanesi'nde II. Kadın Hastalıkları ve Doğum Kliniği'nin bir katında 45 yataklı olarak 15 Ekim 1942 tarihinde açılmıştır.[434] İki hafta sonra, Kasım 1942'de, Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam tarafından "Yarının Türk Hekimi" başlıklı konuşması ile açış dersi verilmiştir. Kliniğin tüm eksiklerinin bir yıldan az bir sürede tamamlanmasının ardından, 3 Temmuz 1943 tarihinde 110 yataklı (kadın hastalar için 40, erkek hastalar için 50, veremliler için 20 yatak tahsis edilmişti) yeni binasına taşınmıştır.[435] Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam Paşa yeni kliniğinde çalışmaya başladığı vakit, hekimlik hayatında 40. yılını doldurmaktaydı. Bir süre sonra hocanın yanına öğrencilerinden; Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli ve Doç. Dr. Müfide Küley de katılmışlardır. Hoca, bu yeni kliniğinde kurduğu nitelik bakımından zengin kütüphanesiyle özellikle kabiliyetli genç asistanlara okuma imkânı sağlamıştır. Şimdiye kadarki ömrü; verimli çalışma hayatının birtakım kişiler tarafından defalarca sekteye uğratılması ve bundan dolayı büyük ve zorlu engellerle karşılaşmak zorunda kalmasıyla geçen Tevfik Sağlam'ın bundan sonraki en büyük arzusu, çalışma hayatının sonuna kadar III. Dahiliye Kliniği'nde sürekli kalmak ve ilmî ideallerini gerçekleştirebilme fırsatını bulmaktı.[436] Hocanın araştırıcılığının sırrı, "ilimde dün bulunan kadar basit hiçbir şey yoktur, fakat yarın bulunacak kadar güç bir başka şey de düşünülemez"[437] düsturuna inanmış olmasıydı. Tevfik Sağlam, kliniğin günlük çalışmaları ve akademik görevlerinden arta

---

[432] Tevfik Sağlam 1942'nin Kasım ayında Çapa'da "3. İç Hastalıkları Kliniği Açış Dersi: Yarının Türk Hekimi" başlıklı konuşmasında, İsmet İnönü'nün kliniğin kuruluşu hakkındaki etkisini şu şekilde özetlemiştir: *"Cumhur Reisimiz ve büyük Millî Şefimiz İsmet İnönü bu sene Üniversitemizi ziyaretleriyle şereflendirdikleri vakit… yeniden bir iç hastalıkları kliniğinin kurulmasını emir buyurmuşlardı. Millî Şefimizin yüksek emirleri pek kısa bir zamanda yerine getirildi."* **Bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 195.

[433] Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 297,317.

[434] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 185.; Atilla Ökten, Mehmet Akif Karan, "İstanbul Tıp Fakültesi İç Hastalıkları Anabilim Dalı'nın Tarihçesi", **İst. Tıp Fak. Mecmuası**, C.67, S.2, 2004, s. 126.

[435] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 185.; Atilla Ökten, Mehmet Akif Karan, "a.g.m.", 2004, s. 126.

[436] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 120.

[437] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 121.

kalan sürelerde "olgunlaşma kursları" adı altında yerli ve yabancı bilim insanlarının davet edilmesiyle gerçekleşen konferanslar tertip ederdi. Sağlam'ın 1943 yılında yapmaya başladığı olgunlaşma kurslarında her sene farklı bir konu ele alınıyor ve konuşmacılar arasında, fakültenin diğer klinik ve enstitülerinden, hatta yurtdışından gelen kıymetli hocalar da yer alıyordu. Bu konferanslar hocanın emekli olduğu 1952 senesine kadar düzenli olarak devam etmiştir. Bunun dışında, Tevfik Sağlam 1945 yılında Türk Kodeksini yeniden inceleyerek gerekli değişiklikleri yapmak üzere kurulan komisyona tayin edilmesiyle burada da faydalı işler yapmıştır.[438]

Üniversite Reformu'yla birlikte kadro dışında kalan hocalardan biri de Prof. Dr. Selahattin Mehmet (Erk) Bey'dir. Selahattin Bey, açıkta kalmasının ardından bir süre sonra Diş Tababeti Mektebi'nde radyolog olarak çalışmaya başlamıştır. Selahattin Bey'in 1946 yılında Tevfik Sağlam'ın III. İç Hastalıkları Kliniği'ne tayini de akademisyenlik üzerinden değil, röntgen uzmanlığı kadrosu üzerinden olmuştur.[439] İş hayatının da etkisiyle Sağlam ve Erk arasında sıkı bir iş birliği ve dostluğun oluşmaya başladığını söylememiz mümkündür. Öyle ki, Selahattin Mehmet Erk, Tevfik Sağlam'ın evi ve muayenehanesinin bulunduğu Cağaloğlu'ndaki Süreyya Hidayet Apartmanı'nda bir radyoloji laboratuvarı açmıştır. Tevfik Sağlam'ın Çapa'daki III. İç Hastalıkları Kliniği, Radyoloji Enstitüsü'ne çok yakın olmasına rağmen, Sağlam'ın isteğiyle bu kliniğin bodrum katında bir röntgen birimi kurulmuştur. Bunun sebebi, klinikte yatan hastaların acilen röntgen çekimini yapmak ve hızlı tanı elde etmekti. Sağlam'a göre: *"... her kliniğin içinde iyi bir röntgen kısmına ve iyi bir röntgenciye ihtiyaç vardır."*[440] Selahattin Bey'in kabiliyetlerine güvenen Tevfik Sağlam, bu sebeple kendisinin kliniğine tayin edilmesini sağlamıştır.

Ömrü boyunca hastalıklara doğru tanı koymanın önemine dikkat çeken Tevfik Sağlam, bu sayede pek çok kişinin iyileşmesini sağlamıştır. Türkiye'de ilk "histoplazmoz" tanısı, Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam tarafından 1943 yılında Rizeli bir hastaya, yapılan testlerin ardından elde edilen bulguların neticesinde, konulmuştur.[441] Histoplazmoz, dünyada ilk defa 1906 yılında bir patolog olan Dr. Samuel T. Darling

---

[438] **BCA, 30-11-1-0, 174/10/18.**

[439] Ali Y. Baltacıoğlu, "Muallim Doktor Salih Selahattin Mehmet [Erk (1893-1951)]", **Kebikeç**, S.51, 2021, s. 262.

[440] Tevfik Sağlam, **İstanbul Üniversitesi 3. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı: 1942-1944**, C.I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 49.; Ali Y. Baltacıoğlu, "a.g.m.", 2021, s. 268-269.

[441] Vedat Turhan, "Tennessee (ABD)'den Türkiye'ye Histoplazmozun Öyküsü", **Mikrobiyoloji Bülteni**, C.43, S.2, 2009, s. 347.

tarafından teşhis edilmiştir.[442] Darling, tüberküloza benzer bulgularla hastaneye başvuran bir hastada bunu gözlemlemiştir. Hastalığa "Histoplasma Capsulata" (H. Capsulatum) adını veren Darling, 2 buçuk yıl içinde iki hastada daha aynı bulgulara rastlamıştır. H. Capsulatum, kuş ya da diğer kanatlı hayvanların yaşadıkları doğal ortamlarda yaygın olarak bulunan bir hastalıktır. Yıllar boyunca hekimler tarafından tüberküloz ile karıştırılarak yanlış teşhis konulmasına sebep olunan bu hastalığın doğru teşhis edilmesi son derece önemlidir. Bu sebeple Tevfik Sağlam, hastalığı doğru teşhis ederek, Türk tıp dünyasında çok önemli bir ilke imzasını atmıştır.

1944 senesinde ortaya çıkan "Irkçı-Turancı" meselesinin üzerine İsmet İnönü, 19 Mayıs 1944'te şunları söylemiştir: "Türk milliyetçisiyiz, fakat memleketimizde ırkçılık prensibinin düşmanıyız."[443] İnönü'nün bu sözlerinin ardından Türk milliyetçileri tutuklanmaya ve yargılanmaya başlamışlardır. Aynı yılın ekim ayında İstanbul Üniversitesi'nde 12. ders yılının açış konuşmasını yapan Rektör Tevfik Sağlam da konuşmasında ırkçılığa karşı çıkmış, Türk milletinin çok sayıda milletle karışmış olduğunu ve ırkçılığın akılsız ve patavatsız bir hareket olduğunu belirtmiştir.[444]

Ekrem Şerif Egeli'nin naklettiğine göre, Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam 1943 senesinde kendisine teklif edilen Sağlık Bakanlığı ile İstanbul Üniversitesi rektörlüğünden birini seçmekle karşılaşmıştır.[445] Hoca, artık her türlü idari görevden uzaklaşmak isteyerek kuruluşu ve gelişiminde emeğinin bulunduğu ilim yuvasında huzur içinde çalışmak istiyordu. Bu sebeple, rektörlüğe daha sıcak bakıyordu. Nitekim Sağlam, 11 Ağustos 1943 tarihinde İsmet İnönü'nün tensipleriyle[446], yaş haddinden emekliye ayrılan Cemil Bilsel'in yerine İstanbul Üniversitesi rektörü olarak atanmıştır.[447] Tevfik Sağlam rektör olduktan sonra, dönemin kanunlarına göre üniversite üzerinde geniş salâhiyeti bulunan Maarif Vekili Hasan Ali Yücel ile uyumlu

---

[442] Vedat Turhan, "a.g.m.", 2009, s. 340.
[443] Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi: Özerk Üniversite Dönemi (1946-1981)**, C.V, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 135-136.
[444] Anonim, **Üniversite Konferansları: 1944-1945**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Kenan Matbaası, İstanbul 1946, s. 2.; Emre Dölen, **a.g.e.**, C.V, 2010, s. 135-136.
[445] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 121.
[446] Tevfik Sağlam, 1943 yılında üniversite rektörü olduktan sonra "İstanbul Üniversitesi On Birinci Ders Yılına Girerken" başlıklı açış söylevinde şunları söylemiştir: *"Söze başlarken, beni yurdumuzun en yüksek bilim müessesesinin idaresi başına getiren Büyük Millî Şefimiz İsmet İnönü'ye… en derin minnet ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim."* **Bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 100.
[447] **BCA, 30-11-1-0, 162/18/3.**; Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi: İstanbul Üniversitesi (1933-1946)**, C.IV, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 365.

bir çalışma dönemi geçirmiş ve Sağlam'ın anlatımına göre Yücel birçok yetkisini kullanmamış, üniversite yönetimini aldığı kararlarda serbest bırakmıştır.[448] Sağlam'ın rektörlüğe getirilmesi, İnönü'ye 1941 yılında yazdığı raporun bir sonucu olarak gösterilebilir. Zira, Tevfik Sağlam'ın raporunun ardından üniversite hakkında hem İnönü hem de dönemin Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) Hasan Ali Yücel çeşitli çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar, 1946 yılında üniversitelerin özerkliğine dair ilan edilecek kanunla meyvesini vermiş olacaktır.

1938'in son günlerinde göreve gelen Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, göreve getirilmesinden kısa bir süre sonra yaptığı çalışmalarla İstanbul Üniversitesi'nde dekanlar düzeyinde değişikliğe gitmiştir. 1939 yılında, 1934 tasfiyesiyle Tevfik Sağlam'ın uzaklaştırılmasının ardından Tıp Fakültesi Dekanı olan Nurettin Ali Berkol da dahil olmak üzere, dekanların istifasını sağlamış ve yerlerine yenilerini tayin etmiştir.[449] Öte yandan Yücel, mevcut Rektör Cemil Bilsel ile de anlaşmazlık içerisinde bulunuyordu.[450] Cemil Bilsel, 1943 yılında yaş haddinden emekli olmuştur. Dönemin kanunlarına göre hükümet, Bakanlar Kurulu kararıyla Bilsel'in görev süresini uzatma yetkisine sahipti. Buna rağmen, hükümet bu yetkiyi kullanmadığından dolayı Bilsel, emekli olmak zorunda kalmıştır. Emre Dölen, Bilsel'in üniversiteyle ilgili olumlu faaliyetlerden söz etmekte olduğunu, ancak sorunları dile getirmediğini bahsetmektedir.[451] İsmet İnönü'nün Tevfik Sağlam'ın kendisine gönderdiği raporu dikkate aldığının göstergelerinden biri de, üniversitedeki yanlışlıkları göz ardı eden Bilsel'in rektörlük görevine devam etmesini uygun bulmamasıdır.

Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam ile Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'in ilk teması, Sağlam'ın 1942 yılında fakülteye geri dönüşüyle başlamaktadır. Dekan olarak çalıştığı dönemdeki bakanlarla pek uyumlu çalışamamıştı. Bu sebeple, Yücel'e karşı büyük bir önyargıyla yaklaşıyordu. Fakat, rektör olduktan sonra kendisiyle temasları artmış, onu tanıdıkça yanıldığını anlamıştır. 1933 Reformu'yla üniversite özerkliği kaldırılmıştı. İstanbul Üniversitesi, Maarif Vekâleti Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğüne bağlı idi. Rektör ve dekanlar bakan tarafından tayin ediliyordu. Bakanlığın bunca yetkisine rağmen Yücel, Sağlam'ın rektörlük yaptığı üç sene boyunca üniversitenin

[448] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 136.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 318.
[449] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.IV, 2010, s. 413.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2022, s. 509-510.
[450] Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Anıların İzinde**, 1. Kitap, Remzi Kitabevi, İstanbul 1977, s. 318-319.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2022, s. 510.
[451] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.IV, 2010, s. 370.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2012, s. 317.

faaliyetlerine müdahale etmemiştir. Tevfik Sağlam rektörlük yıllarını, Yücel'in nezaket ve anlayışı sayesinde, "vazife hayatının en gönül ferahlığı ile geçen, en verimli devrelerinden biri" olduğunu ifade etmiştir.[452] Sağlam'ın naklettiğine göre, Maarif Vekâletince, 1943 yılında "Üniversite ve Yüksek Okullar Öğretim Üyeleri Hakkında" hazırlanan bir tasarı incelenmesi amacıyla İstanbul Üniversitesi'ne göndermiştir. Bu tasarı, üniversitenin çeşitli kademelerinde kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve bir süre sonra üniversite tarafından yepyeni bir tasarı oluşturularak Maarif Vekâleti'ne gönderilmiştir. Tevfik Sağlam önderliğinde bakanlığa gönderilen bu karşı tasarı, üniversite özerkliği hakkındaki kanunun temelini oluşturmaktadır. Üniversite tarafından kendisine iletilen bu tasarıyı beğenen ve benimseyen Yücel, hemen ardından çalışmalar yapması için komisyonlar kurulmasını sağlamıştır. Bu kanunu devlet kanadında destekleyen sadece Yücel değildi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de bunun gerekliliğine inanıyordu. Hatta, Tevfik Sağlam'ın rektör olmasının ardından kendisinin üniversiteye yapmış olduğu ilk ziyarette Sağlam'a üniversite muhtariyeti hakkındaki fikirlerini sormuştu.[453] Kanun hazırlanırken profesörlük meselesi uzun tartışmalara sahne olmuştur. Öte yandan, doçentler ise eylemli ve eylemsiz olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Ocak 1946'da Ankara'da Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel başkanlığında bakanlık ve Ankara'daki fakültelerin temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyona İstanbul Üniversitesi rektörü Tevfik Sağlam ile Sıddık Sami Onar da katılmıştır.[454] "Üniversite Muhtariyeti" başlığını taşıyan komisyon raporu Ernst Hirsch tarafından kaleme alınmıştır.[455] Bu komisyon Şubat 1946'da, "Üniversitelerin, Fakültelerin ve Bunlara Bağlı Diğer Kurumların Özerklikleri Üzerine Kanun Tasarısı"nı hazırlamışlardır.[456] Ardından, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi tarafından bu iki tasarı birleştirilerek "Üniversitelerle Bunlara Bağlı Fakülte ve Kurumların Özerklikleri ve Üniversite Öğretim Mesleği Üyeleri Kanun

---

[452] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 136.: Tevfik Sağlam'ın "Hasan Âli Yücel ve Üniversite Muhtariyeti" başlıklı yazısı için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 135-137.

[453] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 143-144. Tevfik Sağlam'ın yazmış olduğu "Üniversitede Kriz" başlıklı yazısı için bkz.: (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 142-146.

[454] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.V, 2010, s. 58.

[455] Bahsedilen rapor için **bkz.:** Ernst Hirsch, **Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi**, C.I, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1998, s. 175-197.

[456] Bahsedilen kanun tasarısı için **bkz.:** Ernst Hirsch, **Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi**, C.II, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1998, s. 769-785.; Emre Dölen, **a.g.e.**, C.V, 2010, s. 58-59.

Tasarısı" hazırlanmıştır.[457] Kanun tasarısının, 25 Nisan 1946 tarihindeki Bakanlar Kurulu'nda görüşülerek "Üniversiteler Kanunu" adı altında TBMM'ye sunulmasına karar verilmiştir.[458] Tasarı, TBMM komisyonlarından az miktarda değişikliğe uğrayarak geçmiş ve TBMM'de görüşülerek 13 Haziran 1946 tarihinde 4936 sayılı "Üniversiteler Kanunu" olarak kabul edilmiştir. 18 Haziran 1946 tarihinde ise Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.[459] Üniversiteler Kanunu'nun TBMM'de kabul edilmesini kutlamak üzere 15 Haziran 1946 tarihinde gerçekleştirilen törende, İstanbul Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam ile Hukuk Fakültesi Dekanı Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar konuşma yapmışlardır.[460] Konuşmalarında, üniversitenin yaşamış olduğu dönüşüm sürecini açıklamışlardır.

Üniversiteler Kanunu'ndan önce, Mayıs 1946'da Tevfik Sağlam'ın rektörlük görevi bir yıl daha uzatılmıştı.[461] Fakat, kanunun kabul edilmesinin ardından, kanunun öngördüğü üzere üniversitede rektörlük seçimi yapılması gerekiyordu. Bu durum, önceki kararı geçersiz kılıyordu. 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu'nun 12. maddesi, rektör seçimine ilişkin hükümleri ihtiva ediyordu. Bu sebeple, özerk İstanbul Üniversitesi'nin ilk rektör seçimi 24 Haziran 1946 tarihinde, o yıllarda Süleymaniye'de bulunan Biyoloji amfisinde gerçekleştirilmiştir. Seçime 140 üye katılmıştı. Rektör seçilebilmek için salt çoğunluğu sağlamak, yani 71 oy almak gerekiyordu. Oyların sayımı sırasında Tevfik Sağlam ve Sıddık Sami Onar'ın başa baş gittikleri görülmekteydi. Ali Fuat Başgil ise beş kadar oy alabilmişti. Sayım sonucunda Tevfik Sağlam'ın farkı açarak 70 oy aldığı ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine seçimde ikinci tura geçilmişti. Bu turda da Tevfik Sağlam ile Sıddık Sami Onar'ın oyları başa baş gitmekteydi. Fakat, sayım sonunda Sıddık Sami Onar'ın 70'in üzerinde oy aldığı görüldüğünden, kendisi özerk üniversitenin ilk rektörü seçilmiş oluyordu. Öte yandan

[457] Bahsedilen kanun tasarısı için **bkz.:** Ernst Hirsch, **a.g.e.**, C.II, 1998, s. 789-806.; Emre Dölen, **a.g.e.**, C.V, 2010, s. 59.
[458] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.V, 2010, s. 59.
[459] **Resmî Gazete**, Sayı: 6336, 18 Haziran 1946, s. 10779.; **Düstur (3. Tertip)**, C.17, Ankara 1946, s. 1323-1343.; Emre Dölen, **a.g.e.**, C.V, 2010, s. 60,324-343.
[460] Anonim, **İstanbul Üniversitesinin Özerkliğini Kutlamak Üzere 15 Haziran 1946 Tarihinde Yapılan Törende Rektör Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam ve Hukuk Dekanı Ord. Prof. Sıddık Sami Onar Tarafından Verilen Söylevler**, Kenan Matbaası, İstanbul 1946, s. 3-16.; Emre Dölen, **a.g.e.**, C.V, 2010, s. 344-358.
[461] **BCA, 30-18-1-2, 110/32/9.**

Sağlam'ın ilk turda 140 akademisyenin 70'inin oyunu alabilmesi, tayinle gelen bir rektörün görevinde başarılı olarak görüldüğünün bir göstergesidir.[462]

4.5.1. Naile Vesile Sağlam

Tevfik Sağlam, rektörlük yıllarının henüz başındayken özel hayatında çok üzücü bir olay yaşamıştır. Hayat arkadaşı, yoldaşı, biricik eşi Naile Vesile Sağlam'ın vefatı üzerinde derin bir etki bırakmıştı. Naile Vesile Hanım'ın soyu, Osmanlı Devleti'nin son dönem ticaret hayatında ve Millî Mücadele döneminde vatan müdafaası sırasında etkili çalışmalarıyla öne çıkan "Subaşızadeler" ailesine dayanıyordu. Naile Vesile Sağlam'ın babası Hasan Tahsin Bey (v.1900), Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerinde memur olarak çalışmış olan biriydi. Annesi ise Fatma Zehra Hanım (v.1933)'dır. Fatma Zehra Hanım vefat ettiğinde evlatları gazetelere ölüm ilanı vermişlerdir. Bu ilanlardan Fatma Zehra Hanım'ın; Ahmet Muhtar (Merter), Hüseyin Hüsnü (Subaşı) ve Naile Vesile (Subaşı/Sağlam) isimli çocuklarının olduğu anlaşılmaktadır.[463] Soyadı Kanunu yürürlüğe girdikten sonra aile "Subaşı" soyadını almıştır. Yalnız, Naile Vesile Hanım'ın ağabeyi Ahmet Muhtar Bey "Merter" soyadını almıştır. Merter soyadının Atatürk tarafından kendisine verildiği, aile tarafından günümüze kadar aktarılan bir gerçektir. Ahmet Muhtar Bey'in Kurtuluş Savaşı yıllarında, özellikle Trakya bölgesinde sergilediği yiğitlik ve kahramanlıklardan dolayı bu soyadın kendisine verildiği nakledilmektedir.[464] Öte yandan, günümüzde İstanbul'da Merter semti olarak bilinen bölgenin ismi de Ahmet Muhtar Merter'den gelmektedir. Zira, bugünkü Merter ve Haznedar semtlerinin bulunduğu bölgede eskiden Subaşızadeler ailesine ait olan "Haznedar Çiftliği" bulunuyordu.[465]

Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın eşi Naile Vesile (Subaşı) Sağlam, 1899 yılında dünyaya gelmiştir. Tevfik Sağlam'la evliliği öncesinde ağabeyi Hüseyin Hüsnü Bey

---

[462] Ali Rıza Berkem, **İstanbul Üniversitesi 64 Yaşında: Darülfünun'dan Bugüne Üniversiteler**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 22-23.; Emre Dölen, **a.g.e.**, C.V, 2010, s. 71-72.

[463] "Teşekkür", **Vakit**, 11 Ekim 1933, s. 4.; "Teşekkür", **Akşam**, 11 Ekim 1933, s. 4.; "Teşekkür", **Cumhuriyet**, 11 Ekim 1933, s. 5.: Gazetelerde, Fatma Zehra Hanım için taziyelerini ileten kişilere çocukları; Ahmet Muhtar, Hüseyin ve Naile ile damadı Tevfik Salim'in teşekkür ettikleri görülmektedir.; Mümin Yıldıztaş, Mehmet Berke Merter, **Subaşızâdeler: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet ve Toplum Hizmetinde Bir Aile**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2024, s. 34.

[464] Mümin Yıldıztaş, Mehmet Berke Merter, **a.g.e.**, 2024, s. 60.

[465] Subaşızadeler ailesinin torunu Mehmet Berke Merter'in konuyla ilgili röportajı için **bkz.:** "Tarih sahnesine adını yazdıran aile: Subaşızadeler", **haberdesiniz.com**, Erişim adresi: https://www.haberdesiniz.com/tarih-sahnesine-adini-yazdiran-aile-subasizadeler (14.01.2026).

ile birlikte babalarından kalan Beykoz'daki bir yalıda ikamet ettikleri bilinmektedir. Naile Vesile Hanım ile Tevfik Salim (Sağlam) Bey, 22 Mayıs 1919 tarihinde evlenmişlerdir.[466] Çocukları bulunmamaktadır. Hayatı boyunca eşinin yaşadığı her zorlukta ona destek olan Naile Hanım, bazı zamanlarda eşinin yurtdışı seyahatlerinde ona eşlik etmiştir. Öte yandan, bazı devlet büyüklerinin eşlerinin yurtdışı yolculuklarına da eşlik etmiştir. Bunun için kendisine bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa tarafından birkaç kereye mahsus olmak üzere siyasi pasaport izni verilmiştir. Bunlardan ilki, Tevfik Salim Paşa ile eşi Naile Hanım'ın 1929 yılındaki Avrupa seyahati için Naile Hanım'a siyasi pasaport verilmesi olmuştur.[467] Naile Hanım'a ikinci defa siyasi pasaport izni, 1932 yılında tedavi için Viyana'ya gidecek olan TBMM başkanı Kazım (Özalp) Paşa'nın eşine refakat etmesi için verilmiştir.[468] Bunların dışında, 1935 senesinde de Naile Hanım'a; aile dostları Mareşal Fevzi Çakmak'ın eşi Fitnat Hanım ile tedavi için Avrupa'ya gidecek olan kızları Muazzez'e refakat etmesi için siyasi pasaport verilmesi kararı alınmıştır.[469] Naile Hanım'a 1936'da da aynı sebeple siyasi pasaport verilmiştir.[470] Naile Hanım'a Temmuz 1937[471], Aralık 1937[472] ve Kasım 1938[473] tarihlerinde de siyasi pasaport verilmiştir.

---

[466] Mümin Yıldıztaş, Mehmet Berke Merter, **a.g.e.**, 2024, s. 81.

[467] 12 Mart 1929 tarihli İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) kararı için **bkz.: BCA, 30-18-1-2, 2/17/41.**

[468] Konuyla ilgili olarak Hariciye Vekâleti'nin "Aceledir." notuyla İcra Vekilleri Heyeti'nden 15 Haziran 1932 tarih ve 12076/510 numaralı talebi için **bkz.: TDA, 506,42792/192990/12.**; Hariciye Vekâleti'nin talebi üzerine İcra Vekilleri Heyeti'nin 13 Temmuz 1932 tarihli kabul kararı için **bkz.: BCA, 30-18-1-2, 30/52/17.**

[469] İcra Vekilleri Heyeti'nin 13 Kasım 1935 tarihli kabul kararı için **bkz.: BCA, 30-18-1-2, 59/84/15.**: Bahsi geçen belge üzerinde kararın; Hariciye Vekâleti'nin 11 Kasım 1935 tarih ve 23463/617 sayılı talebi üzerine onaylandığı belirtilmektedir.

[470] Bahsi geçen 28 Aralık 1936 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararı için **bkz.: BCA, 30-18-1-2, 70/98/15.** Naile Sağlam'ın ardından, eşi Tevfik Sağlam'a da Fevzi Çakmak'ın kızını görmek üzere önce Viyana (Avusturya)'ya daha sonra ise Almanya'ya gidebilmesi için 27 Ocak 1937'de siyasi pasaport verilmiştir. İlgili belge için **bkz.: BCA, 30-18-1-2, 71/6/8.**

[471] Bahsi geçen 24 Temmuz 1937 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararı için **bkz.: BCA, 30-18-1-2, 77/68/8.**: Belge üzerinde kararın, Genelkurmay Başkanlığı'nın aynı gün ve 37/248 sayılı talebine istinaden gerçekleştirildiği yazılıdır. Bu siyasi pasaport, Tevfik Sağlam'ın eşiyle birlikte Paris ve Vichy'de katılacakları tıp kongrelerine gidebilmeleri için ikisine de verilmiştir.

[472] Bahsi geçen 10 Aralık 1937 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararı için **bkz.: BCA, 30-18-1-2, 80/98/18.**: Belge üzerinde kararın, Genelkurmay Başkanlığı'nın 9 Aralık 1937 tarih ve 143 sayılı talebine istinaden gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Ayrıca, tedavi için Viyana ve oradan da İsviçre'ye gidecek olan Fevzi Çakmak'ın kızı Muazzez ve beraberindekilere siyasi pasaport verilmesinin yanında, yol masrafları ve tedavi ücretleri için 1750 liralık serbest döviz verilmesi de belgede yazanlar arasındadır.

[473] Bahsi geçen 12 Kasım 1938 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararı için **bkz.: BCA, 30-18-1-2, 85/95/9.**: Belgede, tedavi için Avrupa'ya gidecek olan Fevzi Çakmak'ın kızı Muazzez Bürhan Toprak ile beraberindekiler arasına Tevfik Sağlam Paşa'nın da eklenmiş olduğu görülmektedir.

Naile Hanım, Subaşızadeler ailesinin diğer fertleri gibi çeşitli yardım cemiyetlerinde faaliyetler yürütmekteydi. Bu doğrultuda, 1 Nisan 1930 tarihli gazete haberinde, Naile Hanım'ın "Anneler Birliği" isimli cemiyetin reisliğine seçilmiş olduğu yazmaktadır.[474] 5 Ağustos 1933 tarihli gazete haberine göre, Himaye-i Etfal Cemiyeti (Çocuk Esirgeme Kurumu)'nin Alemdar şubesinin fakir ve kimsesiz çocuklar yararına Florya'da düzenleyeceği eğlencede gerçekleştirilecek olan yarışmalarda hakem olacaklar arasında Naile Hanım'ın da yer alacağı yazılıdır.[475] Öte yandan, 1 Mayıs 1934 tarihli Cumhuriyet Gazetesi haberinde, Anneler Birliği Cemiyeti'nin reisliğine Naile Hanım'ın yeniden seçilmiş olduğu görülmektedir.[476] 28 Haziran 1935 tarihli bir başka gazete haberinde, Hava Kurumu merkezinde bayanlar kolunun toplandığı, her kazada kurulacak olan yardım kollarının yönetim heyetlerini seçmeye başladıkları ve Eminönü koluna seçilenler arasında Naile Hanım'ın da bulunduğu yazılmıştır.[477] 23 Mayıs 1937 tarihindeki habere göre Naile Hanım, Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin yıllık toplantısında seçilen 15 asil üyeden biri olmuştur.[478] Naile Hanım, 8 Nisan 1938 tarihindeki habere göre Çocuk Esirgeme Kurumu (Himaye-i Etfal Cemiyeti)'nun İstanbul kongresinde, yeni idare heyetine seçilenler arasında ilk sırada olduğu görülmektedir.[479]

Naile Sağlam'ın yardımseverlik faaliyetleri bunlarla sınırlı değildir. II. Dünya Savaşı sırasında işgale uğrayan Yunanistan'a, İstanbul'un tanınmış kadınlarıyla birlikte, yapılan gıda yardımında rolü bulunmaktadır.[480] II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye, her alanda teyakkuz halinde bulunmak zorundaydı. Bu doğrultuda çeşitli yardım faaliyetlerinde bulunan Yardımsevenler Cemiyeti kurulmuş, cemiyetin Ankara şubesinin başkanlığını Cumhurbaşkanı İnönü'nün eşi Mevhibe İnönü üstlenmişti. Cemiyetin İstanbul şubesinin kurulması amacıyla 28 Nisan 1941 tarihinde bir araya gelenler, önemli konuşmalar yapmışlardır. Toplantıya eşiyle birlikte katılan Tevfik Sağlam, yaptığı konuşmada İstanbul kadınlarının teşkilâtlandırılarak zaman kaybetmeden gece gündüz çalışmaları gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca, cemiyetin

[474] "Anneler Birliği", **Milliyet**, 1 Nisan 1930, s. 3.
[475] "Himayeietfalin bir eğlentisi", **Milliyet**, 5 Ağustos 1933, s. 3.
[476] "Anneler Birliği kongresini yaptı", **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1934, s. 3.
[477] "Hava Kurumuna yardım işleri", **Kurun**, 28 Haziran 1935, s. 3.; Mümin Yıldıztaş, Mehmet Berke Merter, **a.g.e.**, 2024, s. 83.
[478] "Himayeietfal cemiyetinin senelik içtimaı", **Cumhuriyet**, 23 Mayıs 1937, s. 2.
[479] "Çocuk Esirgeme Kurumunun kongresi", **Cumhuriyet**, 8 Nisan 1938, s. 5.
[480] "İstanbul kadınları Yunan askerlerine Noel hediyesi gönderdiler", **Tasviri Efkâr**, 18 Aralık 1940, s. 2.

İstanbul şubesinin idare heyeti seçimi yapılmış ve seçilen heyet içerisinde Naile Hanım da yer almıştır.[481] Naile Sağlam'ın yardımseverlik faaliyetleri ve cemiyet hayatını ilgilendiren diğer haberler; Nisan 1936[482] ve 14 Mart[483]- 15 Mart 1942[484] tarihlerinde basında yer almıştır.

Naile Vesile Sağlam, 19 Kasım 1943 tarihinde, geceleyin vefat etmiştir.[485] 20 Kasım 1943 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nin haberine göre, Naile Sağlam'ın kısa süre önce yaşadığı hastalığın ani şekilde seyrini artırması üzerine, 19 Kasım günü öğleden sonra Amerikan Hastanesi'ne kaldırılmış ve ameliyat olmuşsa da kurtarılamamıştır. Cenazesi, 20 Kasım 1943 tarihinde, Cağaloğlu'nda eşi Tevfik Sağlam'la yaşadıkları Dr. Süreyya Hidayet apartmanındaki evlerinden saat 12.30'da kaldırılarak Beyazıt Camii'ne götürülmüştür. Cenazeye başta İnönü ailesi olmak üzere; üniversite fakülteleri, klinik ve hastaneler ile Verem Mücadele Cemiyeti, diğer hayır cemiyetleri ve çok sayıdaki aile dostları tarafından yüze yakın çelenk gönderilmiştir.[486] Eski Millî Eğitim Bakanı ve Berlin Büyükelçisi Saffet Arıkan, İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar, Dr. Behçet Uz, Orgeneral Fahrettin Altay, İstanbul Komutanı İzzet Aksalur, Kurtuluş Savaşı'nın önemli isimlerinden ve cumhuriyet döneminde çeşitli ülkelerde büyükelçilik yapmış olan Hüsrev Gerede, akademisyenler, doktorlar, Tıp Fakültesi öğrencileri ile bir miktar asker ve polis müfrezesinin eşlik ettiği cenaze, Beyazıt Camii'nde öğle namazını müteakip kılınan cenaze namazının sonrasında Edirnekapı şehitliğine defnedilmiştir.[487] Tevfik Sağlam, eşinin ölümünün ardından mirasını vasiyeti üzerine Verem Savaşı Derneği'ne bağışlamıştır. 1949 yılında ise Tevfik Sağlam'ın girişimleriyle Çapa'da III. Dahiliye Kliniği'ne bağlı olan Anatomik Patoloji binasının üstüne bir kat eklenerek "Naile Sağlam Tüberküloz Araştırma Enstitüsü" kurulmuştur.[488]

---

[481] "İstanbul kadını vazifeye başladı", **Son Posta**, 29 Nisan 1941, s. 1,7.
[482] "Çocuk Esirgeme Kurumu toplantısı", **Kurun**, 16 Nisan 1936, s. 3.; "Çocuk Esirgeme kurumu kongresi", **Cumhuriyet**, 16 Nisan 1936, s. 6.
[483] "Yardım sevenlerin kongresi", **En Son Dakika**, 14 Mart 1942, s. 2.
[484] "Yardım Sevenler Cemiyeti Dün Eminönü halkevinde senelik kongresini yaptı", **Vakit**, 15 Mart 1942, s. 3.; "Yardımsevenler Cemiyeti İstanbul merkezi senelik kongresi dün yapıldı", **Son Posta**, 15 Mart 1942, s. 2.
[485] "Kıymetli bir Türk kadınını kaybettik", **Cumhuriyet**, 20 Kasım 1943, s. 3.
[486] "Bayan Naile Sağlam'ın cenaze merasimi", **Cumhuriyet**, 21 Kasım 1943, s. 4.
[487] "Naile Tevfik Sağlamın cenaze merasimi", **Son Posta**, 21 Kasım 1943, s. 4.: O yıllarda evli kadınların isimlerinin yanına eşlerinin isminin de eklenmesi gelenek haline gelmiş olan bir yöntemdi. Haberde, Naile Tevfik Sağlam yazılmasının sebebi budur. Hatta, Naile Hanım'ın mezar taşında bile "Naile Tevfik Sağlam" ismi yazılıdır.
[488] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 187.

4.6. Tevfik Sağlam ve Veremle Mücadele

Verem mikrobu ile insanlığın tanışması, sığırın evcilleştirilmesi ve bu mikroba sahip hayvanlardan insanlara bulaşmasıyla gerçekleşmiştir. Hayvanlara zarar vermeyen bu mikrop, insanlar üzerinde yoğun bir şekilde tesir etmektedir.[489] Alman bilim insanı Robert Koch, tüberküloz basilini[490] 1882 yılında tespit etmiştir.[491] Calmette ve Guérin isimli iki Fransız bilim insanı ise, verem aşısı olan BCG (Bacillus Calmette-Guérin) aşısını keşfetmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde veremle mücadele etmek maksadıyla kurulan ilk sivil toplum kuruluşu, 1903 yılında Dr. Kleovulos Kokolatos'un İstanbul'da kurmuş olduğu "Tüberküloza (Fitizi Pulmoner) Karşı Savaşım Birliği" /Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople (LCTC) isimli dernektir.[492] Bu derneğin adı, 1912 yılında Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople (SICTC)/ İstanbul Uluslararası Tüberkülozla Mücadele Derneği'ne dönüştürülmüştür.[493] Öte yandan, hükümet tarafından 1906 yılında verem tedavisi için Hamidiye Etfal Hastanesi'nde ilk çocuk sanatoryumunun açılmış olması önemli bir gelişme olarak gösterilebilir.[494] 1918 yılında İstanbul'da, Besim Ömer (Akalın) Paşa'nın önderliğinde "Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti" kurulmuştur.[495] Bu cemiyet, İstanbul'un işgalinin ardından faaliyetlerini sürdürememiştir. Bunun ardından, Dr. Behçet (Uz) Bey'in girişimleriyle 18 Şubat 1923 tarihinde kurulan "İzmir Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi" bu doğrultuda atılan önemli adımlardan biri olarak gösterilebilir. Bu cemiyet, Aralık 1923 tarihinden itibaren "Sıhhî Cidâl" isimli bir dergi yayınlamaya

---

[489] Fatih Tuğluoğlu, "Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S.13-14, 2008, s. 2.
[490] "Bacillus" (Basil): Çomak şeklinde mikro-organizma (mikrop). **Tıp Terimleri Sözlüğü**, Erişim adresi: https://www.tipterimlerisozlugu.com/bacillus.html (16.01.2026).
[491] Fatih Tuğluoğlu, "a.g.m.", 2008, s. 3.
[492] Şeref Etker, "İstanbul'un İlk Verem Savaşımı Derneği: Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.21, S.2, 2020, s. 227.; Barış Otlu, Yusuf Yakupoğulları, "Türkiye'de Verem Savaşı", **Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi**, C.13, Özel Sayı, 2023, s. 31.; "Tarihçemiz", **İstanbul Verem Savaşı Derneği**, Erişim adresi: https://ivsd.org.tr/icerik/tarih%C3%A7emiz (16.01.2026).
[493] Şeref Etker, "a.g.m.", 2020, s. 236.
[494] Fatih Tuğluoğlu, "a.g.m.", 2008, s. 10.
[495] Tevfik İsmail Gökçe, **Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği Kuruluş Gelişim ve Çalışmalar 1948-1972**, Hilal Matbaacılık, İstanbul 1974, s. 9.; Sevilay Özer, "Türkiye'de 1923-1950 Yılları Arasında Verem", **Turkish Studies**, C.15, S.4, 2020, s. 870.

başlamış olup, derginin 1928 yılındaki 9. sayısından itibaren ismi "Cidâl" olmuş, 1929 yılında yayınlanan 1. sayısından itibaren ise ismi "Sıhhat" olarak değiştirilmiştir.[496]

Veremle mücadele meselesinde ilk olarak veremli hastayı tespit etmek, daha sonraki aşamada ise hastayı tedavi altına alarak takip etmek çok önemlidir. Bu doğrultuda dispanserlere büyük sorumluluk düşüyordu. Veremli hastaların her birini sanatoryumlara yatırmak mümkün olmadığından, hastaların muayene ve tedavilerini dispanserler üstlenmek zorunda kalıyordu. Öte yandan, dispanserlerin sanatoryumlara göre çok daha az maliyete sebep olmasından dolayı, bunların sayıları artırılmaya çalışılmıştır. Dispanserlerin asıl vazifesi koruma olduğundan çoğu ülkede bu müesseselerde tedavi yapılmazken, o yıllarda Türkiye'de hem doktor sayısının azlığı hem de yoksul hastaların imkânının olmayışı, dispanserlerin tedavi vazifesini üstlenmelerine sebep olmuştur. Tevfik Sağlam'a göre dispanserler veremli hastaların tespiti açısından çok önemli bir rol oynamaktaydı.[497] Görüldüğü üzere, veremle mücadelede başarı sağlayabilmek için en önemli çalışmaların başında dispanser ve sanatoryumların açılması geliyordu. Bu doğrultuda, ilk verem savaş dispanseri 1923 yılında İstanbul'da açılmıştır.[498] İlk özel sanatoryum ise, yine 1923 senesinde Dr. Musa (Kazım) Bey tarafından Büyükada'da açılmıştır. Onu, 1924 yılında Dr. Servet Kamil (Tokgöz) Bey tarafından Heybeliada'da açılan sanatoryum takip etmiştir.[499] 1927 yılında, Tevfik Sağlam ile Tevfik İsmail Gökçe'nin önderliği ve diğer 24 kurucu üyenin destekleriyle "İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti" kurulmuştur.[500] Cemiyet, İstanbul'un işgaliyle faaliyetlerine son vermek zorunda kalan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nden kalan 116 lira 50 kuruşla verem mücadelesine başlamıştı. Veremin Türk milleti için büyük bir tehlike olduğunu gören ve buna karşı amansız bir savaşa girmenin gerekliliğine inanan Tevfik Sağlam, bu cemiyetin içerisinde kuruluşundan itibaren çok aktif bir rol aldı. Cemiyet; veremle mücadelenin önemini halka ve yetkililere duyurmak, verem savaşı ile ilgili örnek teşkil edecek müesseseler

[496] Mehmet Karayaman, "İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhî Cidâl-Sıhhat Dergisi", **Turkiye Klinikleri J Med Ethics**, 2010, C.18, S.3, s. 140.
[497] Tevfik Sağlam, **Verem Savaşı**, Maarif Matbaası, Ankara 1944, s. 30.; Sevilay Özer, "a.g.m.", 2020, s. 871.
[498] Anonim, **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 112-113.; Fatih Tuğluoğlu, "a.g.m.", 2008, s. 10-11.; Sevilay Özer, "a.g.m.", 2020, s. 871.
[499] Erol Karcı, "Server Kâmil Tokgöz", **Atatürk Ansiklopedisi**, 2022, Erişim adresi: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/987/Server_K%C3%A2mil_Tokg%C3%B6z (18.01.2026).; Barış Otlu, Yusuf Yakupoğulları, "a.g.m.", 2023, s. 32.
[500] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 180.; "Tarihçemiz", **İstanbul Verem Savaşı Derneği**, Erişim adresi: https://ivsd.org.tr/icerik/tarih%C3%A7emiz (18.01.2026).

kurmak, işletmek ve bu faaliyetlerin yararlı ve etkili olduğunu gösterme amacını taşımaktaydı. Prof. Dr. Kemal Berktin, Tevfik Sağlam'ın İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti'ndeki tüm faaliyetlerine binaen şöyle söylemiştir: *"1882'de Robert Koch Almanya'da verem mikrobunu keşfederken, aynı yılda memleketimizde bu amansız düşmanla savaşacak olanların başında gelecek bir sima Tevfik Sağlam doğmuştu."*[501]

İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti, halkı vereme karşı bilinçlendirmek amacıyla, ayda bir olacak şekilde, 1929 yılında "Yaşamak Yolu" isimli bir sağlık propaganda dergisi çıkarmaya başlamış ve bu dergiyi üyelerine ücretsiz olarak göndermiştir. Bu dergide; verem hastalığı ile ilgili kamuoyunun anlayacağı şekilde bilgilendirici yazılar, veremden korunma yolları ile bu hastalığa yakalanma halinde tedavi yöntemleri, verem aşısı ve sağlıkla ilgili diğer pek çok konuda yazılara yer veriliyordu. Tüberküloz konulu ilk bilimsel dergi ise; Tevfik Sağlam, Tevfik İsmail Gökçe ve İhsan Rifat Sabar tarafından hazırlanan ve üç ayda bir yayınlanan "Tüberküloz" Dergisi'dir. Derginin ilk sayısı 1934 yılında yayınlanmıştır. Tevfik Sağlam'ın dergide çıkan makalelerinden birinde, tüberkülozun evrelerini açıklamıştır.[502] Derginin birçok sayısında şekillere[503], çizimlere[504] ve akciğer filmi[505] gibi görsellere yer verilmesi dergiyi dikkat çekici kılmıştır. Diğer yandan, derginin kapak kısmında yer alan "çıkaranlar" bölümüne, 1939 sayısından itibaren Dr. Fazıl Şerefeddin Bürge'nin eklenmiş olduğu görülmektedir. Derginin içerisinde bulunan "Hülâsalar" başlıklı kısımda, yabancı bilim insanlarının tüberküloz ve bununla bağlantılı olan hastalıklarla ilgili yazmış oldukları kitap ve makalelerden pasajlara yer verilmiştir. Kaynak gösterilerek verilen bu pasajların altında yazan "T.S." kısaltmasından bunları Tevfik Sağlam'ın hazırladığı anlaşılmaktadır.[506]

Öte yandan cemiyet, halkı bilinçlendirme amacıyla yaptığı çalışmalarda İstanbul basınından da destek almıştır. Cemiyet tarafından hazırlanan bilgilendirici broşürler insanlara dağıtılmaktaydı.[507] İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti'nin yayın

---

[501] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 75.: Prof. Dr. Kemal Berktin'in, Tevfik Sağlam hakkında yazmış olduğu "Paşa Hocamızı Anarken" başlıklı yazısı için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 73-78.
[502] Tevfik Salim, "Rie Sillinin Tekevvün Tarzları Hakkında", **Tüberküloz**, C.1, S.1, İstanbul 1934, s. 5-8.
[503] **Tüberküloz**, C.2, S.1, İstanbul-Şubat 1935, s. 19-20.
[504] **Tüberküloz**, C.3, S.3, İstanbul-Ocak 1939, s. 145.
[505] **Tüberküloz**, C.2, S.2, İstanbul-Eylül 1936, s. 83-84,100,101,105.
[506] "Hülâsalar", **Tüberküloz**, C.3, S.4, İstanbul-Mayıs 1939, s. 254-270.; "Hülâsalar", **Tüberküloz**, C.4, S.1, İstanbul-Ekim 1939, s. 343-349.
[507] "Veremle mücadele", **Akşam**, 18 Mayıs 1934, s. 3.

organı olan Yaşamak Yolu Dergisi'nde veremle ilgili yazılan bilgilendirici yazılarda en çok üzerinde durulan konu, erken teşhis meselesiydi. Erken teşhis sayesinde veremli kişinin çevreye zarar verme ihtimali azalacağı gibi, erken tedaviye başlama halinde de hastanın iyileşme ihtimalinin çoğaldığı iletiliyordu. Dergide yer alan yazılarda, çevresel faktörlerin ve hijyen kurallarının hastalığın yayılması üzerindeki önemine değiniliyordu. Ayrıca, dergide çeşitli karikatürlere yer verilmesi ve çocuklara özel "Çocuk Sahifeleri" isimli bölümün ayrılması[508], kitlelerin tamamını bilinçlendirmeyi amaçlıyordu. Türkiye'nin dört bir yanında açılan verem savaş cemiyetleri, İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti'nin çıkardığı Yaşamak Yolu Dergisi'ni tüm okullara göndererek öğrencileri bilgilendirme yoluna gitmiştir. Diğer yandan, veremle mücadele cemiyetleri Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı)'nin aracılığıyla çeşitli şehirlerde sinemalar kurarak tüm vatandaşlara ücretsiz bir şekilde eğitici ve bilinçlendirici gösterimler yapıyordu. Bunun yanında, bilgilendirici yazılar içeren ve dikkat çekici puntolarla yazılan afişler hazırlanarak vatandaşların bilgilendirilmesi sağlanmaktaydı.[509]

Cemiyet, 18 Aralık 1929 tarihli İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kamu yararına çalışan derneklerden sayılmıştır.[510] Cemiyet, verem savaşında BCG aşısına önem vererek bu aşının Türkiye'de hazırlanması ve uygulanması için devlet makamlarına zaman zaman müracaatta bulunmuştur. Bununla birlikte, aşı uygulama kampanyalarına da öncülük etmiştir. Cemiyet, ilk dispanserini 1929 yılında Eyüp'te açmıştır. Bu dispanserde; Tevfik Sağlam, Tevfik İsmail Gökçe ve Fazıl Şerafettin gönüllü şekilde muayeneler yapmışlardır.[511] Ardından, 1932 senesinde Erenköy'de bir sanatoryum kurulmuştur. 1932 yılı İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti Merkez Heyeti Raporu'na göre, ilk etapta 25 yatak kapasitesi bulunan Erenköy Sanatoryumu'nda, ikinci bir binanın tahsis edilmesiyle beraber yatak kapasitesi 40'a çıkarılmıştır. Bu sayede erkek ve kadın hastalar ayrı olacak şekilde tedavi edilmeye başlanmıştır.[512] Erenköy Sanatoryumu'nu, 1936 yılında cemiyetin yine İstanbul'da açtığı Yakacık Sanatoryumu takip etmiştir. Cemiyetin çalışmaları bunlarla sınırlı

[508] "Çocuk Sahifeleri", **Yaşamak Yolu**, S.63-64, Mart-Nisan 1934, s. 9(1).
[509] Fatih Tuğluoğlu, "a.g.m.", 2008, s. 19.
[510] **BCA, 30-18-1-2, 7/62/12.**; Sevilay Özer, "a.g.m.", 2020, s. 872.
[511] "Tarihçemiz", **İstanbul Verem Savaşı Derneği**, Erişim adresi: https://ivsd.org.tr/icerik/tarih%C3%A7emiz (19.01.2026).
[512] **BCA, 490-1-0-0, 1464/3/5.**; Anonim, **İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti Merkez Heyeti Raporu**, Kader Matbaası, İstanbul 1932, s. 2.; Sevilay Özer, "a.g.m.", 2020, s. 872.

değildir. Ayrıca, gezici röntgen aracıyla vatandaşlar muayene edilmiştir. Öte yandan cemiyet; Yedikule, Heybeliada ve Şişli'de rehabilitasyon merkezleri kurmuştur.[513]

Türkiye'de ilk BCG aşısı üretimine, dönemin Sıhhat Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in çabalarıyla 1927 yılında başlanmıştır.[514] Üretilen bu aşılar ağız yoluyla uygulanmıştır.[515] 27 Mayıs 1928 tarihinde kurulan Hıfzıssıhha Enstitüsü, etkin bir şekilde aşı üretim çalışmalarına başlamıştır. Üretilen aşıların öncelikle yenidoğan bebeklere uygulanması planlanmıştır. Aşılama kampanyasının tüm Türkiye'yi kapsaması düşünülmesine rağmen, birtakım problemlerden dolayı istenen başarı sağlanamamıştır.

24 Nisan 1930 tarihinde TBMM tarafından kabul edilen 1593 sayılı "Umumî Hıfzıssıhha Kanunu"nun 113 ila 121. maddeleri verem hastalığına ilişkin hükümleri içermektedir.[516] Bu kanuna göre verem, ihbarı zorunlu olan bulaşıcı hastalıklar arasında gösteriliyordu. Devlet, verem başta olmak üzere, salgın hastalıklarla mücadeleyi teşvik etmek amacıyla koruyucu hizmetlerde çalışan doktorlara yüksek miktarlarda ödenekler vermiştir. Verem (tüberküloz), diğer hastalıklara göre, tanısı kolay bir şekilde konulamayan bir hastalık olarak bilinmektedir. Hastalığın belirtileri başlangıçta çoğu zaman hafif bir şekilde seyrettiğinden dolayı vakalar tespit edilemiyordu. Bu süreçte hastalar, öksürdükleri sırada bakterileri etrafa yayıyorlardı. Tevfik Sağlam, bütün veremli hastaları hastalıkları süresince tedavi merkezlerine yatırarak bulaşma tehlikesini önlemenin, o yıllar için, hasta sayısının çokluğu hesaba katıldığında pek mümkün olmadığını belirtmiştir.[517]

İstanbul ve İzmir'de kurulan verem savaş cemiyetleri başta olmak üzere, cemiyetlerin tamamı uzun yıllar boyunca devletten yeterli maddi destek alamadan kısıtlı imkânlarla çalışmışlardır. Faaliyetleriyle, hükümetin veremle savaş konusunda çalışmalar yapmasını sağlamışlardır. Verem cemiyetlerinin çalışmaları arasında; hastalığın tespiti noktasında büyük önemi olan röntgen muayenesini yaygınlaştırmak ve aşılama kampanyaları yürütmek sayılabilir. Öte yandan, dispanserlerin yakın

[513] İhsan Rifat Sabar, **Tüberküloz Tarihçesi**, Kemal Matbaası, İstanbul 1956, **s**. 54.
[514] Vedat Bulut, "Tarihsel Süreçte Türkiye'de Aşı Üretimi", **Hekim Sözü**, S.13, Ocak-Şubat 2021, s. 13.
[515] Ahmet Coşkun Tekin, "1939-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Veremle Mücadele Faaliyetleri", **Journal of Universal History Studies (JUHIS)**, C.1, S.1, 2018, s. 2.
[516] Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'nun veremle ilgili hükümleri için **bkz.: Resmî Gazete,** Sayı: 1489, 6 Mayıs 1930, s. 8901.; "Verem kanunla ihbarı mecburî hastalıklar arasına konuldu", **Yaşamak Yolu**, S.22, Ekim 1930, s. 1.
[517] Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1944, s. 27.

çevresinde bulunan veremli hastaları ziyaret ederek tedavilerini evde devam ettirmeleri için takip çalışmaları yapıyorlardı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke çapında salgın hastalıkların varlığı, yeni rejimi oluşturan kadronun millî bir salgınla mücadele planı yapmasını zorunlu kılıyordu. Hükümet, toplumda yaygın olan tüm hastalıkları ortadan kaldırmanın ve böylece toplumun sağlıklı olmasını sağlamanın önemli olduğuna inanıyordu. Bunda, cumhuriyet neslinin sağlıklı ve güçlü bir şekilde inşa edilmesi fikri etkili olmuştur. Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, 1 Mart 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada dönemin salgın hastalıklarından veremle mücadele hakkında şunları söylemiştir: *"Verem hastalığına karşı şimdiye kadar ahval ve şeraitin maatteessüf tatbikine müsaade ve imkân bahşetmediği tedabire başlangıç olmak üzere İstanbul'da veremliler tedavihanesi açmak ve bu suretle yeni ve pek lüzumlu bir mücadelenin ilk temel taşını koymak mutasavverdir."*[518] Bu doğrultuda atılan en önemli adımlardan biri, I. Millî Türk Tıp Kongresi'nin düzenlenmesi olmuştur. 1-3 Eylül 1925 tarihinde gerçekleştirilen kongrenin ana temasını sıtma hastalığı oluşturuyordu. Kongrenin genel sekreterliğine (katip-i umûmi) Tevfik Salim (Sağlam) Bey getirilmişti. Kongrenin 1. toplantısı 1 Eylül 1925 Salı günü saat 11'de Başvekil (Başbakan) İsmet (İnönü) Paşa'nın açılış konuşmasıyla başlamıştır.[519] Kongrenin 2. toplantısı, 2 Eylül 1925 Çarşamba günü saat 9-12 ve 14.30-18.00 oturumlarıyla gerçekleştirilmiştir. Tevfik Salim (Sağlam), kongrenin bu toplantısında "Sıtmanın Seririyatı ve Tedavisi" ile "Sıtmada Antimuan Mürekkebatı" başlıkları altında iki sunum gerçekleştirmiştir.[520] 3. toplantı ise, 3 Eylül 1925 Perşembe günü yine saat 9-12 ve 14.30-18.00 oturumlarıyla gerçekleştirilmiştir. Tevfik Salim (Sağlam), kongrenin bu toplantısında "Serbest Mevzular" başlığı altında; yapılacak olan bir yöntem sayesinde safra kesesinin röntgenle görüntülenmesi hakkında Şükrü Emin Bey ile ortak bir sunum gerçekleştirmişlerdir.[521] Kongre, değerli bilim insanlarının katılımlarıyla Ankara'da gerçekleşmiş olup; kongrede sıtmanın yanı sıra, çocuk

[518] **TBMM ZABIT CERİDESİ**, C.28, Dönem: 1, Yasama Yılı: 4, 1 Mart 1923, s. 7.
[519] **Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: Birinci İçtima**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1925, s. 1.
[520] **Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: İkinci İçtima**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1925, s. 109.
[521] **Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: Üçüncü İçtima**, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1925, s. 191.

ölümleri, cerrahi tedavi ve diğer pek çok konu müzakere edilmiştir.[522] İki senede bir yapılması planlanan kongrenin ikincisinin vakti yaklaşırken, Tevfik Sağlam kongrede konuşulmak üzere "verem meselesi"ni rapor olarak kabul ettirmiş ve kendisi de kongrenin raportörlüğünü üstlenmiştir. II. Millî Türk Tıp Kongresi'nin ilk toplantısı 11 Ekim 1927 Salı günü, saat 11.21'de gerçekleştirilmiştir.[523] Bu kongrenin açılış konuşmasını, ilkinde olduğu gibi, İsmet (İnönü) Paşa yapmıştır. Öte yandan, kongre zabıtnamelerine bakıldığında Tevfik Salim Paşa'nın kongrenin önemli bir katılımcısı, rapor sunan ve tartışmalara yön veren bir rolünün olduğu görülmektedir. Kongrenin 2. toplantısı 12 Ekim 1927 Çarşamba günü saat 10.00'da gerçekleştirilmiş olup[524], 3. toplantı ise 13 Ekim 1927 Perşembe günü yine sabah 10'da gerçekleştirilmiştir.[525] Bu oturumda Tevfik Sağlam, "İlaç Sanayii Ticaretimiz Hakkında Birkaç Mütalaa" başlıklı bir konuşma yapmıştır.[526] Sağlam bu konuşmasında çoğunlukla Türkiye'nin ilaç ve sıhhi malzeme ithal ederek çok yüksek miktarda para harcadığını eleştirmektedir. Bu kongrede verem meselesi çeşitli açılardan tartışılmıştır. Kongrede Tevfik Sağlam'ın İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti'nin çalışmalarıyla ilgili bilgi verdiği ve açıklamalarda bulunduğu da görülmektedir. Tüm çalışmalara rağmen kongrenin neticesinde veremle savaş meselesiyle ilgili tatmin edici somut bir karar alınamadı. Bunda, genç cumhuriyetin verem gibi büyük ve zorlu bir hastalıkla mücadele etme noktasında imkânlarının yetersiz olması etkilidir. Bu sebeple Türkiye'de veremle mücadele meselesini sivil toplum kuruluşları üstlenmek zorunda kalmıştır. Bunu iyi bir şekilde idrak eden Prof. Dr. Tevfik Sağlam Paşa, kurmuş olduğu İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti'ni geliştirmeye çaba harcamıştır.

Veremle mücadele çalışmaları hakkında Lahey (Hollanda)'de toplanacak olan Uluslararası Verem Konferansı'na katılmak ve konferansta Türkiye'yi temsil etmek üzere Tevfik Salim (Sağlam) Paşa'ya, İcra Vekilleri Heyeti'nin 11 Ağustos 1932 tarihli kararıyla siyasi pasaport verilmiştir.[527] Tevfik Sağlam önderliğindeki İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti, veremle savaş konusunda pek çok konferans düzenlemiştir. Bunlardan biri, cemiyetin idare heyeti tarafından Türk Ocağı'nda ve

[522] (der.) Fahrettin Kerim, **Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Müzakeratı**, Kader Matbaası, İstanbul 1926, s. IV.
[523] **İkinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: Birinci İnikad**, yayınevi bilinmiyor, 1927, s. 1.
[524] **İkinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: İkinci İnikad**, yayınevi bilinmiyor, 1927, s. 1.
[525] **İkinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: Üçüncü İnikad**, yayınevi bilinmiyor, 1927, s. 1.
[526] Tevfik Sağlam'ın konuşma metni için **bkz.: a.g.e.**, 1927, s. 23-26.
[527] **BCA, 30-18-1-2, 30/59/8.**

Hilâl-i Ahmer Mektebi'nde 1928 ve 1929 yıllarında düzenlenen konferanslar olmuştur.[528] Türkiye'de veremle mücadele çalışmalarının neticesinde, vereme yakalanan sayısında ciddi miktarda azalma yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarındaysa, Türkiye savaşa girmediği halde halkın ekonomik sıkıntılardan dolayı yeterli beslenememesi ve sefalet sebebiyle verem vakaları hızla artmaya başlamıştır. Bu durum, verem savaş cemiyetlerinin daha etkin şekilde çalışmalarını gerektiriyordu. 1943 yılında İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti tarafından Türkiye'de ilk defa "Verem Savaşı Hemşire Okulu" açılmıştır.[529] Bu okulda kız öğrenciler parasız yatılı olarak eğitim görmüşlerdir. Diğer taraftan, 1945 yılından itibaren Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı veremle daha sistemli bir şekilde mücadele etmeye karar vermiş ve bu kapsamda verem savaş derneklerinin kurulmasını teşvik etmiştir.[530] Bununla birlikte, 1947 yılından itibaren İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti'nin girişimleri ve yetkililerin onayıyla ocak ayının ilk pazar günü ile sonrasındaki hafta "Verem Propaganda ve Eğitim Haftası" olarak kabul edilmiştir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti'nin iş birliğiyle 3 Ocak 1948 tarihinde Eminönü Halkevi konferans salonunda "I. Verem Konferansı" düzenlenmiştir. Konferansa 42 yerel verem savaş derneğinin delegeleri, bakanlık yetkilileri, sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri ile uzmanlar katılmıştır. Dönemin Sağlık Bakanı Behçet Uz, konferansın açılış konuşmasını yapmış ve konuşmasında tüm Türkiye'yi kapsayan ulusal bir verem savaş derneği kurulmasının gereğinden bahsetmiştir.[531] Konferans neticesinde, "Ulusal Verem Savaşı Derneği"nin kurulması kararı alınmıştır. Ulusal Verem Savaşı Derneği'nin ilk başkanı, aynı zamanda İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti'nin de başkanı olan, Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam olmuştur. Sağlam, başkanlık vazifesini vefat edinceye kadar (1963) yürütmüştür.

Ulusal Verem Savaşı Derneği'nin kurulmasının ardından, hükümet tarafından verem savaş derneklerinin maddi açıdan desteklenmesini sağlayan birtakım düzenlemeler kabul edilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda, 1 Temmuz 1948 tarih ve 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'na göre, belediyelerin eğlence yerlerinden

[528] Tevfik İsmail Gökçe, **İstanbul Verem Savaşı Derneği Kuruluş Gelişim ve Çalışmalar 1927-1971**, Hilal Matbaacılık, İstanbul 1972, s. 46.
[529] Anonim, **İstanbul Verem Savaşı Derneği Genel Kurul Toplantısı 1947**, Kader Basımevi, İstanbul 1948, s. 6.; Ahmet Coşkun Tekin, "a.g.m.", 2018, s. 9.
[530] Serkan Tuna, "Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği", **Atatürk Ansiklopedisi**, 2022, Erişim adresi: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/994/T%C3%BCrkiye_Ulusal_Verem_Sava%C5%9F%C4%B1_Derne%C4%9Fi (20.01.2026).
[531] Tevfik İsmail Gökçe, **a.g.e.**, 1974, s. 14-15.; Sevilay Özer, "a.g.m.", 2020, s. 876.

aldıkları vergilerin %10'u veremle mücadele için ayrılarak belediye sınırları içerisindeki verem savaş derneklerine verilecekti. Eğer, belediye sınırlarında bu şekilde bir derneğin olmaması halinde, mevcut para bölgedeki yoksul verem hastaları için harcanacaktı.[532] Tevfik Sağlam, 17 Ocak 1949 tarihinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nda toplanan "Verem Savaşı İstişare Komisyonu"nda görev almış ve komisyonun çalışmalarında büyük rol oynamıştır.[533] Komisyon, dönemin şartlarına uygun olacak şekilde bir veremle mücadele plan ve programı oluşturmuştur. 11 Nisan 1949 tarih ve 5368 sayılı "Verem Savaşı Hakkında Kanun" da verem savaş dernekleri açısından önemlidir. Kanun'un ikinci maddesine göre, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı; özel idareler, belediyeler ve verem savaş derneklerinin kurduğu sağlık kuruluşlarının devamlılığı için gerekli görülen hususlarda aynî ve nakdî yardımlarda bulunabilecekti.[534] Bakanlar Kurulu, 13 Haziran 1949'da, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği'nin "Ulusal" ünvanını kullanmasına izin verilmesi yönünde bir karar almıştır.[535] Yine, Bakanlar Kurulu'nun 15 Şubat 1950 tarihinde almış olduğu kararla, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği kamuya yararlı dernekler kapsamına alınmıştır.[536] Ulusal Verem Savaşı Derneği, kurulduktan sonra tüzük kuralları gereği her sene genel kurul toplantısı düzenlemiştir. 1950 yılında gerçekleştirilen ve ana teması tüberküloz olan XI. Millî Türk Tıp Kongresi'nde, iki yılda bir tüberküloz kongresi yapılması kararı alınmıştır. Bu kararın alınması üzerine, Ulusal Verem Savaşı Derneği 1953 yılından itibaren iki yılda bir olmak üzere Türk Tüberküloz Kongrelerini gerçekleştirmiştir.[537] Günümüzde bu kongrelerin adı "Tüberküloz ve Göğüs Hastalıkları Kongreleri" ismiyle anılmaktadır. Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği, verem savaş derneklerine gelir sağlamak amacıyla, daha önce İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti tarafından başlatılan "pul kampanyası"nı ülke geneline yaymıştır. Bu çalışma ile, veremle mücadele faaliyetleri Türkiye'nin dört bir yanında duyurulmuş, bu sayede dernekler önemli düzeyde gelir elde etmişlerdir. İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti, 1954 yılında tüzük değişikliğine giderek "İstanbul

[532] **Resmî Gazete**, Sayı: 6953, 9 Temmuz 1948, s. 14348.
[533] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 188.
[534] **Resmî Gazete**, Sayı: 7183, 15 Nisan 1949, s. 15966.
[535] **BCA, 30-18-1-2, 119/47/20.**; **Resmî Gazete**, Sayı: 7252, 7 Temmuz 1949, s. 16545.
[536] **BCA, 30-18-1-2, 121/107/2.**; **Resmî Gazete**, Sayı: 7448, 4 Mart 1950, s. 18020.
[537] Serkan Tuna, "a.g.m.", **Atatürk Ansiklopedisi**, 2022, Erişim adresi: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/994/T%C3%BCrkiye_Ulusal_Verem_Sava%C5%9F%C4%B1_Derne%C4%9Fi (20.01.2026).

Verem Savaşı Derneği" adını almıştır.[538] Verem savaş derneklerinde hastalara sosyal destek sağlamak için hayırsever insanların çabalarıyla çeşitli şekillerde yardımlar yapılmaya başlanmıştır. Bu durum, derneklerin içerisinde sosyal yardım komitesinin oluşturulmasına da zemin hazırlamıştır. Sosyal yardım komitelerinin kurulmasının gerekli olduğu düşüncesi ilk kez İstanbul Verem Savaş Derneği'nin 1955 yılı raporunda ifade edilmiştir. Bu komitelerin başlangıçtaki yardımları hastaların maddî durumuna göre; gıda, giysi, eşya, yakıt, nakdi olarak gerçekleşirken, zamanla bunlara eğitsel ve meslek kazandırma kursları gibi destekler de eklenmiştir. Bu sayede üretilen ürünlerden derneklere, hasta ve hasta yakınlarına gelir sağlanmış, öte yandan hasta ve yakınlarının mesleki beceri kazanma ve iş sahibi olmalarının da önü açılmıştır.[539]

Türkiye'nin üyesi bulunduğu Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO)'nun, 17-20 Mayıs 1950 tarihlerinde Floransa'da düzenlediği "Millî Komisyonlar Temsilcileri Toplantısı"na UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Yönetim Kurulu Başkanı[540] ve İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi hocası ünvanlarıyla Tuğgeneral Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam da katılmıştır. Sağlam, bu konferansın dışında, yine UNESCO'nun 22 Mayıs-17 Haziran 1950 tarihleri arasında Floransa'da gerçekleştirdiği "5. Genel Konferansı"nda Türkiye'yi temsil edecek heyetin arasında bulunuyordu. Sağlam, konferansa katılacak olan Türk heyetinin başkan vekilliği görevini yürütmüştür. Bunlardan dolayı, 4 Mayıs 1950 tarihindeki Bakanlar Kurulu kararıyla Tevfik Sağlam'a, yolculuğu süresince ihtiyaçlarını karşılamak üzere gündelik verilmesi kararlaştırılmıştır.[541]

Ulusal Verem Savaşı Derneği, 1950 yılında Uluslararası Verem Savaşı Birliği (UNION)'ne üye olmuştur. UVSD başkanı Tevfik Sağlam, 1955 yılında kurulan UNION Yakın ve Orta Doğu Bölge Komitesi Başkanlığına getirilmiştir.[542] Sağlam, başkanlığı sırasında komitenin Beyrut, Şam ve Kahire merkezlerinin kurulmasını

---

538 "Tarihçemiz", **İstanbul Verem Savaşı Derneği**, Erişim adresi: https://ivsd.org.tr/icerik/tarih%C3%A7emiz (20.01.2026).

539 İlknur Genç Kuzuca, Serap Şahinoğlu ve Ahmet Acıduman, "Verem Mücadelesinde Sosyal Yardım Kurumları", **Lokman Hekim Dergisi**, C.9, S.3, 2019, s. 340.

540 Tevfik Sağlam, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Yönetim Kurulu Başkanlığı görevini 25.05.1949 tarihinden vefatına kadar sürdürmüştür. "Önceki Başkanlarımız", **UNESCO Türkiye Millî Komisyonu**, Erişim adresi: https://unesco.org.tr/Home/Gallery/10 (20.01.2026).

541 **BCA, 30-18-1-2, 122/37/18.**

542 "Verem Savaşı Dernekleri ve Çalışmaları", **Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu**, Erişim adresi: https://www.verem.org.tr/haberler/ulkemizde-veremle-savas-calismalari-1918-yilinda-prof-dr-besim-omer-akalin-pasa-nin-veremle-mucadele-osmanli-cemiyeti-ni-kurmasiyla-baslamistir (20.01.2026). UNION'un şimdiki adı IUTLD'dir.

sağlamıştır. Ayrıca, dönemin ünlü bilim insanlarından Etienne Bernard ile uyumlu bir şekilde çalışmıştır. İstanbul Verem Savaşı Derneği ve Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği'nin dikkat çekici çalışmaları Türkiye'yi aşarak dünya çapında duyulmaya başlanmıştır. Bunun üzerine, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) İstanbul'da uluslararası bir tüberküloz eğitim merkezi kurulmasına karar vermiştir. Bu müessese, Bakanlar Kurulu kararıyla 1950 yılında İstanbul'da "Milletlerarası Verem Savaşı Olgunlaşma ve Gösteri Merkezi" adıyla hayata geçirilmiştir. Daha sonra bu kurumun ismi, "Milletlerarası Tevfik Sağlam Verem Savaşı Olgunlaşma ve Gösteri Merkezi" olmuştur. Ulusal Verem Savaşı Derneği'nin yüksek gayretleriyle yerli ve yabancı pek çok hekim ve sağlık personelinin eğitildiği bu kuruluş, uluslararası niteliği ve o yıllarda dünyada bir ilk olması sebebiyle ülkemiz açısından çok önemli bir yere sahiptir. Diğer yandan, Tevfik Sağlam'ın öncülüğünde 25-29 Eylül 1952 tarihinde İstanbul'da toplanan XII. Millî Türk Tıp Kongresi'nde sunulan tebliğler arasında büyük çoğunluğu veremle savaş konusu üzerine yazılanlar oluşturuyordu.[543] Uluslararası Verem Savaşı Birliği (UNION)'nin Ocak 1957'de toplanan kongresinde, birliğe yeni bir başkan seçilmesiyle ilgili oturumda, birliğin genel sekreteri şunları söylemiştir: *"Hepimizin büyük bir hürmetle muhabbet beslediği bir insanın ismini reyinize arz ediyorum: Prof. Tevfik Sağlam."*[544] Genel sekreterin bu teklifi, alkışlarla ve oy birliğiyle kabul edilmiş ve Tevfik Sağlam Uluslararası Verem Savaşı Birliği'nin başkanı seçilmiştir. Bu birliğin iki yılda bir düzenlediği "Uluslararası Tüberküloz Kongresi"nin tarihi yaklaşıyordu. UNION'a 75 ülke üyeydi. Düzenlenecek olan XV. Uluslararası Tüberküloz Kongresi'ne aday ülkeler arasında, Türkiye'nin dışında; Belçika, İsveç, Almanya ve Arjantin bulunuyordu. Türkiye'de verem konusunda gerçekleştirilen çalışmalar ve Tevfik Sağlam isminin şöhreti ve büyüklüğü sayesinde kongrenin İstanbul'da yapılmasına karar verilmiştir.[545] Nitekim kongre, Eylül 1959 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Bu kongreye Tevfik Sağlam başkanlık etmiştir.

Tevfik Sağlam'ın verem savaşı uğrunda yaptığı çalışmalar dünya çapında ses getirmiştir. Öyle ki, o yıllarda "verem savaşı" ve "Türkiye" denildiğinde akıllara Tevfik Sağlam'ın ismi gelmekteydi. *"Türkiye'de veremle savaşın bir numaralı*

[543] Bahsi geçen XII. Millî Türk Tıp Kongresi için **bkz.: Onikinci Millî Türk Tıp Kongresi (Tutanak ve Serbest Tebliğler)**, Kader Basımevi, İstanbul 1952, s. 1-639.
[544] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 77.
[545] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 45.

adamı"[546] ve *"verem savaşının başkumandanı"*[547] olarak gösterilen Tevfik Sağlam, Etienne Bernard'a göre: *"Verem savaşının yüce havarisi"*[548] dir.

[546] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 25.
[547] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 26.
[548] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 77.

5. PROF. DR. TEVFİK SAĞLAM'IN EMEKLİLİĞİ VE SONRASINDAKİ FAALİYETLERİ

5.1. Tevfik Sağlam'ın Üniversitedeki Son Yılları

Tevfik Sağlam, rektörlük süresi sona erdikten sonra süratle kliniğindeki çalışmalara odaklanmıştır. Üniversiteden emekli olacağı 1952 senesine kadar kendini kliniğine adamıştır. Tevfik Sağlam, 1946 yılında İstanbul Üniversitesi Senatosu'na ve Üniversitelerarası Kurul üyeliğine seçilmiştir.[549] Öte yandan, daha önce iki defa Yüksek Sıhhat Şûrası üyeliğine tayin edilen Tevfik Sağlam, 27 Aralık 1946 tarihinde bu üyeliğe yeniden seçilmiştir.[550] Ünü dünyaya yayılan Sağlam, 1951 yılında Fransız Hükümeti tarafından "Legion d'Honneur Nişanı"na layık görülmüştür.[551] Sağlam, rektörlük döneminde çıkarılan üniversite muhtariyetinin ardından bazı şahısların ünvan hırsıyla birtakım teşebbüslerde bulunduklarından söz etmiştir. Üniversite senatosunda meslektaşlarını bu konu hakkında uyaran Sağlam, ünvan yarışının günün birinde üniversitenin yıkılışına sebep olacağını ifade etmiştir.[552]

Tıp tarihinde sayısız başarılara imza atmış olan Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın III. İç Hastalıkları Kliniği'nde bir ilk gerçekleşmiştir. Türkiye'de ilk kalp kateterizasyonu[553] 1947 yılında bu klinikte yapılmıştır.[554] Diğer yandan, karaciğer ponksiyon[555] biyopsisi, en geniş uygulama alanını bu klinikte bulmuştur. Tevfik

---

[549] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 155.
[550] **BCA, 30-11-1-0, 188/42/22.**
[551] Nuran Yıldırım, "Sağlam, Tevfik", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul 1994, s. 400.
[552] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 144.
[553] "Cardiac Catheterization" (Kalp Kateterizasyonu): tıkalı arterler veya düzensiz kalp atışları gibi bazı kalp veya damar hastalıkları için yapılan bir test veya tedavidir. **Mayo Clinic**, Erişim adresi: https://www.mayoclinic.org/tests-procedures/cardiac-catheterization/about/pac-20384695 (22.01.2026).
[554] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 121.
[555] "Ponksiyon": Ponksiyon terimi genellikle içi boş bir iğneyle bir damara, vücudun boş bir alanına, tümör dokusuna ve/veya normal dokuya girilerek inceleme amacıyla vücuttan sıvı ve/veya doku numunelerinin alınması anlamına gelir. **Kinderkrebsinfo**, Erişim adresi: https://www.gpoh.de/kinderkrebsinfo/content/hastalar/pohkinderkrebsinfountersuchungen/biyopsi_ve_ponksiyon/index_tur.html#:~:text=olabilecek%20riskleri%20i%C3%A7erir.-,Ponksiyon,doku%20numunelerinin%20al%C4%B1nmas%C4%B1%20anlam%C4%B1na%20gelir. (22.01.2026).

Sağlam, İç Hastalıkları Kliniği yanında bir Ftizyoloji[556] Kliniği kurulmasının gerekli olduğunu öngörmüştür. Bunun üzerine, 14/11/1951 tarihinde toplanan Profesörler Meclisi'nde Tevfik Sağlam'ın bu önerisi masaya yatırılmıştır. Ortaya çıkan sonuca göre, üniversitede bir Ftizyoloji Kürsüsü ihdas etmenin zorunlu olduğu, hatta bunun gecikmiş olduğu anlaşıldı. Bu kürsünün yönetimi de Tevfik Sağlam'a verilmiştir. Sağlam, kürsünün açılış dersini 3/12/1951 tarihinde Çapa kliniği amfisinde vermiştir. Ftizyoloji Kliniği, Sağlam'ın emekliliğinin ardından Cerrahpaşa'ya nakledilmiştir.[557]

Tevfik Sağlam, 1952 yılında 70 yaşına girmiş olduğundan dolayı dönemin kanunlarına göre yaş haddinden emekli olmuştur. Bu yüzden, 27 Mayıs 1952 tarihinde Çapa'da III. İç Hastalıkları Kliniği amfisinde bir veda dersi vermiştir. Bir merasim tarzında gerçekleşen bu veda dersine; Tıp Fakültesi öğrencileri ve öğretim üyeleri, diğer fakültelerin profesörleri, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi profesörleri ve hocanın yetiştirdiği birçok hekim katılmıştır. Bu törene, İsmet İnönü ile Hasan Ali Yücel de katılmışlardır. İç Hastalıkları amfisinde o gün mahşeri bir kalabalık vardı. Tevfik Sağlam veda dersinde "İç Hastalıkları Kliniği'nde Elli Sene" isimli konuşmasını yaptı. Konuşması uzun, etkili ve ilgi çekiciydi. Hoca veda dersinde; sadece kendi 50 yıllık hekimlik hayatını anlatmamış, İç Hastalıkları Kliniği'nin 50 senede geçirmiş olduğu değişimi de gözler önüne sermiştir. Çünkü hocanın hekimlik hayatı, Türk tıbbının ve hekimliğinin modernleşme süreciyle paralel bir şekilde ilerlemiştir. Konuşmasında, hekimlik hayatında gördüğü, eğitim aldığı, beraber çalıştığı büyük hekimleri anmış ve dönemin Türk hekimlerine tavsiyeler vermiştir. Konuşmasının devamında, akademik kariyerinin son 10 senesini geçirdiği III. İç Hastalıkları Kliniği'nin açılması ve kendisinin de kliniğin başına geçirilmesinde etkisi bulunan İsmet İnönü ve Hasan Ali Yücel'e müteşekkir olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, hayatında bugünlere gelmesinde etkili olan babası ve eşinden söz etmiştir. Veda dersinde İstanbul Üniversitesi Rektörü Kazım İsmail Gürkan ve Tıp Fakültesi Dekanı Ekrem Şerif Egeli de konuşma yapmışlardır. Son olarak, *"Sözlerimin sonuna geldim. Şu anda büyük bir heyecan içinde bulunuyorum… Heyecanımın asıl sebebi, sizlerden gördüğüm samimi muhabbet tezahürüdür. Ve işte bu da hayatımın en büyük*

[556] "Phthisiology" (Ftizyoloji): Verem hastalıkları bilgisi. **Tıp Terimleri Sözlüğü**, Erişim adresi: https://www.tipterimlerisozlugu.com/phthisiology.html (22.01.2026).
[557] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 145,147. Prof. Dr. İhsan Rifat Sabar'ın "İstanbul Tıp Fakültesi Ftizyoloji Kliniğinin Kurucusu Tevfik Sağlam Hoca" başlıklı yazısı için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 145-149.

mükâfatıdır." demiş ve *"Baki kalan bu kubbede bir hoş seda imiş"* sözleriyle veda dersini tamamlamıştır.[558]

5.2. Emekliliğin Ardından

Tevfik Sağlam, üniversiteden emekli olmasının ardından çalışmalarına durmadan devam etmiştir. Sağlam'ı 1952 yılından itibaren daha çok ulusal ve uluslararası kuruluşların çalışmalarına iştirak ederken görmekteyiz. Onun bu çalışmaları, tezimizin "Tevfik Sağlam ve Veremle Mücadele" başlığı altında ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Öte yandan, bu yıllarda Tevfik Sağlam'ın birkaç siyasî teşebbüste bulunduğu görülmektedir. Sağlam, 1954 ve 1957 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'nden milletvekili adayı olmuş fakat seçilememiştir. İsmet İnönü'nün damadı ve dönemin meşhur dergilerinden Akis Dergisi'nin yayıncısı olan Metin Toker'e göre; CHP 1957 seçimlerini kazanabilseydi, İnönü'nün kafasındaki CHP'nin cumhurbaşkanı adayı Tevfik Sağlam olacaktı.[559] Sağlam, 1961 seçimlerinde CHP'nin cumhuriyet senatosu adayı olmuşsa da seçilememiştir.

27 Mayıs 1960 askerî darbesinin ardından yönetimi devralan Millî Birlik Komitesi, Üniversiteler Kanunu'nda önemli değişiklikler yapma girişiminde bulunmuştur. Bu doğrultuda, 27 Ekim 1960 tarihinde çıkarılan 114 sayılı kanunla 147 akademisyen görevinden uzaklaştırılmıştır.[560] Dört akademisyen de başka üniversitelere sürülmüşlerdir. "147'ler Olayı" adıyla anılan tasfiye süreci, kamuoyunda büyük tepki çekmiştir. Öte yandan, aynı gün çıkarılan 115 sayılı kanunla Üniversiteler Kanunu'nda önemli değişiklikler yapılmıştır.[561] 115 sayılı kanun, üniversitelerdeki idarî özerkliği en son noktaya taşımıştır.[562] Tevfik Sağlam, 1960 darbesinin ardından üniversitede yaşanan tüm bu gelişmelere, özellikle de 147'ler olayına, derin bir şekilde üzülmüştür. Süheyl Ünver'in naklettiğine göre, Tevfik Sağlam her yıl Tıp Tarihi Enstitüsü'ne gelerek öğrencilerine seminer verirdi. Fakat,

---

[558] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 249. Tevfik Sağlam'ın veda dersindeki konuşmaları için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 233-249.
[559] Metin Toker, **İsmet Paşa'yla 10 Yıl (1954-1957)**, C.I, Akis Yayınları, Ankara 1966, s. 215.; Cağfer Güler, "a.g.m.", 2022, s. 510-511.
[560] **Resmî Gazete**, Sayı: 10641, 28 Ekim 1960, s. 2426-2427.
[561] **Resmî Gazete**, Sayı: 10641, 28 Ekim 1960, s. 2427-2432.
[562] Cağfer Güler, "115 Sayılı Kanunun Türk Üniversite Tarihindeki Yeri ve Önemi", **History Studies**, C.14, S.1, Şubat 2022, s. 206.

147'ler olayının ardından bir daha enstitüye gelmemiştir.[563] Tasfiye edilmiş olan akademisyenler ise, 12 Nisan 1962'de çıkarılan 43 sayılı kanunla görevlerine geri dönebilmişlerdir.[564]

5.3. Vefatı

Hayatının son gününe kadar bitmek bilmeyen bir enerjiyle çalışmalarını sürdüren Tevfik Sağlam, Dr. Kamil Öner'in aktardığına göre, vefatından bir gün önce 10 Temmuz 1963 Çarşamba günü İstanbul Verem Savaşı Derneği'ne her zamanki gibi sabah 9'da gelmiştir. Dernekle ilgili işler hakkında Tevfik İsmail Gökçe ile bir süre görüştükten sonra Zeytinburnu ve Yalova'da yapılmış olan verem taramalarının sona ermesiyle ortaya çıkan raporları incelemiş, gereken düzeltmeleri yapmış ve bazı ilavelerde bulunmuştu.[565] Bu raporları, 24-28 Eylül 1963 tarihinde Roma'da gerçekleştirilecek olan XVII. Uluslararası Tüberküloz Kongresi'ne götürmeyi planlıyordu. Raporun diğer eksiklerini yakın çalışma arkadaşlarına tamamlattırmış, Türkçe, İngilizce ve Fransızca dillerinde bastırılmasını sağlamıştır. Aynı gün, saat 14'te İstanbul Verem Savaşı Derneği'nin yönetim kurulu toplantısına da katılmıştı. Toplantı 15'te sona ermiş, yaklaşık 17'ye kadar Kamil Öner'le beraber belgelerin daktilo çalışmalarını yapmışlardır. 16.45'te dernekten beraber ayrılmışlardır. Raporları tekrar gözden geçirmek üzere yanına almıştır. Öte yandan, evinde akşam saatlerinde, o günlerde İstanbul'da düzenlenen "Anne ve Çocuk Sağlığı Semineri"nde yapacağı konuşma metni üzerinde çalışıyordu.[566] Tevfik Sağlam'ın hizmetkârı Salih Efendi'nin aktardığına göre; Sağlam o gece 1'e kadar çalışmış, ardından çantasını hazırlayıp yatmıştır. 11 Temmuz sabahında ise her zamanki gibi erken uyanmış, sakal tıraşı olmuş ve yine her zamanki gibi soğuk duşunu alıyordu. Salih Efendi o sırada kahvaltısını hazırlıyordu. Bir süre sonra Tevfik Sağlam banyoda fenalaşarak Salih Efendi'yi çağırmış ve kendini iyi hissetmediğini söylemişti. O esnada yere yığılmış ve kısa süre içerisinde vefat etmiştir.[567] Salih Efendi Tevfik Sağlam'ın vefat haberini ilk

---

[563] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 59. Süheyl Ünver'in "Bize Yazık Oldu Tevfik Sağlam" başlıklı yazısı için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 58-61.
[564] Emre Dölen, **a.g.e.**, C.V, 2010, s. 203.
[565] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 70. Dr. Kamil Öner'in "Hocamızın Vefatını Nasıl Duyduk" başlıklı yazısı için **bkz.:** (Ed.) T. İ. Gökçe, N. Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 70-72.
[566] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 191.; Tevfik Sağlam'ın 11 Temmuz 1963 tarihinde seminer için hazırlamış olduğu fakat vefat ettiği için okuyamadığı "Ana-Çocuk Sağlığında Tüberkülozun Önemi" isimli konuşma metni için **bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1971, s. 303-304.
[567] (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 71.

olarak İstanbul Verem Savaşı Derneği'ni arayarak vermiştir. Tevfik Sağlam'ın vefat saati 08.45 olarak gösterilmektedir. Vefat sebebi ise kalp krizi olarak belirlenmiştir.[568]

Tevfik Sağlam'ın cenazesi 12 Temmuz 1963 Cuma sabahı saat 11.20'de Cağaloğlu'ndaki İran Başkonsolosluğu karşısında bulunan Süreyya Hidayet apartmanındaki evinden alınarak eller üzerinde Beyazıt Camii'ne getirilmiştir.[569] Beyazıt Camii'nde kılınan Cuma namazının ardından cenaze namazı kılınmıştır. Ardından, Tevfik Sağlam'ın tabutu İstanbul Üniversitesi merkez binasına getirilmiştir. İstanbul Üniversitesi'nde yapılan törende; İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar, Tıp Fakültesi Dekanı Ekrem Şerif Egeli, Sağlık Bakanlığı Müsteşarı Nusret Fişek, İhsan Rifat Sabar, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği Genel Sekreteri Tevfik İsmail Gökçe ve 3. Ordu Komutanı Orgeneral Refik Tulga tabutu başında Tevfik Sağlam'ı anmışlardır.[570] Cumhurbaşkanı yaverinin de katıldığı törene 500'e yakın çelenk gönderilmiştir. Tevfik Sağlam'ın cenazesi, İstanbul Üniversitesi'nde yapılan törenin ardından Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilmiştir. Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın doktorluğa ve bilime ait bütün eşyaları ile kitapları İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi III. İç Hastalıkları Kliniği'ne, rahmetli eşi Naile Sağlam'la kendisine ait olan bütün mirası ise kurucusu olduğu İstanbul Verem Savaşı Derneği'ne vasiyeti üzerine bırakılmıştır.[571]

81 yaşında hayata veda eden Tevfik Sağlam[572]'dan geriye; Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış onlarca makale ve kitap kalmıştır.[573] Hekimlik hayatı boyunca çok sayıda öğrenci yetiştirmiş, hatta onların büyük bir kısmının profesörlüğünü dahi görmüştür. Ömrü boyunca yaptığı çalışmalarla tıp dünyasına yön vermiştir. Tıp Fakültesi Yönetim Kurulu'nun, Fakülte Dekanı Ord. Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli başkanlığında 2 Kasım 1963 tarihinde almış olduğu kararla Çapa Klinikleri Grubu Amfisi'ne "Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam Dershanesi" adı verilmiştir. Dershanenin açılışı, 5 Kasım 1963'te Ord. Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli'nin "Ord. Prof. Dr. Tevfik

[568] "Prof. Tevfik Sağlam Vefat Etti", **Milliyet**, 12 Temmuz 1963, s. 1.
[569] "Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın cenazesi dün törenle kaldırıldı", **Cumhuriyet**, 13 Temmuz 1963, s. 5.
[570] İstanbul Üniversitesi'nde yapılan törende Tevfik Sağlam'ın tabutunun başında söylenenler için **bkz.:** (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 33-48.
[571] "Prof. Tevfik Sağlam", **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1963, s. 5.
[572] "Paşamızı Kaybettik", **Yaşamak Yolu**, S.322, Temmuz 1963, s. 1.
[573] Tevfik Sağlam'ın yabancı dilde yazılmış makalelerinden bazıları şunlardır: Tevfik Sağlam, "Über die kongenitale Cystenkrankheit der Lunge", **Beiträge zur Klinik der Tuberkulose und spezifischen Tuberkulose-Forschung**, Vol.92, I.6, 1939, p. 472-482.; Tevfik Sağlam, "Medical Treatment of Abscess of the Lungs", **Diseases of the Chest**, Vol.20, I.4, 1951, p. 437-441.

Sağlam ve Hayatı" isimli konuşmasıyla gerçekleştirilmiştir.[574] 1972 yılında, vefatından 9 sene sonra, Türk tıbbına yaptığı katkılardan dolayı TÜBİTAK tarafından kendisine "Hizmet Ödülü" layık görülmüştür.[575] Ödül, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi dekanına teslim edilmiştir. 1982 yılında, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Tıp Ödülleri kapsamında verilen "Cumhuriyet Dönemi Tıp Ödülü" dalındaki ödüllerden biri Tevfik Sağlam'a armağan edilmiştir.[576] Yine 1982'de, hem doğumunun hem de tüberküloz basilinin keşfinin yüzüncü yıldönümü olması sebebiyle, Tevfik Sağlam'ı anmak adına kendisi için bir posta pulu çıkarılmıştır.[577] İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yönetim Kurulu'nun Fakülte Dekanı Prof. Dr. Korkmaz Altuğ başkanlığında 10 Ağustos 1993 tarihinde aldığı kararla, yeni yapılan Dekanlık binası yanında bulunan dershanenin 16 Ağustos 1993 tarihinde "Yeni Tevfik Sağlam Dershanesi" adıyla açılmasına karar verilmiştir.[578]

[574] Arın Namal, Şükrü Aras ve Gül Kızılca Yürür, "a.g.m.", 2008, s. 40.
[575] "Geçmiş Yıllarda Hizmet Ödülü Alanlar", **TÜBİTAK**, Erişim adresi: https://tubitak.gov.tr/tr/kurumsal/oduller/gecmis-yillarda-hizmet-odulu-alanlar (23.01.2026).
[576] "Cumhuriyet Dönemi Tıp Ödülü", **Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Tıp Ödülleri**, Erişim adresi: https://eczacibasitipodulleri.com/gecmisten-gunumuze (23.01.2026).
[577] Ibrahim A. Aksoy, Robert A. Kyle and Marc A. Shampo, "Tevfik Saglam— Dedicated Turkish Physician", **Mayo Clinic Proceedings**, Vol.69, I.8, 1994, p. 746.
[578] Arın Namal, Şükrü Aras ve Gül Kızılca Yürür, "a.g.m.", 2008, s. 40.

6. SONUÇ

Bu tez çalışmasında; Türk tıp tarihinin modernleşmesindeki rolü yadsınamaz bir gerçek olan Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın hayatı, kişiliği ve çalışmaları, birincil kaynaklara öncelik verilerek incelenmiştir. Elde edilen bulgular, Tevfik Sağlam'ın yalnızca bir hekim ve bilim insanı olmasının ötesinde, Cumhuriyet dönemi Türk tıbbının kurumsallaşması noktasında taşıdığı liderlik vasfıyla öne çıktığını ortaya koymaktadır.

Araştırmanın ilk bölümünde ele alınan eğitim hayatıyla, Tevfik Sağlam'ın disiplinli ve araştırmacı kişiliğinin temellerinin Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane (Askerî Tıbbiye) yıllarına dayandığını ifade edebiliriz. Askerî Tıbbiye'deki öğrencilik yıllarında, Batı tıbbını yakından takip etme arzusu ve farklı dilleri öğrenme gayreti, onun ilerideki vizyoner kişiliğinin ipuçlarını vermektedir. Diğer yandan, onun Gülhane'de Süleyman Numan Paşa'nın yanında yetişmesi, iyi bir hekim ve bilim insanı olmasına katkı sağlamıştır.

Tezin geniş yer kaplayan kısımlarından biri olan harp yıllarındaki faaliyetleri, Tevfik Sağlam'ın kriz yönetimi ve organizasyon kabiliyetini gözler önüne sermektedir. Onun Balkan Savaşları'nda edindiği tecrübelerinin ardından, I. Dünya Savaşı sırasında üstlendiği III. Ordu Sıhhiye Reisliği görevi, askerî tıp tarihimiz açısından bir dönüm noktasıdır. Zira, III. Ordu Sarıkamış Harekâtı'nın ardından harap bir haldeydi. Tevfik Sağlam buradaki önemli çalışmalarıyla III. Ordu'nun çehresini değiştirmiştir. Doğu Cephesi'nde çeşitli zorluklar ve yokluklar içerisinde tifo, tifüs ve kolera gibi salgınlarla ettiği mücadele, sonraki nesillere aktarılması gereken bir destandır. Bu dönemde geliştirdiği bit mücadelesi yöntemleri, karantina uygulamaları ve aşı çalışmalarıyla, binlerce Türk askerinin hayata tutunmasını sağlamış ve ordunun ardındaki gizli kahramanlardan biri olmuştur.

Tevfik Sağlam'ın akademik ve idari faaliyetlerine gelecek olursak, onun Türk yükseköğretim tarihindeki kritik rolünden söz edebiliriz. 1933 Üniversite Reformu sürecinde, modern Tıp Fakültesi'nin ilk Dekanı olarak üstlendiği sorumluluk ve ardından yaşadığı tasfiye süreçleri, dönemin siyasî ve akademik çekişmelerine ışık

tutmaktadır. Tevfik Sağlam'ın yılmayan karakteri, onu önce Haydarpaşa Numune Hastanesi'nde modern bir klinik kurmaya, ardından 1943 yılında İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü görevine taşımıştır. Şayet, bu meziyetlere sahip olmasaydı, bu tezde açıkladığımız hiçbir başarıyı hayata geçiremezdi. Sağlam'ın Rektörlük döneminde, üniversite özerkliğinin yasal zemine oturtulması için verdiği mücadele ve 1946 yılında Üniversiteler Kanunu'nun çıkarılmasındaki katkısı, Türk akademik tarihine geçen en büyük hizmetlerinden biridir.

Tevfik Sağlam'ın sivil toplum kuruluşlarında ve halk sağlığı alanındaki öncü rolü, önemli hususlardan biridir. Türkiye'de veremle savaşın önderliğini üstlenen Sağlam; kurduğu dernekler, açtığı dispanserler ve sanatoryumlarla bu mücadelenin devlet politikası haline gelmesini sağlamıştır. Eşinin vefatının ardından, onun mirasıyla Naile Sağlam Tüberküloz Araştırma Enstitüsü'nü kuran Tevfik Sağlam'ın, kendisinin vefatıyla da kütüphanesini İstanbul Üniversitesi'ne, tüm mal varlığını ise İstanbul Verem Savaşı Derneği'ne bağışlamasıyla; bilime verdiği değeri, vatanseverliğini ve cömertliğini en derin şekilde hissetmekteyiz.

Tevfik Sağlam'ın 81 yıllık ömrü boyunca daima çalıştığını, bir şeyler üretme gayretinde olduğunu görmekteyiz. Hatta, vefat etmeden önceki gece geç saatlere kadar verem konferansı raporlarıyla uğraştığı bilinen bir gerçektir. Diğer taraftan, Sağlam'ın yaşamını ikiye ayırdığımızda, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde hemen hemen aynı süreler boyunca yaşadığını görmekteyiz. Bu doğrultuda, kendisi Türk milletinin bu dönemlerde yaşadığı modernleşme sürecini analiz edebilecek olan ender insanlardandır. Bu özelliğini eserlerinde bize hissettirmektedir. Son olarak, Tevfik Sağlam, onlarca hekim yetiştirerek "hocaların hocası" olmuş, bu sayede ekol yaratmış, yaşamı ve eserleriyle Türk tıbbına önemli bir miras bırakmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BCA, 180-9-0-0, 238/1188/10.
BCA, 180-9-0-0, 83/405/6.
BCA, 30-10-0-0, 141/12/1.
BCA, 30-11-1-0, 138/15/16.
BCA, 30-11-1-0, 143/39/10.
BCA, 30-11-1-0, 162/18/3.
BCA, 30-11-1-0, 164/28/4.
BCA, 30-11-1-0, 174/10/18.
BCA, 30-11-1-0, 188/42/22.
BCA, 30-11-1-0, 23/13/17.
BCA, 30-11-1-0, 33/17/16.
BCA, 30-11-1-0, 37/39/1.
BCA, 30-18-1-1, 27/81/6.
BCA, 30-18-1-2, 110/32/9.
BCA, 30-18-1-2, 119/47/20.
BCA, 30-18-1-2, 121/107/2.
BCA, 30-18-1-2, 122/37/18.
BCA, 30-18-1-2, 2/17/41.
BCA, 30-18-1-2, 24/79/14.
BCA, 30-18-1-2, 30/52/17.
BCA, 30-18-1-2, 30/59/8.
BCA, 30-18-1-2, 59/84/15.
BCA, 30-18-1-2, 7/62/12.
BCA, 30-18-1-2, 70/98/15.
BCA, 30-18-1-2, 71/6/8.
BCA, 30-18-1-2, 77/68/8.
BCA, 30-18-1-2, 80/98/18.
BCA, 30-18-1-2, 85/95/9.
BCA, 30-18-1-2, 90/39/16.

BCA, 490-1-0-0, 1464/3/5.

BOA, BEO, 4543/340709; 4578/343279; 4246/318404.

BOA, DH.İ.UM, 19/1.

BOA, DH.MKT., 2778/52; 2785/24.

BOA, DH.ŞFR., 87/177

BOA, İ..DUİT, 157/73

BOA, MF.MKT., 1166/6

BOA, Y..MTV., 303/40.

BOA, ZB, 331/86

Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: ATA-2B, Kutu: 43, Göm: 5, Bel: 5/16-17.

Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2451, Dos: 219, Fih: 4-6, 4-7.

Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2451, Dos: 219, Fih: 2-8, 2-9.

Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2978, Dos: 46, Fih: 2-42, 2-42-a.

Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2978, Dos: 46, Fih: 2-121, 122.

Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kol: BDH, Kls: 2978, Dos: 46, Fih: 7-27.

Gnkur.ATASE Bşk.lığı Arşivi; Kutu: 166, Göm: 58, Kls: 163, Dos: 9, Fih: 5.

T.T.K. Kitaplığı O. F. Sağlam Arşivi, D:9, N:28-1.

T.T.K. Kitaplığı O. F. Sağlam Arşivi, D:9, N:28-5.

TDA, 506, 42792/192990/12.

Kitap-Makale

Aksoy, I. A., Kyle, R. A., & Shampo, M. A. (1994). Tevfik Saglam— Dedicated Turkish Physician, *Mayo Clinic Proceedings*, 69(8).

Altay, S. (2019). *Atatürk Döneminde Numune Hastanelerine Dönüştürülen Osmanlı Hastaneleri (1924-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Altay, S. (2025). "Tıp Tahsili Yorucudur, Verem Olursun!" Cumhuriyet Devrinin İlk Kadın Hekimlerinden Prof. Dr. Fatma Müfide Kâzım Küley (1899-1995) ve Türk Tıbbına Hizmetleri, *History Studies*, 17(3). DOI: https://doi.org/10.9737/historystudies.1611523.

Anonim. (1932). *İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti Merkez Heyeti Raporu*, Kader Matbaası.

Anonim. (1937). *Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti 1937 Yılı Hatırası.* Çituris Biraderler Basımevi.

Anonim. (1946). *İstanbul Üniversitesinin Özerkliğini Kutlamak Üzere 15 Haziran 1946 Tarihinde Yapılan Törende Rektör Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam ve Hukuk Dekanı Ord. Prof. Sıddık Sami Onar Tarafından Verilen Söylevler*, Kenan Matbaası.

Anonim. (1946). *Üniversite Konferansları: 1944-1945*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Kenan Matbaası.

Anonim. (1947). *Tevfik Sağlam Konuşuyor*. Tıp Fakültesi Talebe Derneği, İsmail Akgün Matbaası.

Anonim. (1948). *İstanbul Verem Savaşı Derneği Genel Kurul Toplantısı 1947*, Kader Basımevi.

Anonim. (1973). *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları.

Armaoğlu, F. (2017). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*. Timaş Yayınları.

As, E. (Aralık 2015). Birinci Dünya Savaşı'nın Sıhhiye Dairesi Reisi ve Ordu Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Süleyman Numan Paşa (1868 – 1925)'nın Hayatı ve Askerî Faaliyetleri. *International Journal of Eurasia Social Sciences/Uluslararasi Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(21).

Aykun, İ., & Uslu, M. Y. (2022). Talimatnameler Işığında XIX. Yüzyılda Tifo Salgınından Korunma Yolları ve Aşı Uygulaması. *Assam Uluslararası Hakemli Dergi (ASSAM-UHAD)-Assam International Refereed Journal*, 9(20).

Baltacıoğlu, A. Y. (2021). Muallim Doktor Salih Selahattin Mehmet [Erk (1893-1951)], *Kebikeç*, (51).

Başaran, C. H. (2019). Osmanlı Seririyat Mecmuası / Revue Médicale Ottomane (1910-1914), *Kebikeç*, (47).

Başustaoğlu, A. (2016). *Bir Nefes Sıhhat Tevfik Sağlam'ın Yaşamı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Başustaoğlu, A. (2023). Vatan İçin Yaşanmış Bir Ömür; Ord. Prof. Dr. Tevfik Salim Sağlam. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 13(Özel Sayı). DOI: 10.31020/mutftd.1401097

Bekman, M. (1948). *Türkiye'de Bakteriyoloji'nin Başlangıç Tarihi ve Ordinaryüs Profesör Bakteriyolog Dr. Ahmet Refik Güran*, Hüsnütabiat Basımevi.

Berkem, A. R. (1997). *İstanbul Üniversitesi 64 Yaşında: Darülfünun'dan Bugüne Üniversiteler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: Birinci İçtima. (1925). Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası.

Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: İkinci İçtima. (1925). Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası.

Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: Üçüncü İçtima. (1925). Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası.

Bulut, V. (Ocak-Şubat 2021). Tarihsel Süreçte Türkiye'de Aşı Üretimi, *Hekim Sözü*, (13).

Çeloğlu, Y. S. (Güz 2020). Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesinin Lojistik Organizasyonu: 3. Menzil Müfettişliği, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, (29).

Çiftçi, E., Özdemir, H., İncesoy, S., İnce, E., & Doğru, Ü. (2004). Periyodik ateş, aftöz stomatit, farenjit ve servikal adenit (PFAPA) sendromlu bir olgu. *Türk Pediatri Arşivi*, (39).

Demireğen, Ö., Keskin, A., & İlhan, F. (Haz.). (2011)., *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri*. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi.

Dölen, E. (2009). *Türkiye Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, C.I, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Dölen, E. (2010). *Türkiye Üniversite Tarihi: Darülfünun'dan Üniversite'ye Geçiş (Tasfiye ve Yeni Kadrolar)*, C.III, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Dölen, E. (2010). *Türkiye Üniversite Tarihi: İstanbul Üniversitesi (1933-1946)*, C.IV, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Dölen, E. (2010). *Türkiye Üniversite Tarihi: Özerk Üniversite Dönemi (1946-1981)*, C.V, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Düstur (3. Tertip). (1933). C.14, s. 1229-1231.

Düstur (3. Tertip). (1946). C.17, s. 1323-1343.

Elmacı, İ. (Ağustos 2015). Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı, *Belleten*, 79(285).

Erdemir, A. D. (Aralık 2013). Ord. Prof. Dr. Tevfik Salim Sağlam ve Ord. Prof. Dr. Abdülkadir Noyan'ın Lekeli Tifo Hakkındaki Yazılarının Türk Tıp Tarihi Açısından Önemi ve Yorumlamalar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (207).

Erkan, A. R. (1963). *Sağlık Eğitimi ve Yayın Çalışmalarında Kırk Yıl (1922-1962)*, Ankara Basım ve Ciltevi.

Etker, Ş. (2020). İstanbul'un İlk Verem Savaşımı Derneği: Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 21(2).

Fahrettin Kerim. (Der.). (1926). *Birinci Millî Türk Tıp Kongresi Müzakeratı*, Kader Matbaası.

Gökçe, T. İ. (1972). *İstanbul Verem Savaşı Derneği Kuruluş Gelişim ve Çalışmalar 1927-1971*, Hilal Matbaacılık.

Gökçe, T. İ. (1974). *Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği Kuruluş Gelişim ve Çalışmalar 1948-1972*, Hilal Matbaacılık.

Gökçe, T. İ., & Üster, N. (Ed.). (1966). *Tevfik Sağlam (1882-1963)*, C.I, İsmail Akgün Matbaası.

Gökçe, T. İ., & Üster, N. (Ed.). (1968). *Tevfik Sağlam (1882-1963)*, C.II, İsmail Akgün Matbaası.

Gökçe, T. İ., & Üster, N. (Ed.). (1971). *Tevfik Sağlam (1882-1963)*. C.III, Hilal Matbaacılık.

Gövsa, İ. A. (1946). *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı.

Grothusen, K. D. (Ekim 1981). 1933 Yılından Sonra Alman Bilim Adamlarının Türkiye'ye Göçü, *Belleten*, 45(180).

Guse, F. (2007). *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*. (Çev., İ. H. Akoğuz), (Haz., A. Keskin), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi.

Güler, C. (2012). Tevfik Sağlam'ın İki Mektubu ve Bir Raporu Işığında 1933 Üniversite Reformu, *Kebikeç*, (34).

Güler, C. (2022). İsmet İnönü'nün "Barış Politikası"nın Üniversite Boyutu: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ve Tevfik Sağlam'ın Üniversiteye Geri Dönüşleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41(71).

Güler, C. (Şubat 2022). 115 Sayılı Kanunun Türk Üniversite Tarihindeki Yeri ve Önemi, *History Studies*, 14(1).

Hayta, N., Keleş, H., Dönmez, C., Belenli, T., & Ortaç, T. (Ed.). (2022). *Türk Dünyası Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. Mehmet Şahingöz'e Armağan*, Berikan Yayınevi.

Hirsch, E. (1998). *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, C.I, Ankara Üniversitesi Yayınları.

Hirsch, E. (1998). *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi*, C.II, Ankara Üniversitesi Yayınları.

İkinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: Birinci İnikad. (1927). Yayınevi bilinmiyor.

İkinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: İkinci İnikad. (1927). Yayınevi bilinmiyor.

İkinci Millî Türk Tıp Kongresi Zabıtnamesi: Üçüncü İnikad. (1927). Yayınevi bilinmiyor.

İlter, A. S. (2007). *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*. (Haz., Z. Türkmen & E. Çelik), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi.

İnalcık, H. (2023). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. Kronik Kitap.

İnönü, E. (1998). *Anılar ve Düşünceler*, C.I, İdea Yayınları.

Jelavich, B. (2020). *Balkan Tarihi-1 18. ve 19. Yüzyıllar*, (Çev., İ. Durdu, G. Tunalı & H. Koç), Küre Yayınları.

Karayaman, M. (2010). İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhî Cidâl-Sıhhat Dergisi, *Turkiye Klinikleri J Med Ethics*, 18(3).

Kazancıgil, A. (1973). *Türk Jinekoloji ve Obstetrik Bibliyografyası (1923-1973)*, yayınevi bulunamadı.

Kurat, A. N. (Temmuz 1967). Brest - Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918), *Belleten*, 31(123).

Kuzuca, İ. G., Şahinoğlu, S., & Acıduman, A. (2019). Verem Mücadelesinde Sosyal Yardım Kurumları, *Lokman Hekim Dergisi*, 9(3).

Külçe, S. (1953). *Mareşal Fevzi Çakmak Siyasi ve Hususi Hayatı*, 2. Kitap, Cumhuriyet Matbaası.

Külekçi, B. F., Özelçi, P. & Kara, A. (2024). Tıp Tarihimizden Portreler: Dr. Tevfik Salim Sağlam. *J Pediatr Inf / Çocuk Enfeksiyon Dergisi*, 18(3). DOI: 10.5578/ced.20240322.

Namal, A., Aras, Ş., & Yürür, G. K. (2008). Tevfik Salim Sağlam 1882-1963: Türkiye'de Veremle Savaşın Kurucusu ve Önderi, *Nobel Medicus*, 4(2).

Namal, A. & Öncel, Ö. (2009). Ülkemizde Tıp Öğrenimi Gören İlk Hanımlardan İç Hastalıkları Uzmanı Prof. Dr. Müfide Küley (1904-1995) Emek ve Mücadele Dolu Bir Akademik Tırmanışın Özeti, *Nobel Medicus*, 5(3).

Nazlıer, Y. F., Özelçi, P., Kılıç, R., & Kara, A. (2023). Tıp Tarihimizden Portreler: Dr. Reşat Rıza (Kor) (1877-1941). *J Pediatr Inf / Çocuk Enfeksiyon Dergisi*, 17(3). DOI: 10.5578/ced.20239726

Onikinci Millî Türk Tıp Kongresi (Tutanak ve Serbest Tebliğler). (1952). Kader Basımevi.

Orhan, F. K. (2021). Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri ve Erzurum'da İlk Tifüs Aşısı Uygulamaları., *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 78(3).

Otlu, B., & Yakupoğulları, Y. (2023). Türkiye'de Verem Savaşı, *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 13(Özel Sayı).

Ökten, A., & Karan, M. A. (2004). İstanbul Tıp Fakültesi İç Hastalıkları Anabilim Dalı'nın Tarihçesi, *İst. Tıp Fak. Mecmuası*, 67(2).

Özer, S. (2020). Türkiye'de 1923-1950 Yılları Arasında Verem, *Turkish Studies*, 15(4).

Özer, S. (Nisan 2016). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını. *Belleten*, 80(287). doi:10.37879/belleten.2016.219

Sabar, İ. R. (1956). *Tüberküloz Tarihçesi*, Kemal Matbaası.

Sağlam, T. (1935). *Süleyman Numan*, yayınevi bilinmiyor.

Sağlam, T. (1939). Über die kongenitale Cystenkrankheit der Lunge, *Beiträge zur Klinik der Tuberkulose und spezifischen Tuberkulose-Forschung*, 92(6).

Sağlam, T. (1944). *Verem Savaşı*, Maarif Matbaası.

Sağlam, T. (1946). *İstanbul Üniversitesi 3. İç Hastalıkları Kliniği Yıllığı: 1942-1944*, C.I, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İsmail Akgün Matbaası.

Sağlam, T. (1951). Medical Treatment of Abscess of the Lungs, *Diseases of the Chest*, 20(4).

Sağlam, T. (1959). *Nasıl Okudum*. Doğan Kardeş Yayınları.

Sarı, N. (1998). Tevfik Salim Paşa'nın Anılarına Göre Tıp Fakültesinde "Şefler Hadisesi" (1909-1914), *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi (16-18 Mart 1998; Ankara) Bildirileri*.

Schwartz, P. (2003). *Kader Birliği 1933 Sonrası Türkiye'ye Göç Eden Alman Bilim Adamları*, (Çev., N. Alçı), Belge Yayınları.

Şen, D. (Temmuz-Ağustos-Eylül 2005). Gülhane Askeri Tıp Fakültesi Genel Cerrahi Anabilim Dalı'nın Tarihçesi. *Ulusal Cerrahi Dergisi*, 21(3).

T. Salim, (1922). *Tifo Aşısı*. Kader Matbaası.

T. Salim, (1925). *Gülhane*, Kader Matbaası.

Tekin, A. C. (2018). 1939-1950 Yılları Arasında Türkiye'de Veremle Mücadele Faaliyetleri, *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, 1(1).

Titiz, İ. (1960). *Gülhane İç Hastalıkları Klinikleri Tarihi (1898-1953)*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları.

Toker, M. (1966). *İsmet Paşa'yla 10 Yıl (1954-1957)*, C.I, Akis Yayınları.

Töre, O. (2021). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım, *Klimik Dergisi*, 34(1).

Tuğluoğlu, F. (2008). Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (13-14).

Turhan, V. (2009). Tennessee (ABD)'den Türkiye'ye Histoplazmozun Öyküsü, *Mikrobiyoloji Bülteni*, 43(2).

Unat, E. K. (1970). *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.

Ünalan, S., & Öztürk, H. (2008). Osman Ferit Sağlam'ın Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1).

Ünver, S. (Temmuz 1963). TİFO MU-TİFÜS MÜ? Tevfik Sağlam'ın Tarihe Geçmesi Lazım Bir Hatırası. *Klinik Symposium*, 2(4), Ayrı Baskı, Kader Basımevi.

Velidedeoğlu, H. V. (1977). *Anıların İzinde*, 1. Kitap, Remzi Kitabevi.

Yalçın, A., & Saygın, M. (2020). Milli Mücadelede Sıtmaya Karşı Hilal-İ Ahmer Cemiyetinin Rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, (özelsayı-1).

Yıldırım, N. (1994). *Sağlam, Tevfik*. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.6.

Yıldırım, N., & Gürgan, M. (2012). *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, Türk Toraks Derneği.

Yıldıztaş, M., & Merter, M. B. (2024). *Subaşızâdeler: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet ve Toplum Hizmetinde Bir Aile*, Yeditepe Yayınevi.

Süreli Yayınlar

Anneler Birliği kongresini yaptı. (1934, 1 Mayıs). *Cumhuriyet*, s. 3.

Anneler Birliği. (1930, 1 Nisan). *Milliyet*, s. 3.

Atasoy, O. (1983, 17 Ocak). Unutulmayan Doktorlar, *Milliyet*, s. 7.

Bayan Naile Sağlam'ın cenaze merasimi. (1943, 21 Kasım). *Cumhuriyet*, s. 4.

Çocuk Esirgeme kurumu kongresi. (1936, 16 Nisan). *Cumhuriyet*, s. 6.

Çocuk Esirgeme Kurumu toplantısı. (1936, 16 Nisan). *Kurun*, s. 3.

Çocuk Esirgeme Kurumunun kongresi. (1938, 8 Nisan). *Cumhuriyet*, s. 5.

Çocuk Sahifeleri. (1934, Mart-Nisan). *Yaşamak Yolu*, (63-64), s. 9(1).

Hava Kurumuna yardım işleri. (1935, 28 Haziran). *Kurun*, s. 3.

Himayeietfal cemiyetinin senelik içtimaı. (1937, 23 Mayıs). *Cumhuriyet*, s. 2.

Himayeietfalin bir eğlentisi. (1933, 5 Ağustos). *Milliyet*, s. 3.

Hülâsalar, (1939, Mayıs). *Tüberküloz*, 3(4), s. 254-270.

Hülâsalar. (1939, Ekim). *Tüberküloz*, 4(1), s. 343-349.

İstanbul kadını vazifeye başladı. (1941, 29 Nisan). *Son Posta*, s. 1,7.

İstanbul kadınları Yunan askerlerine Noel hediyesi gönderdiler. (1940, 18 Aralık). *Tasviri Efkâr*, s. 2.

Kıymetli bir Türk kadınını kaybettik. (1943, 20 Kasım). *Cumhuriyet*, s. 3.

Naile Tevfik Sağlamın cenaze merasimi. (1943, 21 Kasım). *Son Posta*, s. 4.

Osmanlı Seririyat Mecmuası, (1326, Mart). No:1, s. 3.

Osmanlı Seririyat Mecmuası. (1326, Mart). Matbaa-yı Ebuzziya, No:1, s. 1.

Paşamızı Kaybettik. (1963, Temmuz). *Yaşamak Yolu*, (322), s. 1.

Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın cenazesi dün törenle kaldırıldı. (1963, 13 Temmuz). *Cumhuriyet*, s. 5.

Prof. Tevfik Sağlam Vefat Etti. (1963, 12 Temmuz). *Milliyet*, s. 1.

Prof. Tevfik Sağlam. (1963, 12 Temmuz). *Cumhuriyet*, s. 5.

Resmî Gazete. (1930, 6 Mayıs). Sayı: 1489, s. 8901.

Resmî Gazete. (1946, 18 Haziran). Sayı: 6336, s. 10779.

Resmî Gazete. (1948, 9 Temmuz). Sayı: 6953, s. 14348.

Resmî Gazete. (1949, 15 Nisan). Sayı: 7183, s. 15966.

Resmî Gazete. (1949, 7 Temmuz). Sayı: 7252, s. 16545.

Resmî Gazete. (1950, 4 Mart). Sayı: 7448, s. 18020.

Resmî Gazete. (1960, 28 Ekim). Sayı: 10641, s. 2426-2427.

Resmî Gazete. (1960, 28 Ekim). Sayı: 10641, s. 2427-2432.

Tababet-i Hâzıra, (1326, 16 Mart). Sene:2, No:2, s. 31.

Tababet-i Hâzıra. (1326, 16 Kânunuevvel). sene 2, No: 20.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1923, 1 Mart). C.28, Dönem: 1, Yasama Yılı: 4, s. 7.

Teşekkür. (1933, 11 Ekim). *Akşam*, s. 4.

Teşekkür. (1933, 11 Ekim). *Cumhuriyet*, s. 5.

Teşekkür. (1933, 11 Ekim). *Vakit*, s. 4.

Tevfik Salim Paşa: Açıkta kalan profesörün hastanelerle de alâkası kesildi. (1934, 13 Haziran). *Cumhuriyet*, s. 1.

Tevfik Salim. (1934). Rie Sillinin Tekevvün Tarzları Hakkında. *Tüberküloz*, 1(1), s. 5-8.

Tıp Fakültesi riyasetinde halef, selef olacakları söylenen Akil Muhtar Bey ve Tevfik Salim Paşa. (1933, 15 Ağustos). *Cumhuriyet*, s. 1.

Tıp Fakültesinin İstanbul'a Nakli İşi Dün Bitirildi. (1933, 8 Ağustos). *Milliyet*, s. 1-2.

Tüberküloz, (1935, Şubat). 2(1), s. 19-20.

Tüberküloz, (1936, Eylül). 2(2), s. 83-84,100,101,105.

Tüberküloz, (1939, Ocak). 3(3), s. 145.

Verem kanunla ihbarı mecburî hastalıklar arasına konuldu. (1930, Ekim). *Yaşamak Yolu*, (22), s. 1.

Veremle mücadele. (1934, 18 Mayıs). *Akşam*, s. 3.

Yardım Sevenler Cemiyeti Dün Eminönü halkevinde senelik kongresini yaptı. (1942, 15 Mart). *Vakit*, s. 3.

Yardım sevenlerin kongresi. (1942, 14 Mart). *En Son Dakika*, s. 2.

Yardımsevenler Cemiyeti İstanbul merkezi senelik kongresi dün yapıldı. (1942, 15 Mart). *Son Posta*, s. 2.

İnternet Kaynakları

Agglutination (Aglutinasyon). Tıp Terimleri Sözlüğü. https://www.tipterimlerisozlugu.com/agglutination.html (11.12.2025).

Agranülositoz. Apollo Hospitals. https://www.apollohospitals.com/tr/diseases-and-conditions/agranulocytosis (05.01.2026).

Altay, S. (2021). *Ali Tevfik Salim Sağlam*. Atatürk Ansiklopedisi. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/182/Ali_Tevfik_Salim_Sa%C4%9Flam_(1882-1963) (22.05.2025).

Anamnez. Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. https://sozluk.gov.tr/?ara=anamnez (19.11.2025).

Bacillus (Basil). Tıp Terimleri Sözlüğü. https://www.tipterimlerisozlugu.com/bacillus.html (16.01.2026).

Cardiac Catheterization (Kalp Kateterizasyonu). Mayo Clinic. https://www.mayoclinic.org/tests-procedures/cardiac-catheterization/about/pac-20384695 (22.01.2026).

Cumhuriyet Dönemi Tıp Ödülü. Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Tıp Ödülleri. https://eczacibasitipodulleri.com/gecmisten-gunumuze (23.01.2026).

Çelebi, İ. (2013). *Zâyirçe*. TDV İslâm Ansiklopedisi, C.44. https://islamansiklopedisi.org.tr/zayirce (11.11.2025).

Deontoloji. Sesli Sözlük. https://www.seslisozluk.net/deontoloji-nedir-ne-demek/ (20.11.2025).

Diüretik (diuretics). Mayo Clinic, https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/high-blood-pressure/in-depth/diuretics/art-20048129 (21.11.2025).

Dünden Bugüne İstanbul Üniversitesi Rektörleri. İstanbul Üniversitesi. https://www.istanbul.edu.tr/tr/content/dunden-bugune-istanbul-universitesi-rektorleri/iu-rektorleri (22.05.2025).

Edviye. Luggat Osmanlıca-Türkçe Sözlük. https://www.luggat.com/edviye (18.11.2025).

Eksüdatif Plörezi (Exudative Pleurisy). ScienceDirect, https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/exudative-pleurisy (21.11.2025).

External Ne Demek Tıp?. Ne Demek ?. https://demek.org/external-ne-demek-tip/ (19.11.2025).

Fehd, T. (Güncelleme: 2019, 7 Aralık). *İlm-i Felek*, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.22. https://islamansiklopedisi.org.tr/ilm-i-felek (11.11.2025).

Formuler. Online Fransızca Sözlük. https://www.fransizcasozluk.net/index.php?q=art+de+formuler (18.11.2025).

Geçmiş Yıllarda Hizmet Ödülü Alanlar. TÜBİTAK. https://tubitak.gov.tr/tr/kurumsal/oduller/gecmis-yillarda-hizmet-odulu-alanlar (23.01.2026).

İntaniye. Luggat Osmanlıca - Türkçe Sözlük. https://www.luggat.com/intaniye (02.01.2026).

İyot tentürü (Tincture of Iodine). ScienceDirect, https://www.sciencedirect.com/topics/immunology-and-microbiology/tincture-of-iodine#definition (21.11.2025).

Karcı, E. (2022). *Server Kâmil Tokgöz*. Atatürk Ansiklopedisi. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/987/Server_K%C3%A2mil_Tokg%C3%B6z (18.01.2026).

Kıbal. Luggat Osmanlıca-Türkçe Sözlük, https://www.luggat.com/k%c4%b1bal (19.11.2025).

Komplikasyon. Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. https://sozluk.gov.tr/?ara=komplikasyon (11.12.2025).

Kurşun, Z., & Kahraman, K. (1994). *Derviş Vahdetî*. TDV İslam Ansiklopedisi. https://islamansiklopedisi.org.tr/dervis-vahdeti (06.12.2025).

Küçük, C. (1991). *Bâbıâli Baskını*. TDV İslâm Ansiklopedisi. https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali-baskini (10.12.2025).

Küçük, C. (1992). *Balkan Savaşı*. TDV İslam Ansiklopedisi. https://islamansiklopedisi.org.tr/balkan-savasi (06.12.2025).

Leukocyte (Lökosit). Tıp Terimleri Sözlüğü. https://www.tipterimlerisozlugu.com/leukocyte.html#google_vignette (11.12.2025).

Materia Medica. (Müfredat-ı Tıp), Tıp Terimleri Sözlüğü. https://www.tipterimlerisozlugu.com/sonuclar.html?q=m%C3%BCfredat%C4%B1+t%C4%B1p (18.11.2025).

Mebadi. Luggat Osmanlıca - Türkçe Sözlük. https://www.luggat.com/mebadi (02.01.2026).

Médecine Opératoire. Reverso Context, https://context.reverso.net/%C3%A7eviri/frans%C4%B1zca-t%C3%BCrk%C3%A7e/M%C3%A9decine+Op%C3%A9ratoire (18.11.2025).

Mikrotom (microtome). Tıp Terimleri Sözlüğü, https://www.tipterimlerisozlugu.com/sonuclar.html?q=mikrotom (19.11.2025).

Obstetrics. Tıp Terimleri Sözlüğü. https://www.tipterimlerisozlugu.com/obstetrics.html (19.11.2025).

Önceki Başkanlarımız. UNESCO Türkiye Millî Komisyonu. https://unesco.org.tr/Home/Gallery/10 (20.01.2026).

Öztürk, K. (Güncelleme: 2022). II. Meşrutiyet (1908-1923). Türk Maarif Ansiklopedisi, C.3., https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/ii-mesrutiyet/#yazar-1 (05.12.2025).

Patojen (pathogen). Cleveland Clinic. https://my.clevelandclinic.org/health/articles/pathogen (26.11.2025).

Phenacetin (Fenasetin). National Library of Medicine. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK304337/ (25.12.2025).

Phthisiology (Ftizyoloji). Tıp Terimleri Sözlüğü. https://www.tipterimlerisozlugu.com/phthisiology.html (22.01.2026).

Plörezi (Pleurisy). ScienceDirect, https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/pleurisy (22.11.2025).

Ponksiyon. Kinderkrebsinfo. https://www.gpoh.de/kinderkrebsinfo/content/hastalar/pohkinderkrebsinfountersuchungen/biyopsi_ve_ponksiyon/index_tur.html#:~:text=olabilecek%20riskleri%20i%C3%A7erir.-

,Ponksiyon,doku%20numunelerinin%20al%C4%B1nmas%C4%B1%20anlam%C4%B1na%20gelir. (22.01.2026).

Prof. Dr. Richard Paltauf (1858-1924). Universität Wien - History of the University of Vienna. https://geschichte.univie.ac.at/en/persons/richard-paltauf (27.12.2025).

Propedeutics (Propedötik). Tıp Terimleri Sözlüğü. https://www.tipterimlerisozlugu.com/propedeutics.html (02.01.2026).

SAIDs (SAID'ler). Cleveland Clinic. https://my.clevelandclinic.org/health/diseases/saids-periodic-fever-syndrome (07.12.2025)

Sitoloji (Cytology). Cleveland Clinic, https://my.clevelandclinic.org/health/diagnostics/21714-cytology (22.11.2025).

Sveti Stefan Kilisesi – İstanbul. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/istanbul/gezilecekyer/sveti-stefan-kilisesi (03.12.2025).

Tarih Çevirme Kılavuzu. Türk Tarih Kurumu. https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/ (24.12.2025).

Tarih sahnesine adını yazdıran aile: Subaşızadeler. haberdesiniz.com. https://www.haberdesiniz.com/tarih-sahnesine-adini-yazdiran-aile-subasizadeler (14.01.2026).

Tarihçemiz. İstanbul Verem Savaşı Derneği. https://ivsd.org.tr/icerik/tarih%C3%A7emiz (16.01.2026).

Tarihte Taşkışla. İTÜ Mimarlık Fakültesi. https://mim.itu.edu.tr/tarihte-ve-kultur-3/ (10.12.2025).

Thérapeutique. (Fenni Tedavi/ Terapi), https://www.cnrtl.fr/definition/th%C3%A9rapeutique (18.11.2025).

Trabzon'da Barış Konferansı Başladı. (ტრაპიზონში სამშვიდობო კონფერენცია დაიწყო) https://firstrepublic.ge/ka/year/24 (28.12.2025).

Tuna, S. (2022). *Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği*. Atatürk Ansiklopedisi. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/994/T%C3%BCrkiye_Ulusal_Verem_Sava%C5%9F%C4%B1_Derne%C4%9Fi (20.01.2026).

Typhoid and paratyphoid fever (Tifo ve paratifo ateşi). Institut Pasteur. https://www.pasteur.fr/en/medical-center/disease-sheets/typhoid-and-paratyphoid-fever (22.12.2025).

uzvi kimya. Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. https://sozluk.gov.tr/?ara=uzvi%20kimya (16.11.2025)

Verem Savaşı Dernekleri ve Çalışmaları. Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu. https://www.verem.org.tr/haberler/ulkemizde-veremle-savas-calismalari-1918-yilinda-prof-dr-besim-omer-akalin-pasa-nin-veremle-mucadele-osmanli-cemiyeti-ni-kurmasiyla-baslamistir (20.01.2026).

Yıldırım, N. (Güncelleme: 2022). *Gülhane Askerî Tıp Akademisi (GATA)*, Türk Maarif Ansiklopedisi, https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/gulhane-askeri-tip-akademisi-gata (24.11.2025).

Yıldırım, N. (Güncelleme: 2022). *Mekteb-i Tıbbiye-yi Şâhâne*, Türk Maarif Ansiklopedisi. https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-tibbiye-yi-sahane (13.11.2025).

Zührevî. Sesli Sözlük, https://www.seslisozluk.net/z%C3%BChrevi-nedir-ne-demek/ (24.11.2025).

EKLER

Ek 1. Tevfik Sağlam'ın Babası Mehmed Salim Bey ve Ağabeyi Osman Ferit Sağlam ile Çekilmiş Bir Fotoğrafı. (solda) Tevfik Sağlam, (ortada, babaları) Mehmed Salim Bey, (sağda) Osman Ferit Sağlam. (1888)

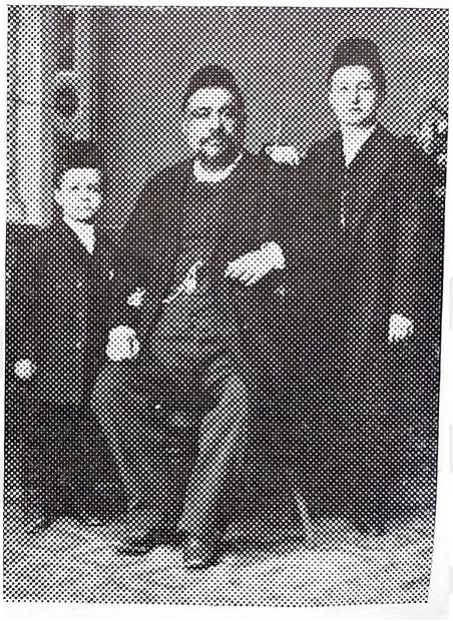

*Kaynak: Tevfik Sağlam, **a.g.e.**, 1959, s. 4.*

Ek 2. Tevfik Sağlam'ın Tıbbiye İdadisinde Çekilmiş Bir Fotoğrafı.

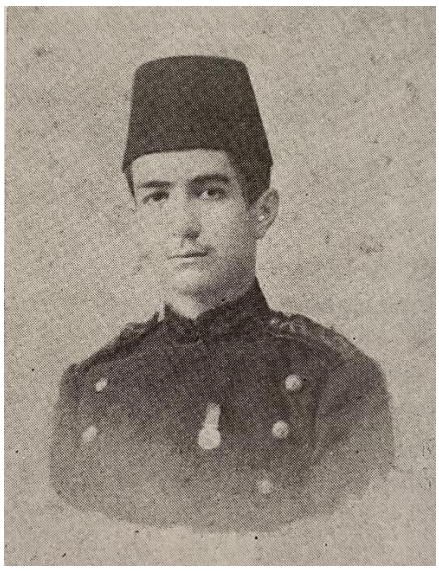

*Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1966, s. 233.*

Ek 3. Tevfik Sağlam'ın Gençlik Yıllarında Çekilmiş Bir Fotoğrafı.

*Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 5.*

Ek 4. Tevfik Sağlam'ın Balkan Harbi'nde Çekilmiş Bir Fotoğrafı.

*Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, **a.g.e.**, 1968, s. 24.*

Ek 5. (ortada) Tevfik Sağlam'ın I. Dünya Savaşı'nda III. Ordu Sıhhiye Reisi Olarak Görev Yaptığı Sırada Çekilmiş Bir Fotoğrafı. (1915 Sonbaharı)

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1968, s. 108.

Ek 6. (ikinci sırada sağdan üçüncü) Tevfik Sağlam'ın, Başkumandan Vekili (önde solda) Enver Paşa ile Topluca Çekildikleri Bir Fotoğrafı. (1 Mayıs 1916)

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1968, s. 128.

Ek 7. III. Ordu Sıhhiye Reisi Tevfik Sağlam'ın Görev Başında Çekilen Bir Fotoğrafı. (1917)

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1968, s. 190.

Ek 8. Sulh Murahhas Heyetlerinin Topluca Çekilmiş Bir Fotoğrafı (Trabzon- 12 Mart 1918). Türk Murahhas Heyeti'nin Başkanı Rauf Orbay (önde sağdan üçüncü), III. Ordu Sıhhiye Reisi Miralay Dr. Tevfik Sağlam (ikinci sırada sağdan ikinci)

Kaynak: "Trabzon'da Barış Konferansı Başladı" (ტრაპიზონში სამშვიდობო კონფერენცია დაიწყო) Erişim adresi: https://firstrepublic.ge/ka/year/24 (28.12.2025).

Ek 9. Tevfik Sağlam'ın 1937 Yılında Çekilen Bir Fotoğrafı.

Kaynak: Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti 1937 Yılı Hatırası. 1937*, "T" kısmı.*

Ek 10. Tevfik Sağlam Bir Verem Dispanserini Hizmete Açarken.

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1966, s. 80.

Ek 11. – Ek 12. Tevfik Sağlam 27 Mayıs 1952'de İstanbul Üniversitesi'nde Veda Dersinde Konuşma Yaparken.

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1971, s. 234.

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1966, s. 72.

Ek 13. Tevfik Sağlam'ın 1958 Yılında Çekilen Bir Fotoğrafı.

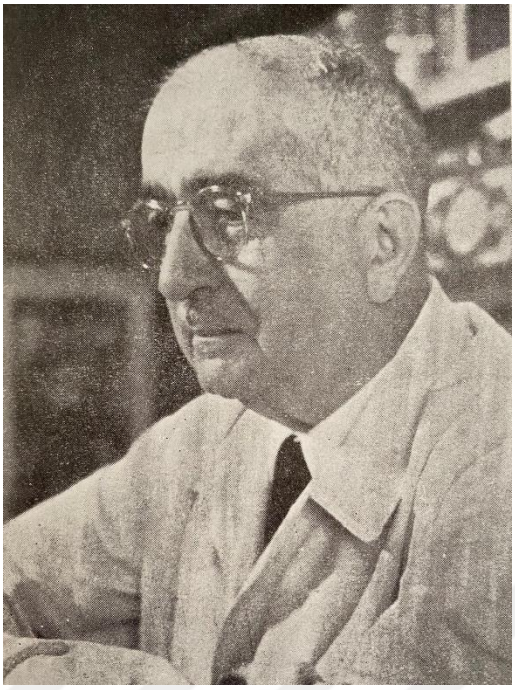

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1966, s. 5.

Ek 14. Tevfik Sağlam VI. Türk Tüberküloz Kongresi'nin Kapanışını Yaparken (Bursa-1963).

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1966, s. 68.

Ek 15. - Ek 16. Türkiye Temsilcisi (soldan ikinci) Tevfik Sağlam'ın UNESCO Toplantılarında Çekilmiş Fotoğrafları.

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1966, s. 124.

(sağda) Tevfik Sağlam

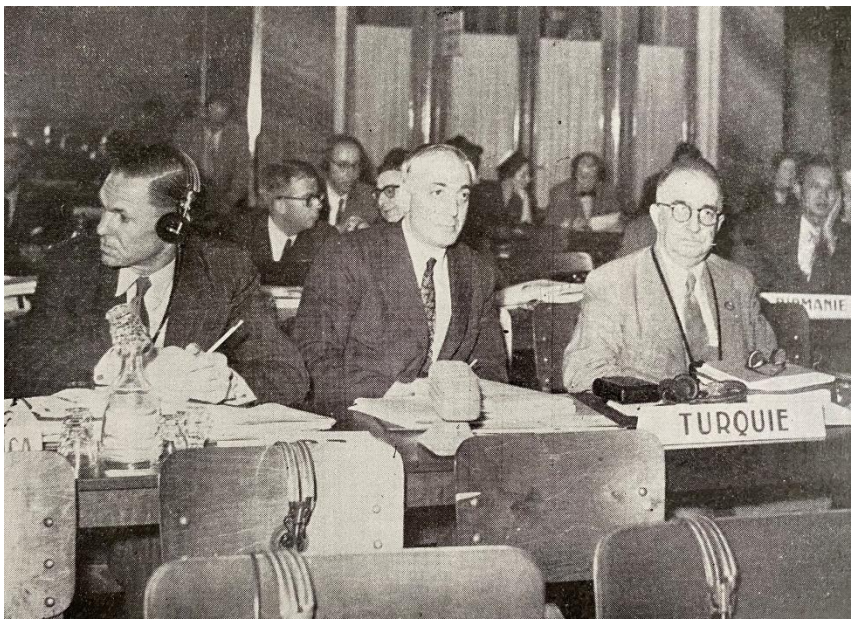

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1966, s. 140.

Ek 17. Tevfik Sağlam'ın Çalışma Odasında Çekilen Bir Fotoğrafı.

Kaynak: T.T.K. Kitaplığı O. F. Sağlam Arşivi, D:9, N:28-5.

Ek 18. Tevfik Sağlam'ın Ağabeyi Osman Ferit Sağlam'a Hediye Ettiği "Kardeşime" Yazılı ve İmzalı Fotoğrafı. (15 Aralık 1941)

Kaynak: T.T.K. Kitaplığı O. F. Sağlam Arşivi, D:9 , N:28-1.

Ek 19. Tevfik Sağlam'ın Tabutu, Yapılan Törenin Ardından İstanbul Üniversitesi'nden Edirnekapı Şehitliği'ne Doğru Taşınırken. (11 Temmuz 1963)

Kaynak: (Ed.) Tevfik İsmail Gökçe, Neşati Üster, a.g.e., 1966, s. 49.

Ek 20. - Ek 21. Tevfik Sağlam ve Eşi Naile Vesile Sağlam'ın Edirnekapı Şehitliği'ndeki Kabirleri. (5 Aralık 2025)

Kaynak: Görsel kendi telefonumla çekilmiştir.

Kaynak: Görsel kendi telefonumla çekilmiştir.

Ek 22. Askeri Vazife Kabul Eden Tıp Fakültesi Dahiliye Serîriyatı Hocası Tevfik Salim (Sağlam) Paşa'nın Öğretim Üyeliğinden İstifa Etmiş Sayılmasına Dair Arşiv Vesikası. (15 Şubat 1928)

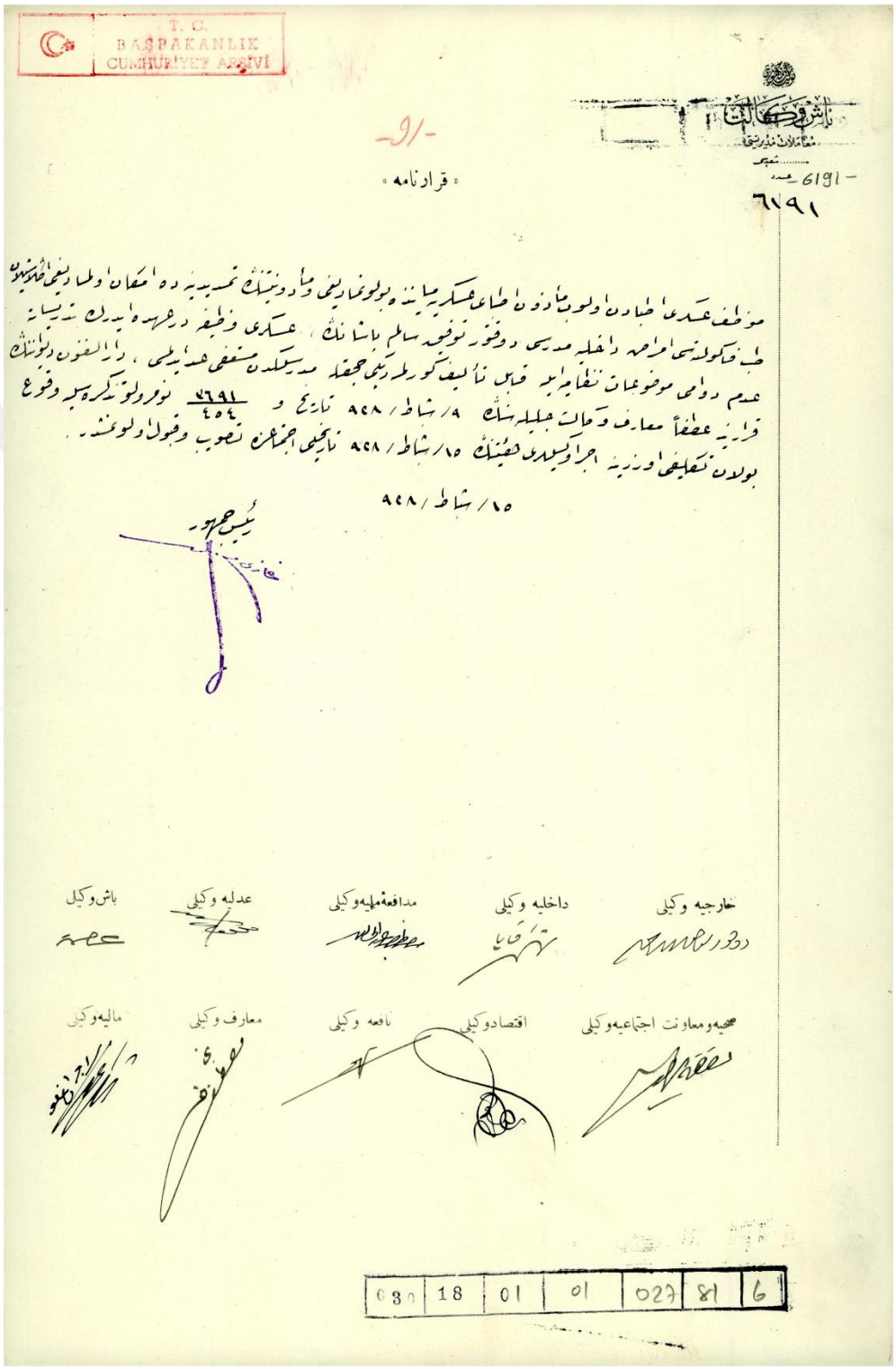

Kaynak: BCA, 30-18-1-1, 27/81/6.

Ek 23. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğüne Ord. Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın Tayini Hakkındaki Arşiv Vesikası. (11 Ağustos 1943)

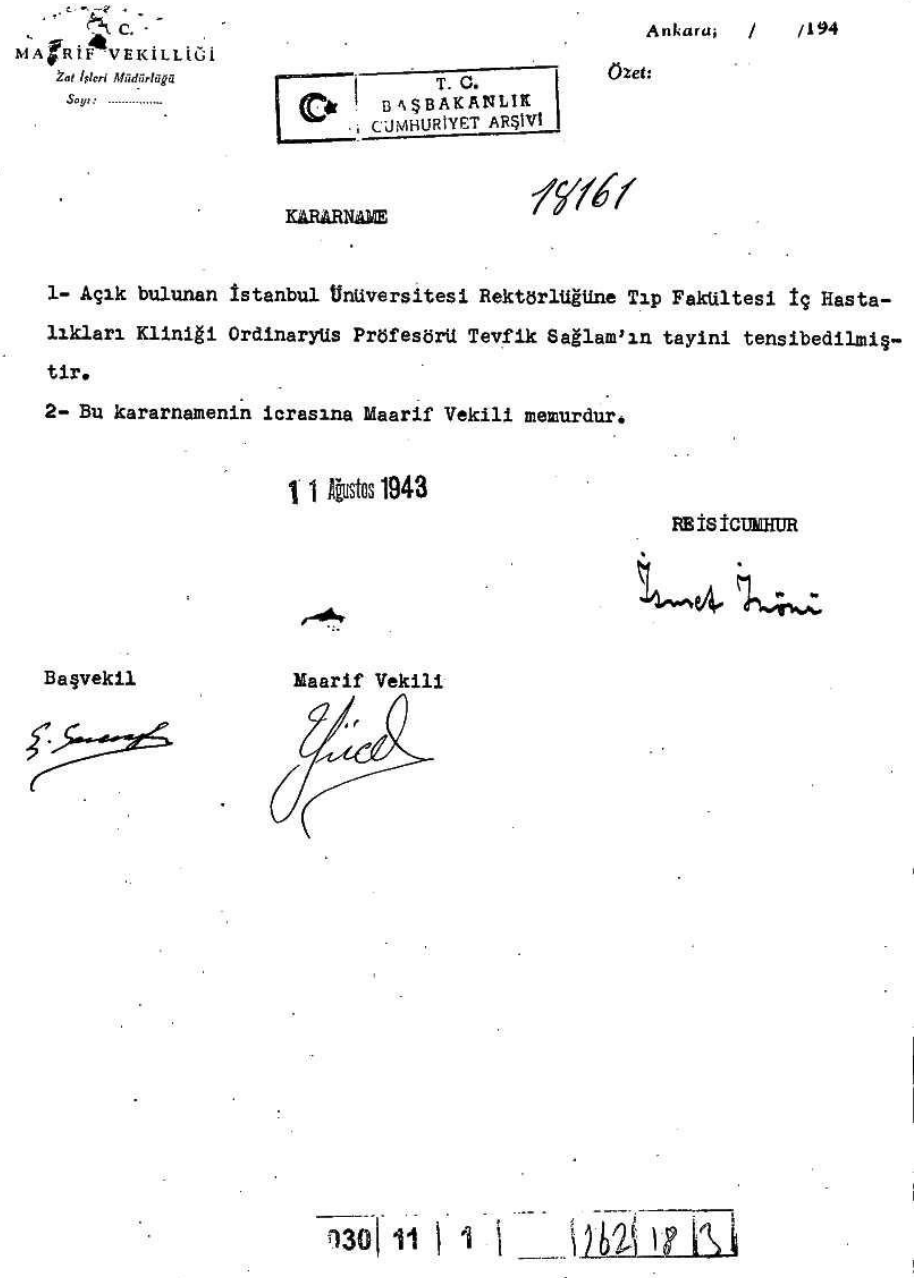

T. C.
MARİF VEKİLLİĞİ
Zat İşleri Müdürlüğü
Sayı: .....

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Ankara, / /194

Özet:

18161

KARARNAME

1- Açık bulunan İstanbul Ünüversitesi Rektörlüğüne Tıp Fakültesi İç Hastalıkları Kliniği Ordinaryüs Pröfesörü Tevfik Sağlam'ın tayini tensibedilmiştir.

2- Bu kararnamenin icrasına Maarif Vekili memurdur.

11 Ağustos 1943

REİSİCUMHUR

İsmet İnönü

Başvekil

Maarif Vekili

030 | 11 | 1 | | 162 | 18 | 3

Kaynak: BCA, 30-11-1-0, 162/18/3.